BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań

II

cd. 431267 III

1992-03-16

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
3
1991

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Лицев фрагмент от рисуван антропоморфен съд. Слатина, I строителен хоризонт. Ранен неолит

Снимка К. Георгиев

Sur la couverture

Fragment de la face de récipient anthropomorphe à ornementation peinte. Slatina, Ier horizon de construction. Paléonéolithique

Photo K. Georgiev

© Археологически институт и музей при БАН
1991
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ ISSN 0324-1203
Год. XXXIII
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
3
1991

Термини и репери в хронологията на кастела Ятрус, възел в римския лимес по долното течение на Истър

ТОМА ПЕТРОВ

Градището. По долното течение на р. Янтра, преди тя да се влее при с. Кривина в р. Дунав, върху десния бряг, над широко разлатото ѝ някогашно устие е пръснато землището на с. Кривина, Русенско. Терасовидната северозападна част от него, площ около шест хектара, включва терена, наричан Градището. С тези няколко реда съвсем лаконично изчерпваме геотопографската справка за местонахождението и особеностите на обекта. От началото на века до наши дни осеяната с руини площ е ползвана като „находище“ на полуобработен варовиков материал, годен за добив на вар! Години наред вгнездени в този терен цилиндрични туловища на пещиварници са гълтали ръфан от руините камък и са бълвали тонове строителна вар. Пещите денонощно димяха докъм 1960 г. В края на миналия век като интригуващ археологически обект руините са били проучени ориентировъчно от чеха Карел Шкорпил, сътрудник на Руския археологически институт в Константинопол — ИРАИК — 1905 г., и схема А от табл. I*а*. Според Шкорпил руините са средновековни — Градището — така въпросният терен е влязъл в научно обръщение. По-късно Ст. Стефанов, учител и уредник на музея в Свищов, е извършил известни сондажни проучвания в този район. Ще добавим и дошлите до нас сведения за събития, свързани безспорно с тактико-стратегическия възел върху брега на р. Янтра.

Руините при Кривина остават забравени повече от половин век. Едва след като в Долна Мизия беше локализиран големият римски град гарнизон Абритус, около края на петдесетте години, Археологическият институт при БАН съвместно с Института за стара история и археология при Германската академия за изкуствата — Берлин *обмислят и организират дългосрочна съвместна експедиция за археологическо проучване на Градището.*

През 1958 г. тази територия получава на място своя протрасирана реперна система и е поставено началото на разкопките. Извършени са ред сондажни проучвания. През втория и третия работен етап — 1960—1962 г., бяха разкрити основните зидове — частични суперстрекции — в план на две, една върху друга базилики, хореум, складови помещения. Установено беше трасето на *куртината* (масивна крепостна стена), местата на дванадесет бойни кули и мощен блокхаузов бастиан, вграден в някогашния крепостен пръстен на все още неуяснения укрепен обект. В следващите етапи пролича структурната система на укрепения организъм. Открита и разчистена в план беше източната му порта, пролича трасето, посоката на водещата в организма комуникачна артерия с посока изток — запад. В следващите етапи тя беше доразкрита вече като гръбнак в пояснения фортификационен обект заедно с частично съхранени следи от фланкиращи го колонадни навеси. Прочистен беше колонаден двор в западния му край. Оказа се, че това е атриум, предхождащ принципатията, а тя като пространство и план беше изяснена в последния етап през 1980 г. Пред нея, непосредствено до югоизточния ъгъл на атриума, беше разкрита малка късна хигиенна баня с хипокаустна система, в 1968 г. — друга такава, само на

10 м северно от базиликите, по-малка, но с друг план. Надлъжно, непосредствено между платното на „Виа Преторияна“ и колонадните тротоари, се разкриха незначителни остатъци от примитивна канална система. Водозахранването на лагера-кастел е неизяснено. Вероятно то е било свързано със захранващата система на валовия ров. Общо казано, за утилитарните хидронужди в някога пулсиращия фортификационен възел получените данни са незначителни. Това е естествено при открояващата се пълна разруха в системата на лимеса въобще като последствие на непрекъснатите варварски набези от север след рухването на Източната Римска империя. Върнем ли се във времето назад, около края на I в., когато Рим е установил сухопътните връзки между Горна и Долна Мизия, утвърдил е трасето Рациария, Улпиа Ескус, Нове, Доросторум, Томи и е вместил по него *мутациите* — крайпътните станции за размяна на конни впрягове, така както ги виждаме подредени на „Табула Пойтингериана“, единствената съществуваща от това време римска геокосмографска карта от II в. (табл. II, обр. *а*), и потърсим ли мутацията „Латро“, или „Атро“, като проследим пътното трасе в посока Нове — Доросторум — свитък между интервали, ще се натъкнем на нея, на *Латро*, маркирана върху десния бряг на р. Ятрус (Янтра). Поискаме ли да *локализираме* мутацията *географски сега*, без колебание ще я ситуираме върху територията с руините при с. Кривина, Русенско — Градището. Що се отнася до съществувалите известни някога *топоними* в тоя край, Атро, Ятро или Ятрос, те са вероятно производни от наименованието на реката Ятрус, изговаряно нееднакво, различно в не едно и също време. Това *фонетично* се чувствува.

Прокопий — хронографът на император Юстиниан (527—565), твърди, че крепостта Атро като възлова заедно с поредица други, поименно назовани, погранични на Византия крепости, е била възстановена от Юстиниан, по негово време, т. е. V в. Това е съществен исторически термин в хронологията на Градището. Вместен като междинен репер в интервала V—VII в., той утвърждава като *аргумент историографски*, че в V в. крепостта Атро (кастела Ятрус) като *крепост* все още съществувала върху платото над р. Янтра.

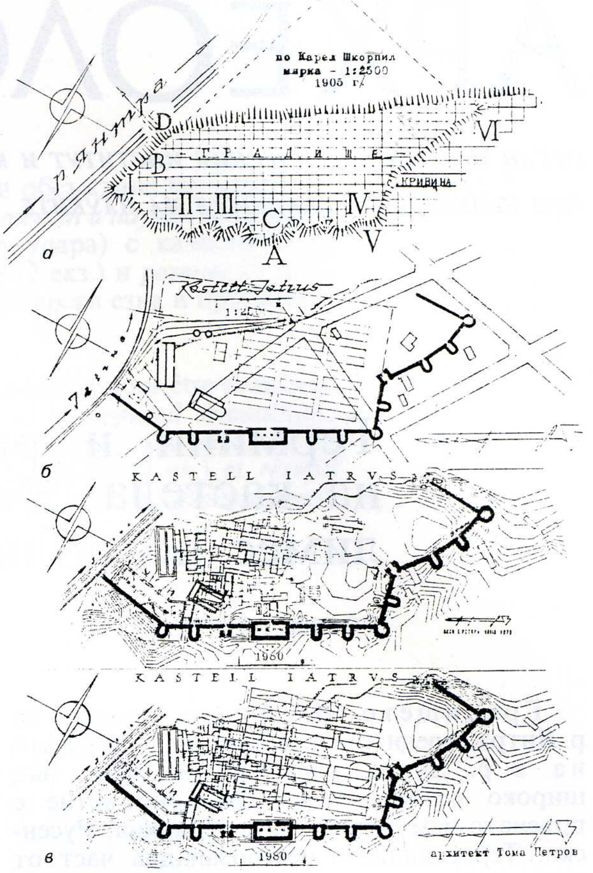

• *Табл. I. Хронология на хронологическото проучване на кастела Ятрус. Table I. Chronologie de l'étude chronologique du castel Jatrus*

Реализация и резултати. За времето 1958—1980 г. бяха реализирани общо осем работни етапа, без каквато и да е авария. Постигнатите резултати отчитаме накратко, информативно, защото с тях подробно се занимават публикуваните в Берлин три *академични тома*, излезли в посочения период, включващи изчерпателни студии върху постигнатото. Изключително големият принос в случая е *локализирането* на кастела Ятрус от системата на „римски лимес“ в някогашната провинция Долна Мизия, разбира се, и неговото *идентифициране*, нов в страната ни, съществен *археологически успех. Резултатът е съизмерим* само с локализирането на големия римски град гарнизон *Абритус* през 1955 г., също в Долна Мизия. На приложената схема — табл. III, е отразен нагледно графически постигнатият общ резултат от положения труд на смесените два археологически екипа, работили съвместно в годините 1958—1980 около изясняването на руините върху Градището при с. Кривина. Фрапиращо над всичко нанесено мащабно доминира мощната *полигонална*, очевидно *отбранителна система*, обхванала структурната схема на симетрично организиран, доста накърнен *фортифициран организъм.* Ясно се разчита *гръбнакът* — композиционната ос на стратегическия възел, главната комуникачна артерия — *директрисата* в прототипната му структура, т. нар. Виа Преториана, с начало порта „Претория“ и задънка сградата на принципатията. Напречно на нея пред принципатията е минавала втората по важност артерия „Виа Принципалис“, осъществяваща пряка връзка север—юг в схемата. В

II

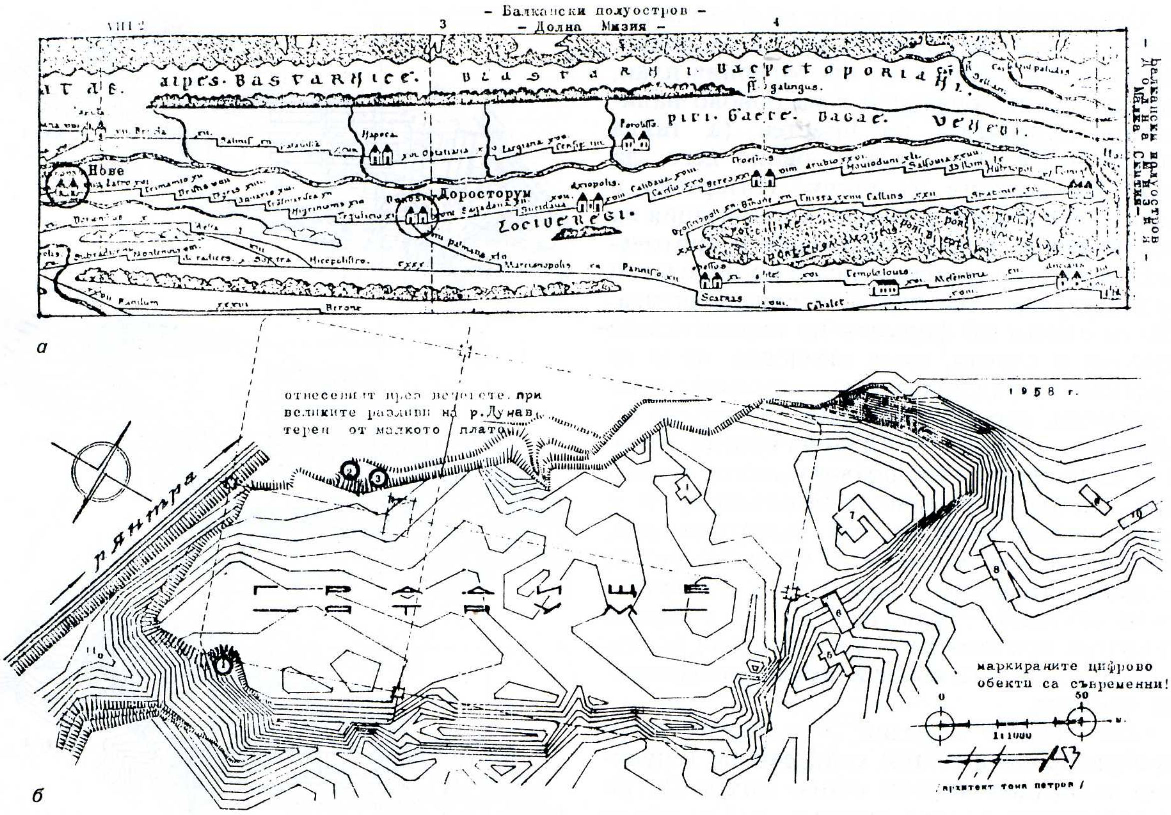
– Балкански полуостров –
– Долна Мизия –
VIII 2
3
4
– Балкански полуостров – Долна Мизия и Скития –
alpes · Bastarnice
Blastarni
Dacpetoporiani
piri · Baete
Dacae
Vegeti
Нове
Доросторум
Locivregi
Porolissum
Napoca
Marcianopolis
Scarras
Templo Iovis
Mesembria
Cabalet
Berone
а
отнесеният през вековете при великите разливи на р. Дунав терен от малкото плато
1958 г.
Янтра
Градище
маркираните цифрово обекти са съвременни!
0
50
1:1000
м.
/архитект тона петров /
б

III

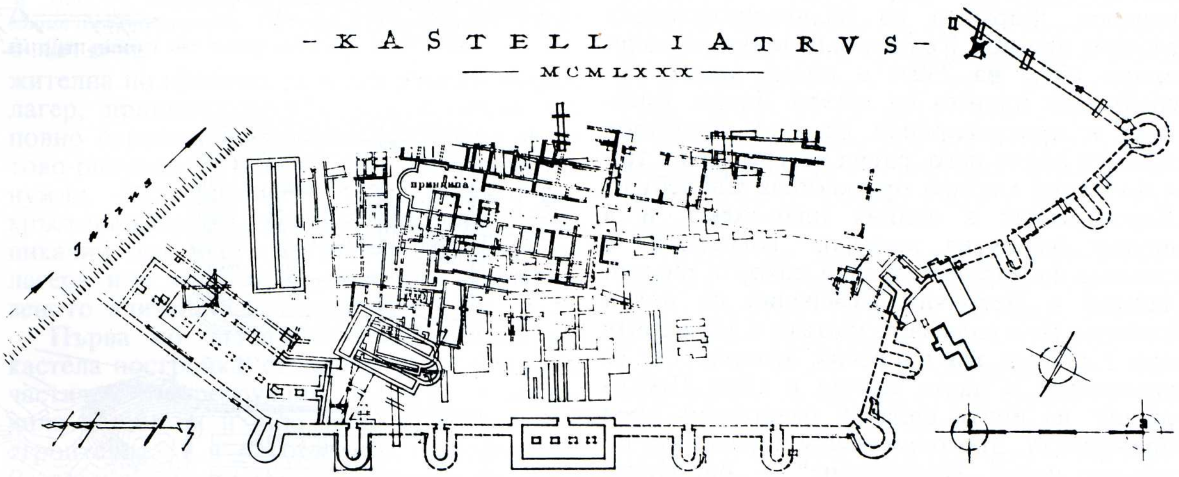
– KASTELL IATRVS –
MCMLXXX
Jatrus
принципиа

● *Табл. II. а) карта Poentigeriana; б) състояние на градището Ятрус преди археологическите разкопки 1958 г. Table II a) carte Poentigeriana; б) état du site Jatrus avant les fouilles archéologiques de 1958*

● *Табл. III. Общи резултати след приключване на археологическите разкопки при градището Ятрус. Table III. Résultats généraux après les fouilles archéologiques près du site Jatrus*

случая при неслучайни обстоятелства тя е била прекъсната умишлено, очевидно тампонирана. Проличават в план частично очертаните, флангиращи към север и юг „Виа Преториана" казармени помещения за легионерите.

Показани в групи три пъти по две, тези помещения както северно, така и южно на артерията са прочертани върху образи „г" и „б" от табл. I и обр. 1, 2, 3 от табл. IV. Вижда се, че контурите им почти напълно съвпадат и лягат върху разкритите съхранени следи от зидове и покриват дванадесетте отделни казармени помещения на някогашния прототипен римски лагер. При логичното разрастване на възела, продиктувано очевидно принудително, може би в период от век или век и половина, личният състав на малкия гарнизон се е променял. Това вероятно е станало поетапно, на три пъти с контингент от по двеста легионера, или общо шестстотин легионера — малка римска кохорта.

Ограничената площ върху платото поначало е била разчетена преднамерено, позволила е разгръщането на прототипния план, разбира се, включително и на ровово палисадния охраняващ го пръстен (а такъв според нас е съществувал) около него, да бъде реализирано на етапи. Интересно е дали такъв подход и начин за реализация на фортификационните съоръжения в проточената верига на римския лимес по поречието на р. Дунав не е бил задължителна практика. Що се отнася до формата на охранителния пръстен в случая, няма съмнение, че и тя поначало е предопределена — правоъгълник с размери, както го виждаме прочертан на обр. „б“ от табл. V — 125 м на кръгло 200 м, и е съподчинена на правоъгълната форма при лагера, удължен правоъгълник, и с маневрените функции по защитния вал, брешовите излази по него, четирите входа, подвижните мостове над вала и дървените кули по него. Така паласадата е пряко свързана при изходите, т. е. четирите входа, с организираната вътре в лагера комуникачна система.

На табл. V образно е дадена в план протрасираната от нас хипотетично в пунктир палисадна система около лагера Латро и защитната валова система на Саалебург кастел от лимеса в Германия, съпоставени в паралел. Формата на палисадноваловата система при обр. *а* е правоъгълник с размери около 150 м на 230 м и площ, малко по-голяма от площта на лагера Латро, вместена в протрасирания от нас палисаден пръстен около него, равна на три срещу три и половина хектара при кастела Саалебург. Директрисите в единия план-схема и в другия (вероятна модулна константа в схемите на малките за една кохорта римски лагери) в метрични измерения са почти еднакви. Не е голяма разликата в дължините при главните им напречни артерии (те се кръстосват в двата случая с „Виа Преториана“ на почти еднакви разстояния пред принципата, отчетени между влизанията по трасето, порта „Преториана“ — „Виа Принципалис“ в двете схеми). Паралелизмът в приведения случай може би не е безспорен, но за нас е очевиден.

След необходимия увод и обход върху общата диспозиция на кастела (табл. III от приложенията) предполагаме, че представата за добитите при археологическото проучване на Градището резултати в годините 1958—1980 е пълна.

При два от секторите — табл. III *а* и *б*, разкритите методично по археологически път в план и стратиграфия обекти са изчерпани фактологически, но не и технологически. Резултатите са публикувани в отделни студии.

Сектор А. Принципатията

Като функционална постройка, задъл-

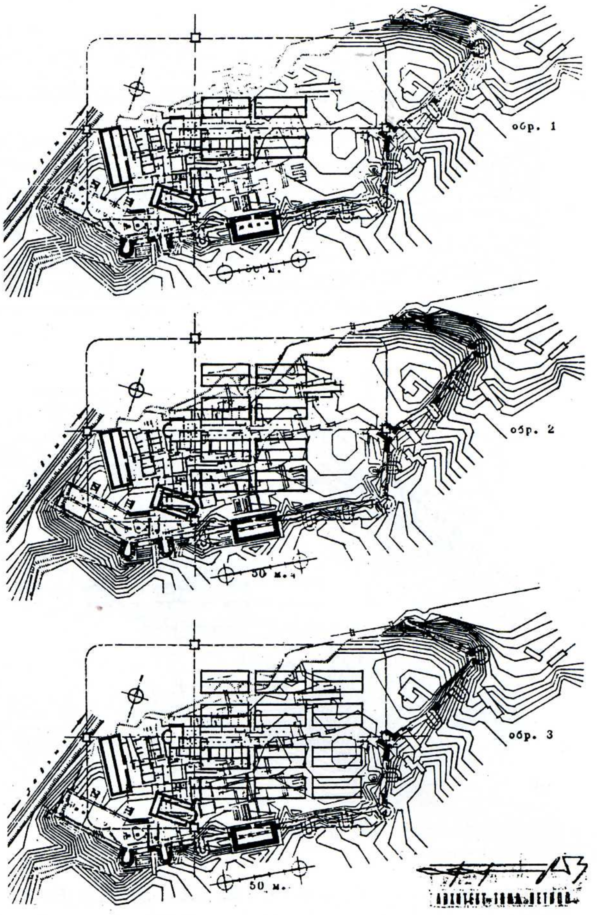

IV

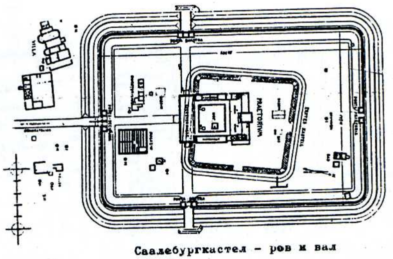

Саалебургкастел – ров и вал

а

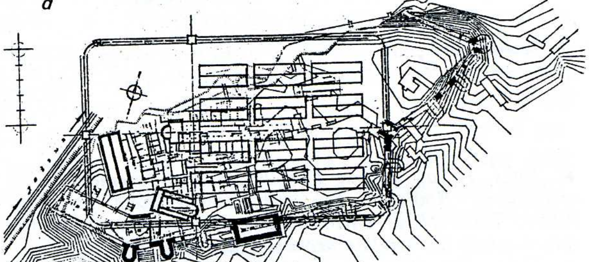

Ятрум
/лагерът за една кохорта /
и вероятната рововалова система
около него

б

V

● *Табл. IV. Генезис на римския военен лагер. Table IV. Origine du camp militaire romain*

● *Табл. V. а) Саалебургкастел — ров и вал; б) Ятрум—лагерът за една кохорта и вероятно рововаловата система около него. Table V a) Saalebourgkastel— fossé et remblai; б) Jatrum — le camp pour une cohorte et, vraisemblablement, le système de douve et de remblai autour de celui-ci*

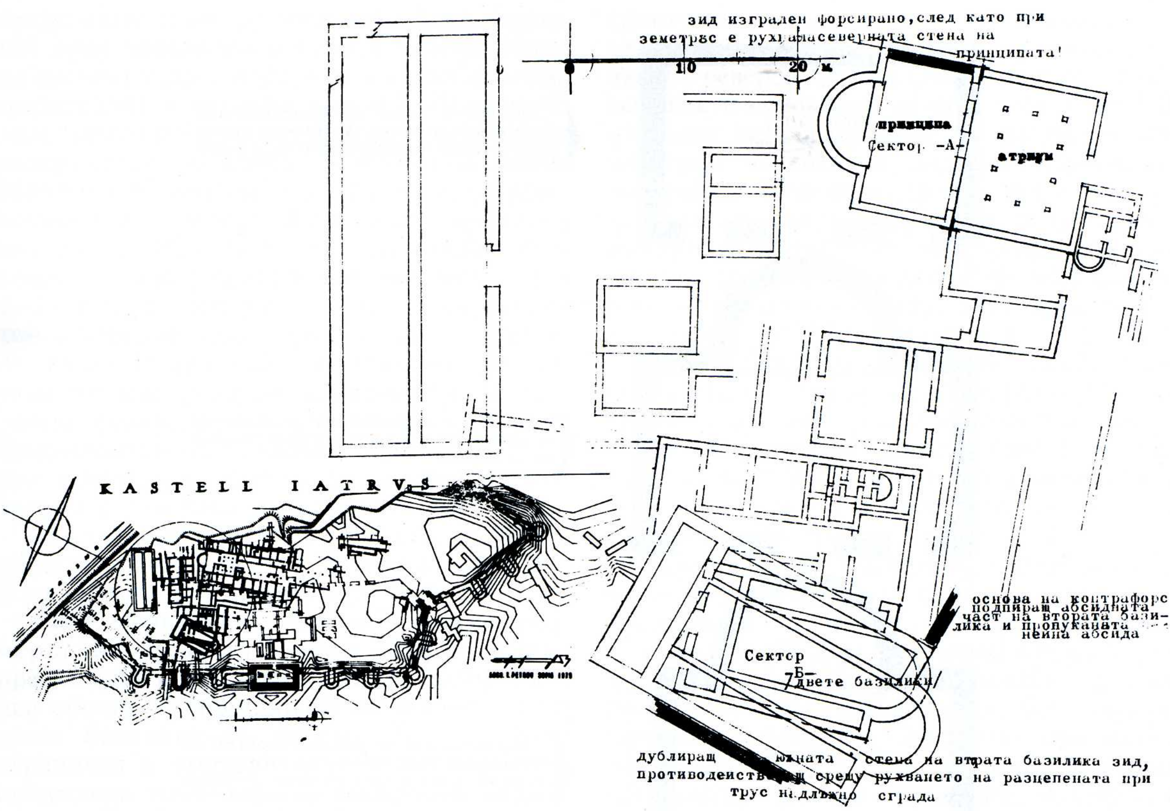
зид изграден форсирано, след като при земетръс е рухнала северната стена на принципата!
10
20 м
принципиа
Сектор -А-
атриум
KASTELL IATRUS
основа на контрафорс подпиращ абсидната част на втората базилика и пропуканата нейна абсида
Сектор -Б- /двете базилики/
дублиращ южната стена на втората базилика зид, противодействащ срещу рухването на разцепената при трус надлъжно сграда

VI

● *Табл. VI. Мащабно уедрените сектори „А“ и „Б“ от общия план на руините. Table VI. Les sectrurs „A“ et „B“ du plan général des ruines agrandis en échelle*

жителна по принцип за всеки римски военен лагер, принципатията е задоволявала основно строеви, командно-оперативни, култово-ритуални, правни и правилникови нужди. Разполагана е била винаги до кръстовището на двете магистрални комуникачни оси в структурния организъм на лагера или кастела. Задънвала е тържественото влизане в римския лагер.

Първа по значимост в организма на кастела постройка, съхранена в план и като частична суперструкция, руината е включила в себе си и още носи предостатъчна строителна, а и историческа информация. Разчетена правдиво технологически и с оглед на историческата обстановка около превратните събития в Долна Мизия между I и VII в., информацията би могла да посочи нови допълнителни репери в хронологията на кастела Ятрус. А те, дошли на съответните си места, между утвърдените термини — I и VII в., биха конкретизирали доста от възникналите събития, а също и строителни начинания през близо шествековното ѝ съществуване.

Принципатията на кастела Ятрус е надживяла всички събития и принудителни промени в посочения период. Разкрита вече в план и частични основни зидове, за нея може да се каже, че е пулсирала исторически като сърце на фортификационния възел при променящите се периодично тактика и стратегически изисквания. Събитията наложително са я променяли, еволюирала е, за да я видим сега в план, показан на табл. VII, обр. *г,* при чувствително променен прототипен план, с придаден към нея перистилен атриум, достъпна само от посока изток с порта „Преториана“.

Проследен архитектонично, генезисът ѝ показва, че принципата променя своя първичен план през III в. Тогава идва екседрата, придадена симетрично по отношение на влизането в нея при създаден прорез в западната ѝ надлъжна стена. Около средата на IV в. при силен земен трус е сривата северната ѝ стена. Възстановена е аварийно заедно с пристроения по целия ѝ източен фронт атриум с перистилна колонада. Атриумът като тампон прекъсва връзката север—юг в организма на кастела. Унищожено е кръстовището пред принципатията, накърнени са маневрените възможности в лагера-кастел. Това става в V в. На табл. VII, обр. *а, б, в, г* е показан графически генезисът на прототипната първична сграда.

Принципатията беше преходен обект, реализиран от д-р Бернхард Дьоле в сътрудничество с д-р Герда фон Бюлов в три последователни етапа 1968—1977 г., публикувана е в сп. „Археология“, в кн. 3—4, 1982, от д-р Б. Дьоле под заглавие „Принципатията на кастела Ятрус на Долномизийския лимес“.

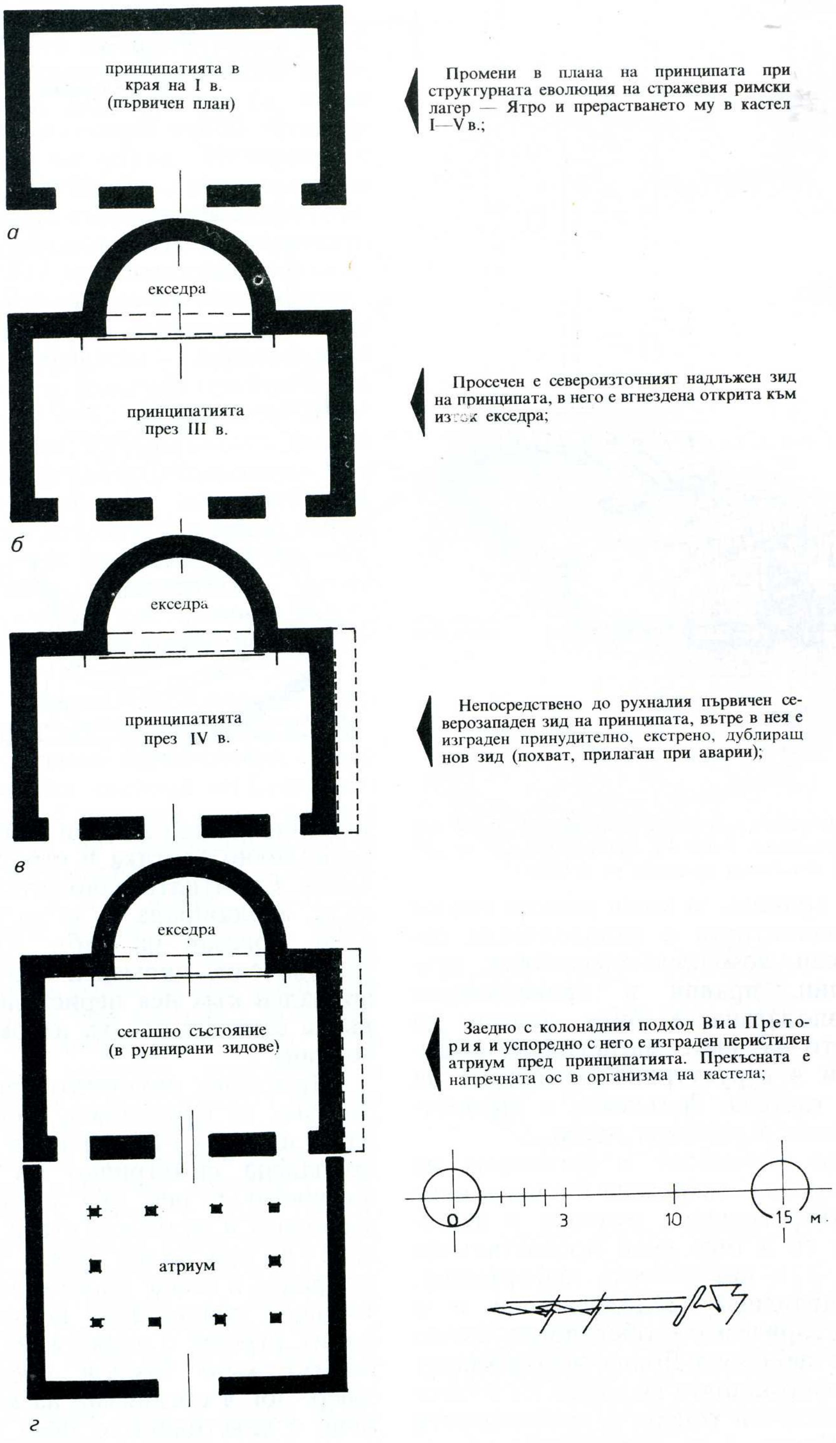
принципатията в края на I в. (първичен план)
a
екседра
принципатията през III в.
б
екседра
принципатията през IV в.
в
екседра
сегашно състояние (в руинирани зидове)
атриум
г
0
3
10
15 м

Промени в плана на принципата при структурната еволюция на стражевия римски лагер — Ятро и прерастването му в кастел I—V в.;

Просечен е североизточният надлъжен зид на принципата, в него е вгнездена открита към изток екседра;

Непосредствено до рухналия първичен северозападен зид на принципата, вътре в нея е изграден принудително, екстрено, дублиращ нов зид (похват, прилаган при аварии);

Заедно с колонадния подход Виа Претория и успоредно с него е изграден перистилен атриум пред принципатията. Прекъсната е напречната ос в организма на кастела;

VII

● *Табл. VII. Генезис при принципатията на римския военен лагер. Table VII. Genèse de la principauté du camp militaire romain*

Сектор Б. Базиликите

Двете базилики бяха изчерпани археологически в два от началните етапи — 1960—1962 г. Резултатите са публикувани от проф. Теофил Иванов през 1966 г. — КЛИО, книга 47, с. 153—191, „Две старохристиянски базилики от IV—VI столетие в сектор III на обекта Ятрус“.

При посочените по-горе пропуски и пролуки според нас в двете цитирани студии в следващата предложена нова архитектонична трактовка на невзетите предвид съществуващи на място очевидно значими строителни следи като абсолютни дадености при съответен коментар, ние дешифрираме включената в тях (следите) информация и с необходимата аргументирана графически документация, конкретна за принципатията — табл. VII, обр. *а, б, в, г,* предлагаме (към установените вече термини) нови междинни репери в хронологията на кастела и друг порядък (това ще проличи осезателно) в неговия генезис. Проучвателите, които посочихме, приемат все още, че възникването на възела — кастела в Долна Мизия, а и рухването му се вместват хронологически, макар и не категорично, в интервала III—VII в. В следващия наш коментар ние разширяваме интервала, а в допуснатата пролука и фактологическия техен порядък, който ги е довел до горния им извод, включваме допълнително установени от нас реперни исторически категорични факти, които отместват по време възникването на възловия стражеви и упорен пункт при устието на р. Янтра като начало с два века по-рано, т. е. I в.

Коментар на секторите „А“ и „Б“ от общата диспозиция на руините (табл. III). Принципатията (сектор „А“)

При ограничения обем на студията размерът на архитектоничния анализ, който предхожда коментара, около подбраните два обекта — принципата от сектор „А“ и двете базилики от сектор „Б“, ще бъде ограничен и конкретен, като на места ще предхожда коментара, а някъде ще вървят заедно. Подбраните по значимост две ядра от общата диспозиция на руините, трактувани вече фактологически в споменатите две студии, заслужават особения наш подход.

Принципата, или принципатията, като сграда в структурната план-схема преди всичко на установените (постоянните) римски военни лагери в общи линии беше вече изяснена. На табл. VI сектор „А“ дава достатъчно ясна представа графически за формата й, а размерите на правоъгълника могат да се извлекат мащабно. Като ядро и значим команден възел без изключение постройката е била разполагана централно на кръстовището за водещите две в лагерната структура посоки изток—запад (Виа Преториана) и север— юг (Виа Принципата), разбира се, при нормални възможности, а това не значи, че стриктната ориентация се е спазвала безпрекословно. Функционално сградата е била пряко достъпна винаги фронтално, била е и достатъчно ефектна. Известно е, че данни за кастела Ятрус не съществуваха, за принципатията му — също.

След приключването на археологическото проучване при локализиран и идентифициран вече кастел в края на 1980 г. за нас останаха интригуващи редица факти от строително естество преди всичко в секторите „А“ и „Б“, табл. VI, конкретно в самата принципатия „А“ и в обсега на вплетените две базилики при „Б“. За да изясним необичайното и в двата случая, интерпретираме озадачаващите факти успоредно и ги трактуваме в паралел архитектонично. Случаят с принципатията, в която разрушеният някога северен зид на сградата е възстановен, както е показан на обр. *в* от табл. VII, изграден непосредствено до рухналия при земетръс автентичен зид на първичната постройка. Новоизграденият зид е вместен на фуга, но вътре в сградата, за да подпре компрометирания от земетръса първичен северен зид. Такъв подход за възстановяване на статиката в нарушения пространствен обем на принципатията е бил за предпочитане при аварийна обстановка; статиката на сградата е възвърната за късо време, а и стратегическите съображения са налагали форсиран градеж. При тези обстоятелства нарушената в план симетрия в пространствено отношение почти не се е отразила особено.

Допуснатата асиметрия, засягаща не само екседрата, а и осовото влизане в принципатията, пък и коригираните страници на трите входа (влизания) в нея, според д-р Дьоле е просто строителна грешка. Дребен за него, несъществен, без особено значение строителен факт, но при всяко положение не в принципите и каноните на градивната римска практика. Случая с предизвикалите го причини и последствия — като принудително строително начинание, вмъкнал се исторически репер в генезиса на тази сграда, ние обясняваме технологически, архитектонично, а и графически образно. Свързваме го логично със сведението, в което през VI в. Прокопий, историографът на император Юстиниан, 527—565 г., твърди, че Атрос (или Ятрус според нас) като една от изброените петдесет и две погранични крепости на Византийската империя е бил възстановен от Юстиниан. В този източник хронографът според нас визира като обект (строително начинание) „нова постройка“ — пристроения открит колонаден двор (атриум) към съществуващата принципатия на кастела (табл. VII, обр. *г*). Тогава, в VI в., е нарушена напречната комуникация, връзката между (може би несъществуващата вече) вероятно отнесената или рухнала северна порта и южното влизане в крепостта. Тампонирана е „Виа Принципата“ двупосочно. Съхранен е дооформеният и коригиран тържествен подход към принципатията. Влизането в нея става централно през новосъздадения перистилен двор. Що се отнася до споменатите „пострадали части“ според горното сведение, това са обрушените частично крепостни стени, възстановени не по-късно от VI в. Градежът, за който се говори, е и последен в хронологията на кастела. Готите и аварите сриват стените му. Идват славяните и вгнездяват землянки в руините му.

Архитектоничната трактовка при дешифрирането на интригуващите ни възли от секторите „А“ и „Б“ разкрива допълнително нови факти около недообяснените пунктове при трактуваните сгради. Проличаха и нови противоречия между предложените вече относителни датировки в хронологията им и тези, които ние бихме приели и приемаме за правдоподобни след нашите констатации при технологическия анализ на необичайни факти, като например дебелината на суперструкцията при полукръгло огънатата екседра. Установи се, че разликата в дебелината ѝ и дебелината на зидарията при двете нейни прилежащи крила, едното към север и другото към юг, в сантиметри е чувствителна. Пролича, че западният надлъжен зид на сградата е съществувал, а и сега съществува като непокътнат борд до подовото ниво на екседрата. Очевидно е, че допълнително придадената към първичната правоъгълна сграда полукръгла екседра е била оформена като подиум, увеличила е квадратурата в план на принципатията с около 20 % и я е обогатила в пространствено отношение. Естествено това се е наложило от разраслите се нужди около задоволяването на нови, задължителни, служебно-дисциплинарни изисквания, след като римският малък лагер постепенно еволюира. Показваме го графически на схемите му „а“, „б“ и „в“, табл. VII. Въпросният западен зид на прототипната, първична, правоъгълна в план принципа е бил просечен до необходимото ниво подиум и в един прочертан полукръг с център, лежащ на външния му ръб, е била трасирана екседрата. А разликата в нивата — между получилите се два пода, под принципа и под екседрата, както се вижда, се е преодолявала не по целия фронт на откритата към изток екседра, както е редно, поне с три предварителни стъпала, положени върху фундамент, а много просто. Достъпът, възлизането е ставало в определен малък интервал, някъде в нейната ос, и то, както беше установено, чрез няколко добавени до бордовия ѝ зид, т. е. съхранената част до автентичния непрекъснат западен зид на прототипната принципа. В разрез с изразената от д-р Б. Дьоле теза в сп. „Археология“, кн. 3—4, 1982 г., при горните констатации и специфичния за случая анализ, прилагаме нашето графически изразено становище за генезиса на прототипната поначало принципа при римския лагер Ятрус и относно времето, датировката на възникването му в Долна Мизия (табл. VII, обр. *а*).

Що се отнася до потърсения от него паралел за случая с принципатията на Ятрус, изненадващо той намира подходящ обект дълбоко в Предна Мала Азия (Палмира), възникнал около началото на IV в. по времето на Рим. Това е принципатията на триумфално репрезентативния Деоклетианов римски военен лагер, създаден от император Деоклетиан (248—305), в който триумфално са дефилирали неслучайно пълни елитни римски легиони. Да се търси аналогия и паралел с бедната поначало, прототипна според нас, принципа на кастела Ятрус, римски лагер за една кохорта, е очевидно несъстоятелно. При това планът на принципатията, която д-р Б. Дьоле разкри и трактува в своята статия, интерпретиран авторитетно от М. Зелман и датиран от последния като вероятен градеж от IV в. (320—350 г.), не съответствува на автентичното наше заснемане и фактическото състояние на разкритата в 1980 г. руина. Графически това проличава при съпоставката на този план и показания на обр. сектор А от табл. VI наш план. При наличието на чужди изводи (той сам сочи и цитира това) д-р Дьоле се е предоверил на авторитетите. Паралелът между обекта с импозантно балансирания параден архитектурен комплекс принципатията в Палмира и принципата на кастела Ятрус (такава, каквато Б. Дьоле я приема, с план, реализиран само в два етапа — ядро и атриум) не съществува. Доказваме го категорично графически, образно, в четирите етапни фази на нейния генезис (табл. IX, обр. *а, б, в, г*).

Добитите при логичното архитектонично интерпретиране на изтъкнатите от нас съхранени строителни факти в запазения все още първичен план на прототипната руина (принципатията на лагера Ятрус) аргументират посочените междинни по време репери, т. е. исторически дошлите в нея материализирани строителни начинания, така както са показани по установеното трасе за генезиса на фортификационния възел в устието на р. Янтра до прерастването му в кастел (табл. VII).

Базиликите — сектор „Б“

Двете култови по предназначение сгради, така както ги виждаме вплетени една в друга на картираната ориентировъчна план-схема (табл. VIII), попадат почти напълно в участъка на каретата ѝ 4—V и 5—V. Базиликите бяха разкрити и изчерпани в план и стратиграфски след три от началните работни етапа при съвместно сътрудничество (български ръководител — проф. Теофил Иванов, а от немска страна професорите Хайденрайх и Цинзерлинг). Резултатите от проучването са публикувани от проф. Теофил Иванов през 1966 г. Първата от базиликите, възникнала според него през IV в., има надлъжна ос, насочена в посока изток—запад, също като гръбначната ос на функционалната система при първичния фортификационен възел; това е според нас краят на II в., когато възелът е бил обособен като стражеви римски пост (табл. III). Фактът е съществен за нас хронологически репер. При катастрофален земен трус, вероятно между

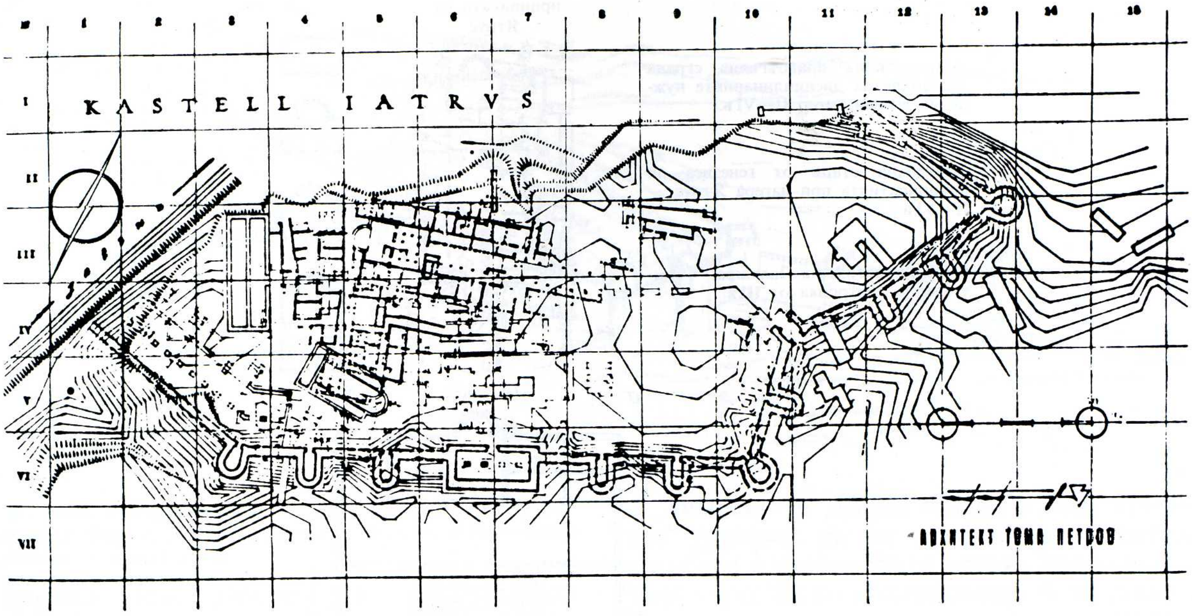

VIII

● *Табл. VIII. Ориентировъчната картирана схема на резултатите от приключените археологически разкопки. Table VIII. Schéma d'orientation des résultats des fouilles archéologiques effectuées*

III и IV в., базиликата е рухнала. Втората базилика идва неизвестно кога, може би в началото на IV в., направо върху сринатата до основи първа сграда. По план и тя е трикорабна като първата, но по обем е чувствително по-голяма. Леко е пренасочена при отклонение около 20° на юг за абсидната част и вмества в себе си почти пълния основен план на първата базилика. Субструкциите, основните зидове на първата базилика, остават на ниво, изравнено с подовото ниво на новата, втората базилика (табл. VI, сектор *Б*). При последвал нов трус, установен технологически като исторически факт, оставил внушителни следи от противосеизмично строително начинание, предприето принудително (след като статическото равновесие в пространствения обем на сградата е било чувствително нарушено) като контрамярка срещу срутването и на втората базилика. Неизвестно по кое време начинанието само за себе си маркира нов междинен репер в генезиса и хронологията на сектор „Б“, култовия възел на кастела. Твърде вероятно е това да е станало по времето на император Юстиниан, но не и след VI в. Следите от взетите противосеизмични мерки в случая трасират посоката към епицентъра, в който се зараждат тектоничните тласъци. Няма съмнение, че и тогава, както и сега, епицентърът е бил Вранча, отстоящ на около 200 км североизточно от руините при Градището. Като феномен, разтърсвал циклично фортификационния възел в устието на р. Янтра, той и сега пулсира. Нашите изводи около въпросната тектонична аномалия са напълно логични, периодичните земетръси в обсега на Вранча — Дакия, Горна и Долна Мизия, а и цялото долно поречие на р. Истър са държали и държат напрегната и пренатоварена статиката и на градежите по малкото плато над р. Янтра. Като мярка, подсигуряваща съществуването на втората, по-голямата по обем базилика, след като е била дестабилизирана при силен трус, непосредствено до нейния южен надлъжен зид виждаме дошъл нов зид на фуга, вероятно по целия ѝ фронт, дебел, колкото разтърсения и по всяка вероятност пропукан външен зид на сградата, за да я подпре срещу нов евентуален трус от посока север (табл. VI, сектор *Б*). Пак при нея, в североизточния ъгъл личат основите на внушителен, подпиращ базиликата контрафорс, продължил северното рамо на вероятно пропуканата нейна полукръгла абсида. Следи от такива противосеизмични начинания, но по-незначителни бяха забелязани в други сектори, даже и при казармените помещения на легионерите.

След изтъкнатите наши констатации, изводи и заключения, валидни и засягащи конкретно само два от секторите („А“ и „Б“) на общата диспозиция на руините, нарочно подбрани и с предпочитание, за да бъдат анализирани архитектонично, не случайно, а по важност и защото тъкмо при тях резултатите „от място“ са интерпретирани вече от проучвателите им, и фактически се приема, че обектите фактологически са академично изчерпани в съответно посочените вече техни публикации. Така че лансираната наша теза за етапите в генезиса и хронологията на кастела Ятрус е конструирана след извършена съпоставка на винаги а) Прототипна правоъгълна сграда задоволявала дисциплинарните нужди на военен лагер II—VI в.;

б) Отделни етапи от генезиса на принципатията при лагера Ятрус — II—VI в.;

в) Принципатията в Палмира — триумфална постройка от III в.

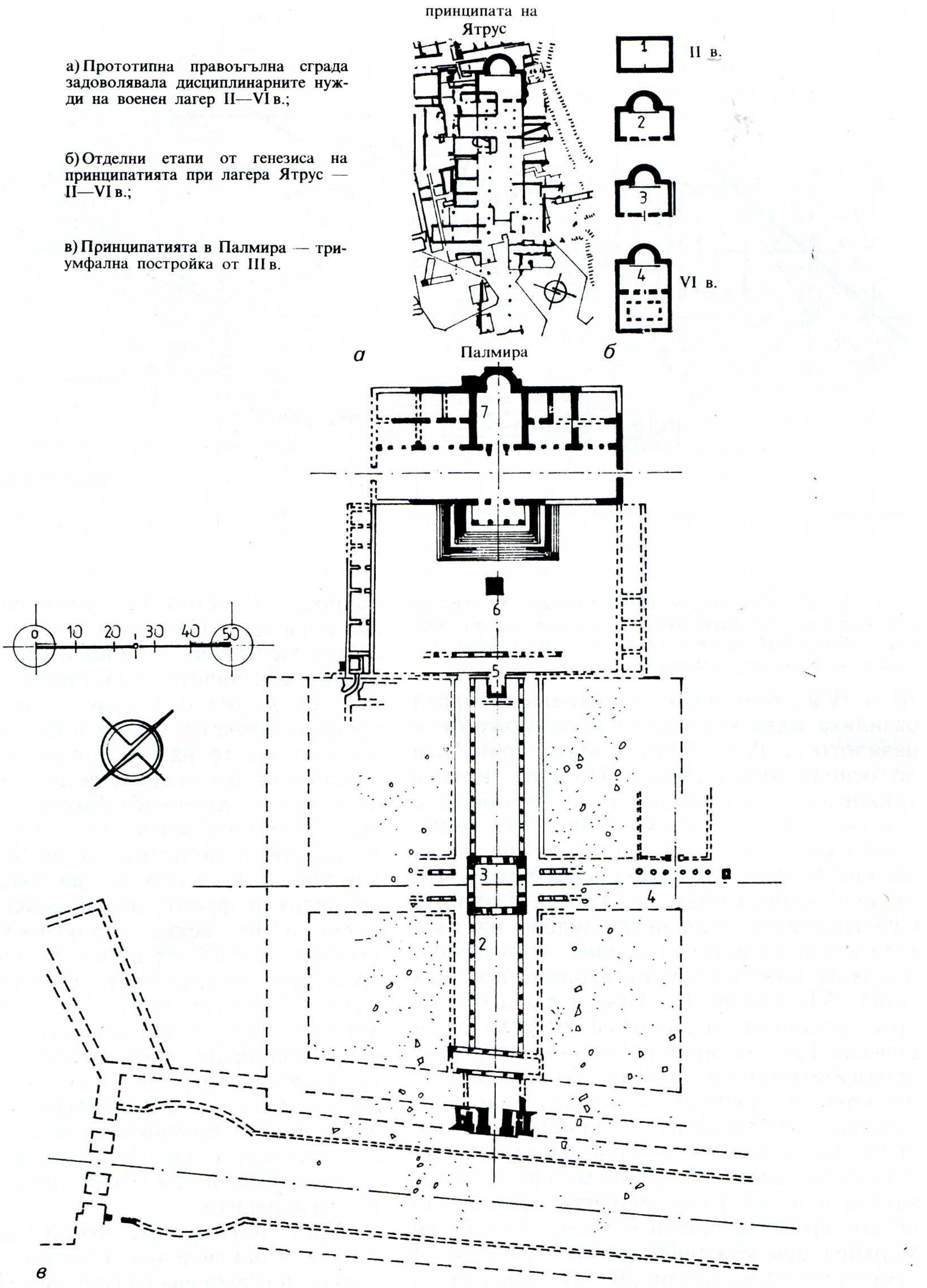

IX

● *Табл. IX. Паралел между плановете — принципата на Ятрус и принципатията на импозантния лагер в Палмира. Table IX. Parallèle entre les plans — la principauté de Jatrum et la principauté du camp imposant de Palmyre*

две различни или ненапълно съвпадащи становища. Излагаме я разгърната по етапи, вместени в историческия интервал — I—VI в. Това е период от пет пълни века. Като материализиран пространствен обект укрепеният организъм е възникнал при непрекъснато напрегната и варираща обстановка. Той и сега, предостатъчно обезличен, носи следи от някогашното си минало.

Ако I в., приет от нас за начало на въпросния посочен по-горе период, е неприемлив като термин, начален в хронологията на кастела Ятрус (Т. Иванов предлага III в., а Б. Дьоле IV в.), ето как ние мотивирано опонираме. За да бъде маркирана космографски мутацията „Латро“ върху Табула Пойтингериана, съставена през II в., станцията за размяна на конни впрягове в

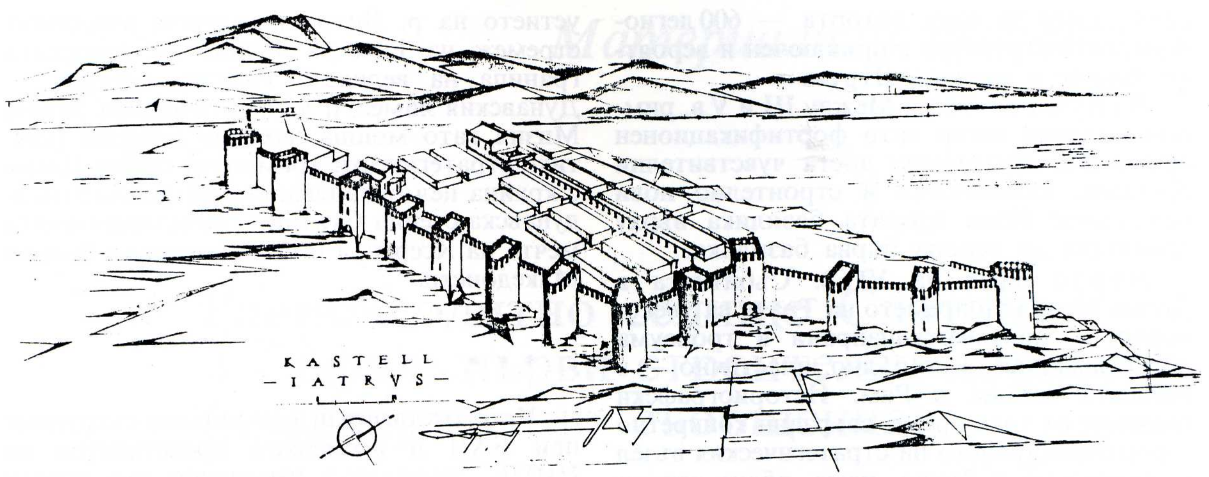

X

● *Табл. X. Реконструкция на римския лагер Ятрум — кастел Ятрус. Table X. Reconstruction du camp romain Jatrum — castel Jatrus*

трасето Нове—Доросторум на брега на р. Янтра, така както я виждаме, първа от поредицата в тази посока след Нове, тя вече е съществувала. Междинен, потвърден историографски термин в интервала I—VII в., е VI в., времето, около което император Юстиниан (527—565) според Прокопий частично възстановява крепостта Атро. Само около век след това време VII в. е общоприет термин за разрухата и края на Ятрум. В така фиксирания интервал с начален, среден и краен термин в хронологията на кастела сега според нас могат да бъдат включени като междинни репери (единият между III и IV в.) рухването на първата, по-старата базилика (тя за нас е от II—III в.), и вторият репер, времето, в което прототипната принципа на лагера е разширена в план с придадената към нея полукръгла екседра в прорязаната ѝ западна стена.

След приключването на коментара около утвърдените категорично термини (начало I в. и край VI в.) и вместените в интервала между тях приети от нас репери хронологията на кастела Ятрус като историческо трасе вече се уплътни и без особен риск може да бъде предложена в непрекъснат верижен порядък. В нея генезисът му е характеризиран обобщено в четири преходни етапа, като всеки от тях обхваща период, не по-дълъг от век до век и половина, както следват:

Латро (мутация), I—II в. Първата след Нове разменна станция за конни впрягове в посока Нове—Доросторум (табл. II, обр. *а*), Табула Пойтингериана (отстояща на около 20 км източно от големия град гарнизон, разположена в гърлото на р. Янтра (Ятрус), на десния ѝ бряг, вероятно при някогашен разлат брод; въпросната геокосмографска карта от II в. маркира състоянието на съществуваща, възникнала през I в. крайпътна станция по въпросното трасе. Макар че „лимесът“ в Долна Мизия в това време като система да не е бил окончателно установен и сухопътната връзка Рациария—Томи може би не е установена. А че такава станция е съществувала на малката тераса над р. Янтра, основанията ни се базират на разкрити субструкции и доста добре съхранени значителни пояси от зидария opus mixtum, дълбоко вкопани в югозападния ъгъл на схема (табл. I, от обр. *б*). Според нас тъкмо там, на брега на р. Янтра, до предполагаемия, маркиран от Карел Шкорпил, брод или „переправа“, е била ситуирана мутацията — битови сгради, обори, зърнохранилища (табл. I, обр. *а*). Ако вземем предвид, че стратегията при Рим не е допускала нощуванията на проходящи впрягове да стават вътре в укрепените градове и гарнизони, обяснимо е защо Латро е възникнала точно там, и то върху десния бряг на р. Янтра. Мутацията е просъществувала около два века и около IV в. е била включена в пръстена от стени и кули на кастела Ятрум.

Ятро (II—III в.). Логично е да приемем, че на първо време мутацията е приютявала бреговата охрана на брода и стражевия пост. При разширени функции и непрекъснато разрастващ се личен състав постът се обособява като стражеви лагер. Около края на II в. на брега възниква малка казармена постройка — прототипната принципа на бъдещия стражеви лагер.

Атро (IV—V в.). По времето на император Траян, средата или края на III в., стражевият лагер е вече малък гарнизон за четири римски взвода. Битовата постройка на стражевия лагер става принцип на малкия римски военен гарнизон, идват битовите сгради за легионерите. Към края на III в. върху терасата над р. Янтра възникват още две групи от по четири казармени помещения, така че с придадените нови сгради за командния състав на гарнизона, базиликата и реализираната палисадна отбранителна система — ров и вал, римският лагер за една кохорта — 600 легионери, като структура е приключен и вероятно вече се е наричал Ятрум.

Ятрум (V—VI в.). Между III и V в. римският военен лагер като фортификационен организъм претърпява доста чувствителни промени, възстановки и строително нови начинания. Идва втората базилика върху сринатата до основи първа базилика.

Ятрус (края на VI в.). Събитията в Долна Мизия по времето на Траян са увековечени и монументализирани в тропеума при Адамклисе, а по-пълно, пластично — в неговата колона в Рим. Историографски сведения от това време, свързани конкретно с фортифицирането на стратегическия възел в устието на р. Янтра, няма, обаче ядрото Ятрум от веригата на лимеса (Британия, Галия, Рейн, Дунав и Истър в долното му поречие между Дакия и Мизия Понтус Евксинус, та чак до Томи) пулсира, променя се, еволюира. В IV в. палисадата е препятствие без стратегическа стойност. Около средата му лагерът Ятрум е опасан с необичайно мощна отбранителна система, съоръжена с кули и порти, подобно на укрепения голям римски град гарнизон Абритус край Разград в Долна Мизия. Към ограничената по площ, включена в палисадната дотогава система на Ятрум новият полигонален пръстен от стени и кули включва допълнителни площи — в североизточна посока и към югозапад. Така обособеният съоръжен, чувствително променен във функционално отношение римски военен лагер е вече кастел Ятрус. В края на V в. към кастела, южно от все още неоткритата южна порта, е възникнало малко военизирано градище.

При изтъкнатия порядък на генезисните фази и наименования промените на фортификационния възел се връзват с все още съществуващите, макар и само литературно, топоними, приписвани на кастела. Вливат се едно в друго равномерно, фонетично и логично се враждат в хронологията му.

В предложения реконструиран непрекъснат шествековен генезис на възела в устието на р. Янтра проличава изконният стремеж на Рим да доуплътни северната граница на великата Римска империя — Дунавския лимес, и да фортифицира Долна Мизия като мощна изходна позиция (тактико-стратегически трамплин) срещу Дакия с крайна цел овладяването на цялата отвъддунавска степна Скития — неосъществената мечта на Ксеркс, а и на Александър Велики Македонски.

* * *

Като оторизиран извънщатен сътрудник при БАН и несменяем представител на НИПК, участвувал неизменно във всички етапи на българо-немската археологическа експедиция, проучваща местността Градището — терен от землището на с. Кривина, Русенско, за периода 1960—1980 г., имал съм пълна възможност за непосредствен контакт с въпросния обект на място. Документирал съм своевременно и съответно съм отразявал резултатите, засягащи комплицираната му генерална планова схема, до самия край на разкопките.

Сега, след като въпросите около този обект за специалистите археолози са изяснени в установени защитни тези, считам, че като архитект-специалист съм задължен да анализирам раздела на възловите архитектурно-строителни резултати и след обобщена архитектонична трактовка да аргументирам моето лично становище за генезиса на стратегическия възел Латро, Ятро, Атро или Ятрум и моята теза за хронологията на идентифицирания вече и локализиран кастел Ятрус. Текстовата част е дообяснена с необходимите графически приложения.

Студията отчита моя личен принос в случая и удостоверява, че присъствието ми в работните етапи на разнородните екипи през годините 1960—1980 не е било формално, т. е. номинално, съдействувал съм своевременно, активно и компетентно за общия успех на експедицията.

Termes et répères dans la chronologie du castel Yatrus, nœud dans le limes romain sur le cours inférieur d'Istar

T. PETROV

(Résumé)

L'étude apparaît comme le résultat de la participation directe de l'architecte Thomas Petrov à toutes les étapes de l'expédition archéologique bulgaro-allemande étudiant la localité „Gradišteto", terrain de la localité du village Krivina, région de Rouse. L'auteur a documenté les résultats généraux par étapes et les a réfletés fort à propos graphiquement dans le schéma planifié général du castel Yatrus déjà identifié. Les conclusions repensées de l'auteur, traitées logiquement et généralisées architectoniquement confirment d'une manière argumentée son point de vue concernant le nœud stratégique Latro-Atro, ou Yatro, et sa thèse de la chronologie du castel Yatrus. L'auteur joint également une documentation graphique détaillée à l'appui du texte.

Материали и съобщения

Раннонеолитно селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение)

ВАСИЛ НИКОЛОВ, КУНКА ГРИГОРОВА, ЕМИЛИЯ СИРАКОВА

В източната част на София, южно от доскорошното село Слатина, се намират останките на едно от най-големите неолитни селища в Западна България. На площ около 80 дка е регистриран културен пласт с дебелина до 3 м. На територията на селището са установени находки от трите етапа на неолитната епоха, но всъщност цялата сега запазена дебелина на културния пласт принадлежи на ранния неолит.

От селището Слатина са публикувани незначително количество находки, главно керамични фрагменти. Те са събрани от Н. Петков, М. Станчева и М. Гаврилова при строежа на канал-колектори в края на 50-те години[1]. Публикувани са и някои оспорени днес констатации на Н. Петков относно характера и периодизацията на материалната култура на селището[2].

По време на спасителни разкопки[3] през лятото на 1985 г. е проучено огромно за времето си и много добре запазено жилище, информацията за което вече е публикувана[4]. Наблюденията на профилите във всички направени преди началото на разкопките строителни изкопи (включително и в няколко канал-колекторни ями) показват, че културният пласт в североизточната част на селището се състои максимално от 5 строителни хоризонта, всеки от които със значителна дебелина. От есента на 1985 г. проучванията са съсредоточени върху площ около 1500 $м^2$ в североизточната част на селището, между изградената вече трамвайна линия и околовръстната железопътна линия. До есента на 1988 г. са проучени останките от I (най-горния) строителен хоризонт на селището. Резултатите от тези разкопки са предмет на настоящото предварително съобщение.

Архитектурни останки. Останките от постройки в най-горния строителен хоризонт на селището са в сравнително лошо състояние. В разкопаваната площ са установени местата на девет жилища (обр. 1). Те са разположени в две почти успоредни редици с посока северозапад — югоизток, а самите постройки (поне тези, за които е възможно да се установи) са ориентирани приблизително по посоките на света — със слабо отклонение на дългата ос към изток. Жилищата са на разстояние от 5 до 15 м едно от друго. Без съмнение са имали правоъгълен план. Строени са в традиционната за времето техника — дървена изплетена конструкция, обмазана от двете страни с глина, и дебел глинобитен под. Стените и подът на почти всички къщи са били изпечени в процеса на изграждането. В по-добро състояние са останките от четирите постройки на югозападната редица, но вътрешните съоръжения не са запазени или в най-добрия случай личат само следи от пещ, зърнохранилище или глинобитна площадка (огнище?). Основи на стени или сигурни дупки от коловете на дървената стенна конструкция са установени само в една къща. Сред деструкциите на изгорялото при пожар крайно западно жилище от южната редица (№ 9) е запазена и част от паднала върху пода стена. Всъщност съхранена е добре изпечената ѝ вътрешна половина, в която личат леглата на няколко вертикални колове и многобройни хоризонтални пръчки на плета. Под пода на жилище 1 е намерена добре запазена лява половина на долна челюст на мъж на възраст 18—20 години. Под пода на жилище 2 е открита четириъгълна култова масичка с полусферичен резервоар. И в двата случая находките са намерени под западната периферия на къщите. Очевидно, както и при голямото слатинско жилище става дума за строителна жертва. Между деструкциите на всички жилища са регистрирани обичайните находки: хромелни камъни, каменни точила, каменни тесли и брадви, кремъчни оръдия, включително и пластини от сърпове, костени гладилки и длета, тежести за тъкачен

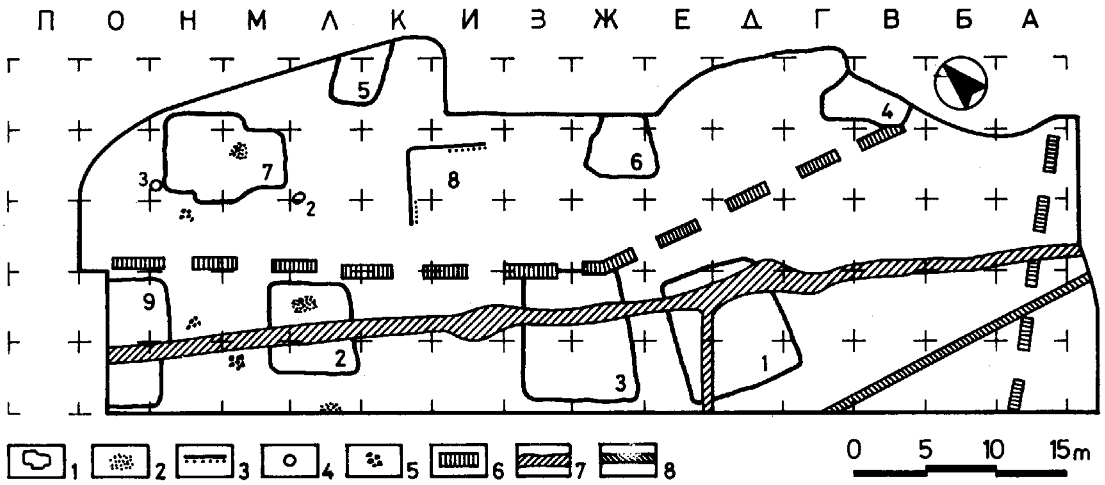

I

● *Обр. 1. План на проучвания североизточен сектор от I строителен хоризонт на раннонеолитното селище Слатина в София: 1 — изпечени глинени останки от къщи, 2 — останки от пещ, 3 — останки от стена на къща, 4 — гроб, 5 — струпване от камъни, 6 — яма за канал-колектор, която прорязва целия културен пласт, 7 — изкоп за кабели, който прорязва I и частично II строителен хоризонт, 8 — изкоп за кабели, който прорязва целия културен пласт. Fig. 1. Plan du secteur Nord-Est étudié du Ier horizon de construction de la localité paléonéolithique Slatina à Sofia: 1 — vestiges d'argile cuite de maisons, 2 — vestiges de four, 3 — vestiges de mur de maison, 4 — tombeau, 5 — entassement de pierres, 6 — fosse pour canal-collecteur qui transperce toute la couche culturelle, 7 — tranchée pour câbles qui transperce le Ier et, partiellement, le IIe horizon de construction, 8 — tranchée pour câbles qui transperce toute la couche culturelle*

стан, култови масички, антропоморфни и зооморфни статуетки, пинтадери, фрагменти от керамични съдове — фини, рисувани с тъмни и рядко с бяла боя, дебелостенни кухненски, груби хранилищни. Освен в жилище 9 сред останките на другите жилища липсват следи от унищожително опожаряване.

Погребения. Северно от жилище 2 е открит гроб (№ 2), вкопан в културните наслоявания от предходното селище (II строителен хоризонт). Очертанията на гробната яма не са установени. Погребаният е бил юноша на 19—20 години, на ръст около 1,73 м[5]. Бил е положен в свито положение на дясната си страна, с глава на изток и лице към север. Пред черепа са намерени светлокафява кремъчна пластина с ретуш и двойна керамична пинтадера (тип Слатина), на чиито две лицеви повърхности (с удължена овална форма) са врязани по три успоредни начупени зигзагообразни линии (обр. 4е). В северозападния дял на разкопавания участък, непосредствено на запад от жилище 7 беше разчистено погребение на девойка (16—17 години) на ръст около 1,55 м. Извършено е в тясна, приблизително кръгла яма с диаметър около 0,80 м, вкопана в културния пласт на II строителен хоризонт (гроб № 3). Тялото е било свито по специфичен, нехарактерен за ранния неолит в Югоизточна Европа начин (обр. 2). Долните крайници са били плътно свити назад (и вероятно завързани), така че ходилата са се оказали до таза, но колената са били силно разтворени встрани. След това тялото е било спуснато в тази „седяща“ поза в западния край на ямата (върху свитите колене и разтворените встрани крака) и е било притиснато силно напред „по корем“ към земята, главата е била изправена назад, с лице към източната стена на ямата, при което вероятно устата се е разтворила. Ръцете са били свити в лактите и са останали под тялото. При слягането на насипа впоследствие черепът е променил незначително местоположението си. Погребението в тази „жабешка“ поза е извършено, както вероятно стана ясно, в посока запад—изток (главата). Погребален инвентар не беше установен. Непосредствено преди началото на спасителните разкопки през 1985 г. строителна машина е разрушила гроб, намиращ се в непосредствена близост до проучваната след това площ. Според останките от гробната яма и част от скелета в профила на изкопа беше установено, че гробът (№ 1) трябва да се отнесе към I строителен хоризонт. Според запазените кости разрушеното погребение е на жена в зряла възраст — около 40-годишна, от груб медитерански расов тип с начална грацилизация, на ръст около 1,56 м.

Особен интерес представлява констатацията, че в културния пласт на I строителен хоризонт в Слатина са намерени кости от човешки скелети, които принадлежат минимум на шест индивида — две деца, един юноша, една жена и двама мъже[6]. Костите са от черепа, крайниците и гръбначния стълб. Тази принципно нова за едно раннонеолитно селище информация вероятно ще хвърли малко светлина върху загадката за мястото на погребване през този период.

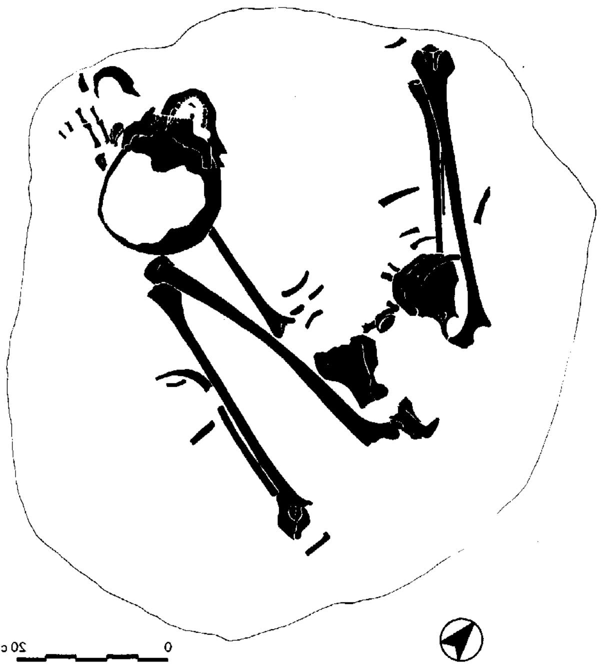

2

● *Обр. 2. Останки от скелета в гроб 3. Слатина, I строителен хоризонт. Ранен неолит. Fig. 2. Vestiges du squelette dans le tombeau 3. Slatina, Ier horizon de construction. Paléonéolithique*

Оръдия на труда. Огладените каменни брадви (30) и тесли (27) са изработени от твърди вулканични скали — андезити, базалти, андезито-базалти, габро и др., но острието на повечето оръдия е силно затъпено от продължителна употреба. Особен интерес представлява една тесличка, изработена от нефрит. Има тъмнозелен цвят и миниатюрни размери — дължината й е само 3,5 см.

Чукалките (70) са изработени от потвърди местни вулканични скали. Имат овална, цилиндрична, конусовидна или трапецовидна форма. Сред чукалките преобладават специално изработените екземпляри, но като чукалки са били употребявани и вече изхабени огладени каменни оръдия (около 20). Речните волутъци също са използвани за чукалки, а се срещат и чукалки тип „бойна топка“, изработени от кварцит и други масивни скали от местен произход.

Точилата (30) са изработени от ситнозърнест пясъчник в охров, сив или червеникав цвят. Използвани са едностранно или двустранно; работните им страни са конкавно износени.

Хромелните камъни (98) са намерени върху цялата разкопана площ, а сред останките на жилища най-често се откриват в непосредствена близост до пещта. Изработени са от плътни едро- и дребнозърнести седиментни местни скали (пясъчници). Част от намерените хромелни камъни са двустранно използвани.

Хаваните са едва 5. Някои от тях са изработени от вторично използвани хромелни камъни, а един е с вдлъбнатини от двете страни.

Открити са над 120 кремъчни артефакта, между които ножове, ножовидни остриета и стъргалки, много от които са силно фрагментирани. Кремъкът, от който са направени оръдията, е с жълт, светловосъчен или рогов цвят, изпъстрен с бели петна. За ансамбъла е характерно голямото количество на оръдията — повече от две трети от него. Използвани са като елементи на сърп, ножове за трева, оръдия за обработка на кожа и др. Липсата на ядра от този хоризонт предполага, че експлоатацията на ядрата и изготвянето на оръдията е ставало извън периметъра на разкопките.

Намерени са 57 предмета, изработени от кост. Длетата (10) от тръбни кости имат грижливо изработен и излъскан от употреба работен край. На второ място от сравнително добре запазените оръдия са шилата (9).

Особено внимание заслужават т. нар. лъжички (7). Една от тях е много добре изработена и прецизно шлифована, а лявата й страна е косо изтрита от употреба. Две лъжички са били използвани от хора, работещи с лявата ръка; останалите са изхабени в противоположната страна. Намерен е и един недовършен екземпляр.

Стъргалките за обработка на кожа (70) са изработени от столчета и стени на счупени керамични съдове.

Открити са 67 цели и фрагментирани керамични тежести за вертикален тъкачен стан. Вертикалното им сечение е правоъгълно, овално-правоъгълно, трапецовидно, овално-трапецовидно, триъгълно и кръгло. С най-голям брой са представени тежестите от втория тип — овално-правоъгълни с елипсовидно или кръгло напречно сечение. На второ място са триъгълните тежести с елипсовидно напречно сечение. Тежестите с форма на топка, правоъгълните и кръглите са представени по изключение. Всички тежести имат дупки за прикрепване на нишката в горния край (или в средата — при кръглите). Някои екземпляри имат в горния си край вдлъбнатина, направена с пръст. Най-леката тежест е с тегло 80,5 г, а най-тежката — 712 г. Намерени са и 3 каменни тежести за стан.

Открити са тежести или заготовки за тежести, направени от стени или столчета на керамични съдове (19); имат двустранно пробита (или недопробита) дупка в средата.

Антропоморфни изображения. От разкопаната площ произхождат само изправени женски образи.

Пластични. Голямата част от тях (12) са изправени, сравнително реалистични статуетки с изразена стеатопигия. Горната част е обикновено несъразмерно къса; моделирана е обемно или е плоска. Ръцете са само загатнати или липсват. Носът е представен в релеф, а очите са врязани обикновено с една черта (само в един случай с две). В един случай с дупчица са отбелязани ноздрите, а в друг — пъпът. Долната част на статуетките е моделирана винаги от два къса, свързани обикновено с изгоряла при изпичането клечка, а горната е от един къс. Технологически долната част е могла да бъде моделирана цялостно (от един къс), но явно поради някаква причина, която трябва да се търси в религиозно-митологичната и обредната система, е правена двуделна. След грубото оформяне на тялото повърхността е била покривана с тънък пласт от по-фина глина и обикновено е заглаждана до излъскване. Тъй като обикновено ранонеолитните статуетки (не само в Слатина) стигат до нас във фрагментарно състояние (само една долна половина или само горна част), предполагаме, че са чупени ритуално — може би едната част е оставала в дома, а другата е носена или оставяна (ако ритуалът се е провеждал там) на нивата. Друга възможност открива предположението, при цикличен ритуал едната половина на статуетката да е била счупвана и замесвана в глиненото тесто за следващото „поколение“ статуетки. Всички тези тълкувания се опират на постулата, че разглежданият вид статуетки представя богинята майка. Прави впечатление, че между намерените 8 долни половини и 6 са леви (ляв крак), а само 2 са десни (десен крак). Засега еднозначно обяснение на тази констатация е рисковано. Три фрагмента от статуетки са намерени сред останките на жилища 3 и 4. Двата фрагмента от първото жилище са част от статуетка, която се поддава на графична възстановка (обр. 3). В това изображение интерес представлява съчетаното представяне на ръцете и бюста. Долната част на фигурата е била покрита с бяла (кремава?) боя. Най-пълно е запазена неголяма статуетка, на която липсва само долната дясна половина (обр. 4*а*). Горната ѝ част е моделирана обемно; показан е пъпът. Главата напомня животно от семейство Големи котки. Представени са очите (с врязана линия) и ушите. Долната половина е украсена с три хоризонтални ленти от гъсто врязани чертички. Горната половина е била покрита с червена боя, а долната — с бяла (кремава). С бяла боя е била покрита и долната половина (поне!) на друга статуетка, от която е запазен ляв крак. С червена боя са покрити лицето и горната част на цилиндричната глава на друга фигура (обр. 4*б*). Лицето ѝ е моделирано с две пресичащи се плоскости, които образуват остър издължен нос. Очите са показани с по една врязана къса черта. Височината на статуетките от представената група варира от 7 до 18 см.

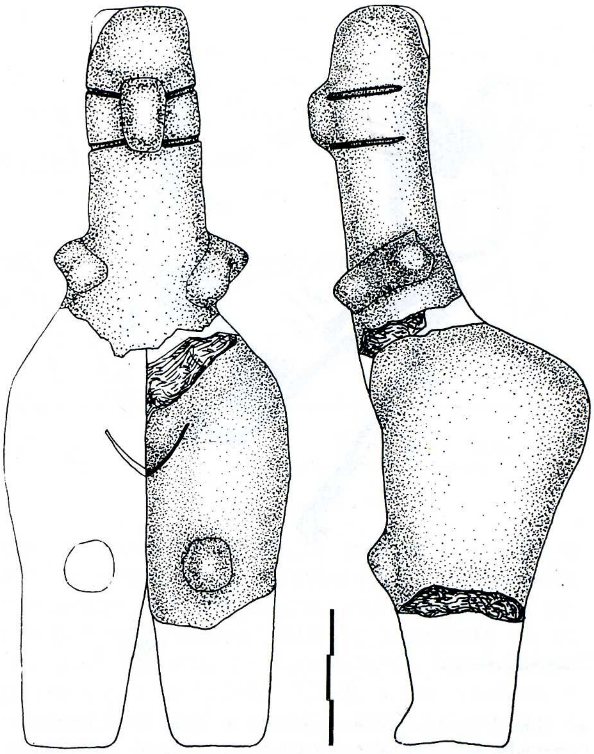

● *Обр. 3 Керамична антропоморфна статуетка (възстановка). Слатина, I строителен хоризонт. Ранен неолит. Fig. 3. Statuette anthropomorphe céramique (restauration). Slatina,* Ier *horizon de construction. Paléonéolithique*

Една миниатюрна женска фигура (обр. 4*к*) е моделирана с плоско тяло, релефен нос и врязани с по една черта очи, израстъци встрани за ръцете (показани са вероятно свити в лактите и сложени на хълбоците или на корема) и половия орган — релефен (пъпка). Въпреки малките си размери (вис. 4,4 см) долната половина на фигурата е моделирана пак от два дяла, обхванати общо с тънък покриващ глинен пласт. Това потвърждава казаното по-горе за предполагаемите причини за двуделното моделиране.

Намерени са и 2 антропоморфни изображения с форма на слабо изразен пресечен конус, които са моделирани от по един къс глина; стоят на основата си. В единия случай (обр. 4*и*) е показана главата — носът в релеф, вдлъбнатини под него (уста?, ноздри?), очите са с по две успоредни линии и по плоската горна страна — косата (с по две групи от дъговидно врязани линии, като двете най-вътрешни линии почти се допират с издутите си части в средата на главата — явно е представена прическа — косата е сресана „на път“). Показан е също и пъпът. Статуетката има стабилна широка основа. Вис. 6,4 см. Другата фигура е по-малка. Главата липсва, но е показан бюстът — две

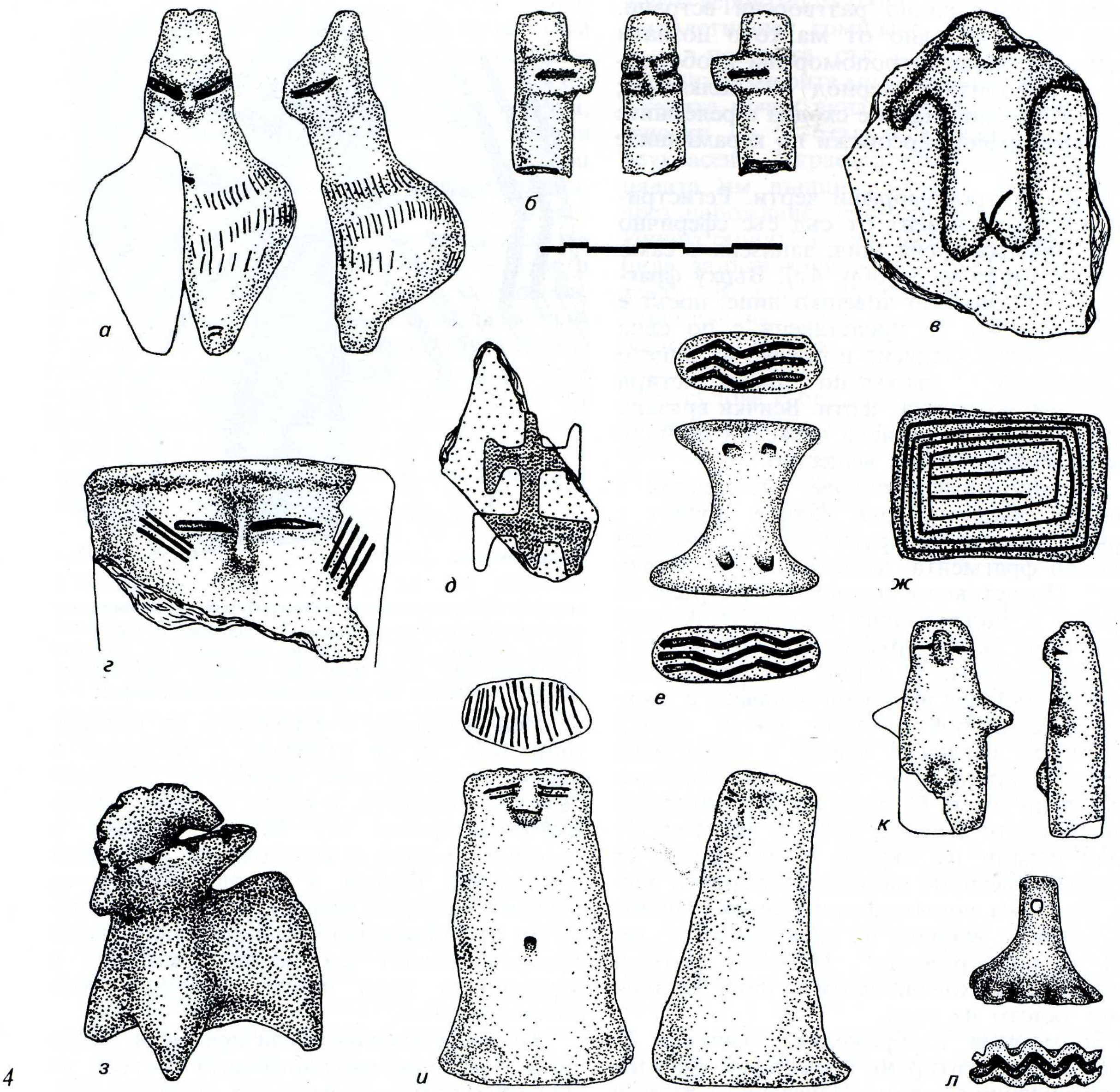

● *Обр. 4. Керамични антропоморфни изображения (а—д, и, к), зооморфна статуетка (з), пинтадери (е, л), плочка (ж). Слатина, I строителен хоризонт. Ранен неолит. Fig. 4. Figures antropomorphes céramiques (а—д, и, к), statuette zoomorphe (з), pintadères (е, л), plaque (ж). Slatina, Ier horizon de construction. Paléonéolithique*

пъпки, а вероятно и вулвата (слабо врязана вертикална линия).

Релефни. Върху външната страна на 2 фрагмента от големи хранилищни съдове личат части от релефни антропоморфни изображения. В единия случай останали главата и част от дясната ръка, която е била изпъната встрани или пък е била сгъната в лакътя и отпусната надолу. В другия случай са запазени част от тялото, част от главата, цялата дясна ръка, която е свита в лакътя и вдигната нагоре, а също и част от лявата ръка, която вероятно е била свита по същия начин, но надолу. Намерен е фрагмент от хранилищен съд с изцяло запазено релефно изображение на изправена женска фигура (обр. 4*в*). Краката са само загатнати. Обозначен е половият триъгълник. Главата е малка и е моделирана като част от тялото; показани са очите и носът. Ръцете са къси и схематични: дясната е надолу и встрани, а лявата е хоризонтална, с обозначени пръсти (сега почти липсват). Фрагментът произхожда от жилище 8.

Рисувани. Върху фрагмент от тънкостенен керамичен съд, покрит отвън със светлокафява ангоба, е запазена част от нарисувано с тъмнокафява боя изправено антропоморфно изображение (обр. 4 *д*). Дясната ръка е свита в лакътя и виси надолу. Лявата е частично запазена. Явно също е свита в лакътя, но не е ясно накъде сочи. Тялото, главата и половият орган (вероятно женски) са представени с обща вертикална лента. Краката са свити в коленете и са силно разтворени встрани. Става дума за едно от малкото познати досега рисувани антропоморфни изображения от неолитния период на Балканите; неговата иконография е сходна с релефните антропоморфни персонажи по керамичните съдове.

Съд с антропоморфни черти. Регистриран е един фрагмент от съд със сферично тяло и висока тясна шия; запазена е само малка устийна част (обр. 4*г*). Върху фрагмента е обозначено човешко лице: носът е релефен, очите са представени с по една врязана черта. Отдясно и отляво на лицето са нанесени съответно три и четири наклонени успоредни черти. Всички врязани линии на изображението може би са били инкрустирани с бяло вещество.

Антропоморфни съдове. От единия е запазена част от крак. Бил е покрит с червена ангоба. От другия съд са намерени няколко фрагмента, включително лицевата част[7]. Представял е седяща жена с ръце на корема, с цилиндрична (отворена нагоре) глава (обр. 5). Повърхността му е покрита с кремава ангоба, а върху нея с червено-кафява боя (след вторично опалване в древността сега боята върху почти всички фрагменти изглежда черна) е нарисувана богата украса. На челото са нанесени наклонени черти. С тънка лента са представени веждите и очите, носът е релефен. От двете страни на лицето и над очите се спускат змиевидно начупени успоредни ленти. Под носа започва фалософразен мотив, запълнен от вариант на композицията „венец на плодородието“. Подобни мотиви, както и защриховани ленти са били налични и по тялото на съда.

Зооморфни изображения. Всичките 23 цели и фрагментирани зооморфни фигурки са изработени от глина. Изпечени са добре и имат керемиденочервен до кафяв цвят. Моделирани са домашни и диви животни. Всички животински фигури са представени статично. Една част от тях са изработени прецизно, а друга — схематично.

Обикновено са моделирани едри и порядко дребни рогати животни. Най-лесно се разпознават статуетките, които представят говедо. Фигурките имат късо дебело тяло с къса шия, главата е издадена напред, муцуната е двустранно оформена, рогата са моделирани встрани и нагоре, краката са къси и конични, опашката — прилепнала към тялото или стърчаща назад.

В друга група зооморфни фигурки се разпознават овце. Те са моделирани приблизително по същия начин, но муцуната е представена като силно издаден напред конус. На две фигурки са моделирани вимета. Една малка статуетка на овен се разпознава по представената брада.

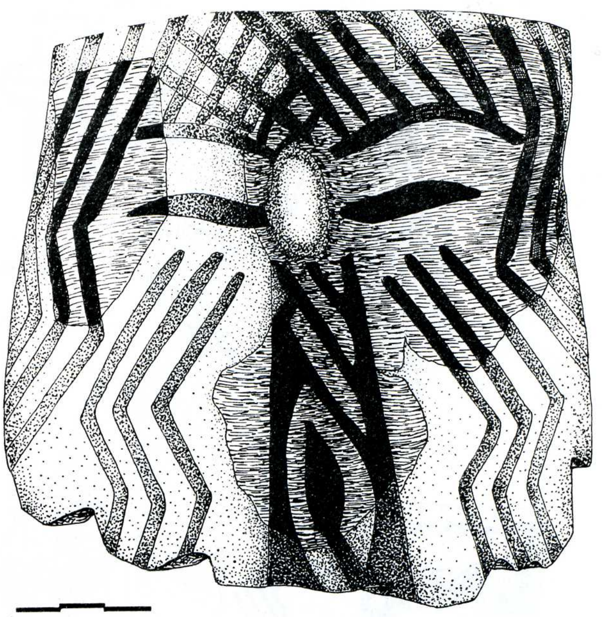

5

● *Обр. 5. Горна част от антропоморфен съд, рисуван с червено-кафява боя. Слатина, I строителен хоризонт. Ранен неолит. Fig. 5. Partie supérieure de récepient anthropomorphe peint avec des couleurs rouge-marron. Slatina, Ier horizon de construction. Paléonéolithique*

Най-интересна е фигурката на козирог (обр. 4*з*). Тя се отличава с реализъм и висока художествена изработка. Поразителна е точността, с която са представени най-характерните му белези. Тялото е стройно. Краката са конусовидни. Муцуната е издадена напред и надолу. Рогата са извити дъговидно встрани, а назад краищата им се доближават: с нарези е представен пръстеновидният им релеф. Опашката е моделирана като пъпка. Фигурата има дължина 5,9 см.

Култови масички. Тези предмети, чиято роля в обредно-митологичната система на раннонеолитните земеделци е несъмнена, показват устойчиво еднообразие на формата. По този признак се разделят на триъгълни и четириъгълни, т. е. стоящи на три или четири крачета. За разлика от формата украсата им е изключително разнообразна и богата.

Триъгълни. Събрани са фрагменти от около 140 екземпляра. С изключение на един всички имат резервоар, оформен чрез трите стени и оставащ под горната повърхност на предмета. Крачетата са вертикални. Външната повърхност на масичките обикновено е покрита с пласт от по-фина глина. Най-често украсата на трите страни е еднаква или показва незначителни различия; в отделни случаи обаче разликите са по-значителни, макар че стиловото сходство се запазва. Някои култови масички не са украсени.

Според степента на покритие на външната страна орнаменталните композиции могат да се разделят на такива, които покриват както стените на резервоара, така и крачетата (т. е. цялата повърхност на всяка страна), и такива, които са нанесени само върху стените на резервоара. Първата група, която обхваща повече от 90% от всички композиции, може да се раздели на два дяла. В първия попадат тези композиции, които се развиват без прекъсване върху стената на резервоара и съответните ѝ две стени на крачетата, а във втория — тези, в които украсата на крачетата е обособена. Двата дяла са представени с приблизително равно количество екземпляри. Орнаменталните композиции от първия дял се представят от 12 типа, а тези от втория — от 19 типа. Орнаменталните композиции от втората група се подразделят на 3 типа. В този предварителен отчет не е възможно дори краткото им описание.

Техниките на украсяване са набождане (обикновено с кръгла щампа), врязване и вдълбаване. Съчетаването на две техники (налични са и трите възможни комбинации) е констатирано в повече от 35% от случаите. Инкрустирането с бяло вещество е било вероятно задължително, макар че сега то почти не е запазено в полетата, получени чрез отнемане на глина — поради това, че те са винаги относително големи. В един случай композицията е инкрустирана при редуване на запълването с бяло и червено вещество.

Намерена е една култова масичка с плътна триъгълна платформа на три съвсем ниски вертикални крачета и кръгъл полусферичен резервоар. Стените на платформата са богато украсени.

Четириъгълни. Намерените фрагменти са от 15 култови масички. Според формата се обособяват две групи. В първата група (4 екземпляра) влизат тези, чийто резервоар се намира под горната повърхност на предмета и е оформен от четирите му стени; крачетата са вертикални. Стените на две от масичките са покрити с орнаментални композиции, които се развиват без прекъсване върху трите зони, а други две масички са грубо изработени и не са украсени. Втората, по-голяма група култови масички имат специфична форма. Четири вертикални (рядко) или силно наклонени навън крачета поддържат полусферичен резервоар. Украсата е само релефна (висящи релефни триъгълници) и е разположена челно по страните на платформата и съответните страни на крачетата. Почти винаги в горния край на крачетата са поставени по две релефни пъпки — очи, които подчертават явната и без друго зооморфна форма на тези предмети.

Малки четиристенни съдове. Установени са фрагменти от 12 такива съда, които вероятно са били свързани с обредно-митологичния комплекс. Имат квадратно дъно, понякога със слабо издути навън страни; размерите му не превишават 12,5 см. Стените почти винаги са наклонени навън (високи до 5—6 см) и в редки случаи са неукрасени. Украсата обикновено покрива цялата им външна страна. Изпълнена е чрез набождане, врязване или вдълбаване. Инкрустацията с бяло вещество вероятно е била задължителна (сега е частично запазена). В един случай получените чрез отнемане на глина полета са били запълнени с бяло и червено вещество при последователно редуване. Един от описаните съдове е бил снабден с малка шайбовидна дръжка (сега отчупена); била е прилепена към един от външните му вертикални странични ръбове.

Други предмети. При разкопките са намерени единични предмети, някои от които представляват интерес за този предварителен отчет.

Керамична пинтадера с дупка на дръжката (обр. 4*л*). В лицевата страна е врязана дълбока, зигзаговидно начупена линия.

Част от голяма керамична пинтадера, по чиято лицева страна са врязани седем успоредни зигзаговидно начупени линии.

Правоъгълна керамична плочка (обр. 4*ж*). По лицевата ѝ страна са врязани поне четири вписани правоъгълника, а площта на най-вътрешния е запълнена с няколко врязани успоредни линии. Намерена е в жилище 1.

Зооморфна костена „игла“. В единия край е заострена, а в другия е изрязано зооморфно изображение — представени са муцуната и ушите.

Керамични съдове с рисувана украса. Поради ограничения обем на този предварителен отчет няма да бъде разглеждан целият керамичен комплекс, а ще бъде дадена кратка информация само за рисуваната керамика. Орнаментацията ѝ е нанесена с четири цвята боя — тъмнокафява, виненочервена, жълтокафява (кремава) и бяла. Открити са фрагменти от съдове с полихромна рисувана украса. Рисуваната орнаментация е регистрирана върху всички типове съдове — паници, купи, гърневидни и лалевидни съдове. Полагана е само върху външната страна на стените (много рядко и върху вътрешната подустийна част) с изключение на паниците, които са били украсени двустранно.

Рисуваната украса е представена чрез един или два орнаментални пояса — подустийна украса и основна композиция. Композициите, изграждащи подустийната украса, са съставени от еднакви мотиви. Тези, които представят основната композиция, са съставени най-често от два (в еди-

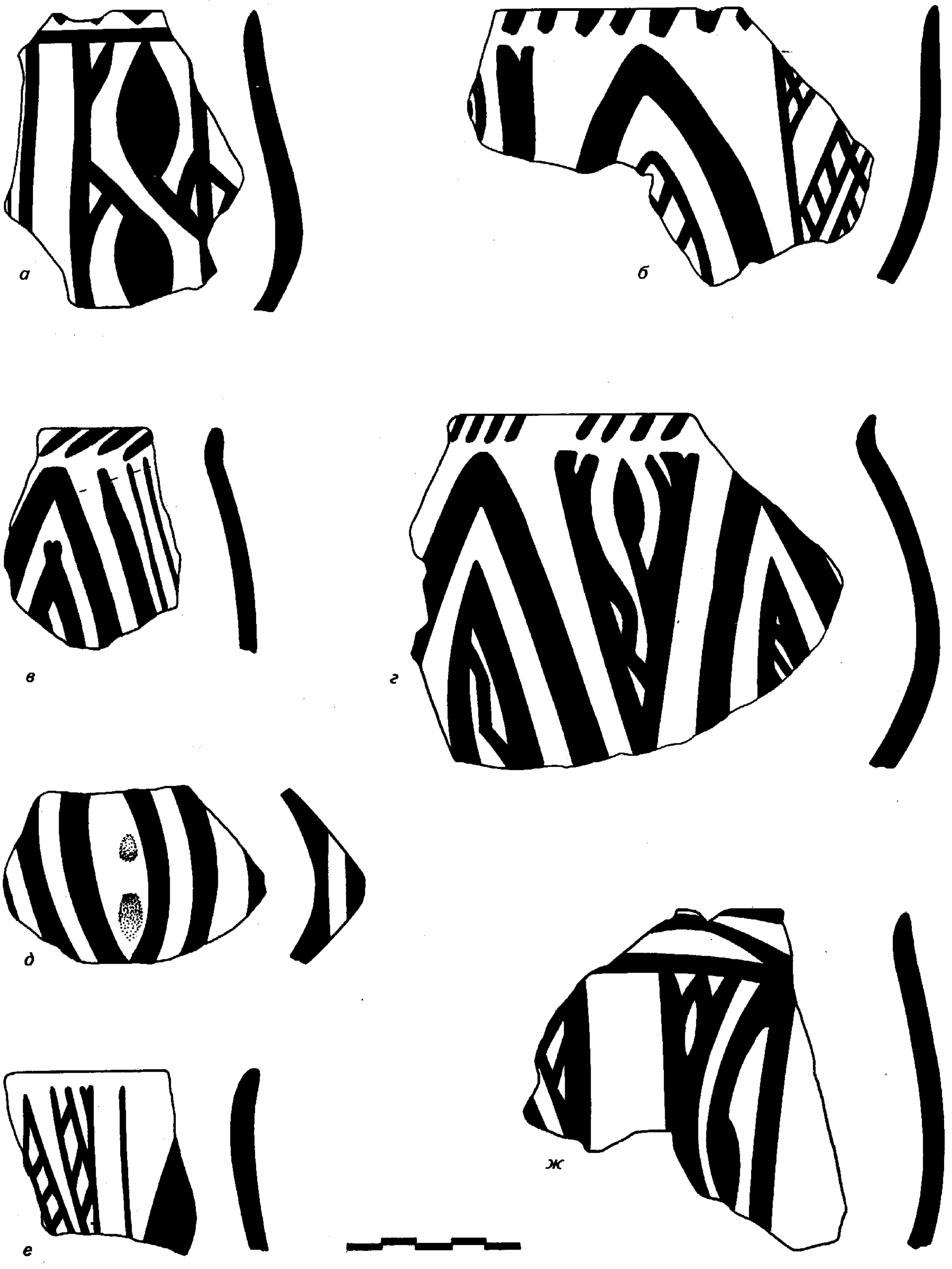

6

● *Обр. 6. Фрагменти от керамични съдове с рисувана украса: а—ж — с тъмнокафява боя. Слатина, I строителен хоризонт. Ранен неолит. Fig. 6. Fragments de récepients céramiques à ornementation peinte: а—ж — avec des couleurs marron sombre. Slatina, Ier horizon de construction. Paléonéolithique*

нични случаи от три) различни редуващи се мотива. Няма данни съдовете да са имали орнаментирани столчета.

В рисуваната украса значителен приоритет има тъмнокафявата боя (обр. 6, 9 *з—к*). Тъмнокафяви орнаментални композиции са регистрирани върху всички цветове ангоби при значително преобладаване на червените.

Паниците имат орнаментална украса по двете страни. Орнаментацията по външната страна винаги включва едноделна орнаментална схема — основна композиция, която започва от устието. Съставена е от едно- или двуелементни гирляндовидни мотиви. Понякога полето на вътрешния елемент е изцяло запълнено или пък е косо защриховано. По-голямо разнообразие в използваните мотиви е регистрирано при съдовете с бяла ангобирана повърхност — срещат се още вертикални зигзаговидно начупени ленти, плътни полукръгове, а в един случай и композицията „венец на плодородието". При орнаментирането на вътрешната страна почти винаги е използвана едноделна орнаментална схема — основна композиция, започваща от ръба на устието. Обикновено е нарисувана композиция от висящи триъгълни мотиви с различно защриховане, от фалосообразни мотиви, запълнени с вертикално разположена композиция „венец на плодородието", от вертикални вулвоподобни мотиви, съставени от две вписани полуелипси, от мотиви, представени с две вертикални или наклонени успоредни ленти — прави или зигзаговидно начупени.

Купите са орнаментирани само отвън. В единични случаи по ръба на устието или малко под него от вътрешната страна са нанесени къси наклонени или вертикални черти. Орнаментирането на външната страна е осъществено чрез двуделна орнаментална схема, включваща подустийна украса и основна композиция, които са разграничени от тесен неорнаментиран пояс. Подустийната украса е представена с композиции от къси наклонени или вертикални черти, разположени в групи от три-четири, от равномерно разположени къси, дебели, наклонени черти, от плътни висящи триъгълници или полуелипси, от едра мрежеста украса. Основната композиция е изградена от висящи триъгълни мотиви с различно запълване; от фалосообразни мотиви, запълнени с вертикална композиция „венец на плодородието" или обособен десен ъгъл; мотиви, съставени от две успоредни наклонени прави или зигзаговидно начупени линии; от полуелипсовидни мотиви, изчертани с дебела лента; от композицията „венец на плодородието", като приблизително триъгълните полета отгоре и отдолу са запълнени с мрежеста украса.

Орнаментацията на гърневидните съдове е била изградена в двуделна схема, представена от подустийна украса и основна композиция, разграничителната линия между които минава между шията и тялото на съда. Подустийната украса е представена с композиция от висящи триъгълни мотиви и композицията „венец на плодородието". Поради фрагментарния вид на материала не е възможно да се възстановят основните композиции. Налични са обаче 3 фрагмента от въжести дръжки и 2 с конусовидни релефни пъпки, разположени върху най-издутата част от тялото. Рисуваната украса е разположена в близост до релефните елементи или ги обгражда и подчертава.

В орнаменталната украса на лалевидните съдове са използвани същите схеми и композиции, както и при орнаментирането на купите. Подустийната украса се състои от висящи плътни триъгълни или полуелипсовидни мотиви, от хоризонтална зигзаговидна лента, от къси наклонени черти. Основната композиция, отделена от горния орнаментален пояс чрез неорнаментирано поле, е представена с композиции от фалосообразни мотиви, запълнени по различен начин, от двуелементни вертикални полуелипсовидни мотиви (често вътрешният елемент е плътен), от лентовидни мотиви, съставени от две успоредни прави или зигзаговидни линии. Доста често се използва композицията „венец на плодородието".

При украсяването на керамичните съдове виненочервената боя (обр. 7) заема второ място. Изпълнена с този цвят украса е регистрирана върху съдове с червена и светлокафява ангобирана повърхност.

Паниците са орнаментирани двустранно. При орнаментирането на външната страна е използвана едноделна орнаментална схема — започваща от устието основна композиция. В нея са включени композиции, съставени от триелементни гирляндовидни и лентовидни мотиви, а също и от триелементни ъгловидни мотиви. Украсата на външната страна е представена също от едноделна орнаментална схема — основна композиция, която започва от устийния ръб. Съставена е от висящи триъгълни мотиви, запълнени или с мрежеста украса, или косо защриховани, или от изчертан с дебела лента триъгълник, в който е вписан друг, запълнен с мрежеста украса.

Купите са най-многобройната група съдове, орнаментирани с виненочервена боя. Украсата им е нанесена върху външната им страна, като в редки случаи са регистрирани къси (наклонени или вертикални) черти или плътни висящи триъгълници върху устийния ръб или подустийното поле от вътрешната страна. Подустийната украса върху външната страна включва едра мрежеста украса, композиция от къси наклонени или вертикални черти, а също от плътни висящи триъгълници. Основната композиция е отделена от подустийната украса чрез тесен неорнаментиран пояс. Изградена е от висящи триъгълни мотиви, запълнени с мрежеста украса; от фалосообразни мотиви с различно запълване; от лентовидни мотиви.

За рисуваната украса на гърневидните съдове е характерна двуделната орнаментална схема. Подустийната украса е разположена върху шията на съда: върху съдове с висока шия е съставена от висящи триъгъл-

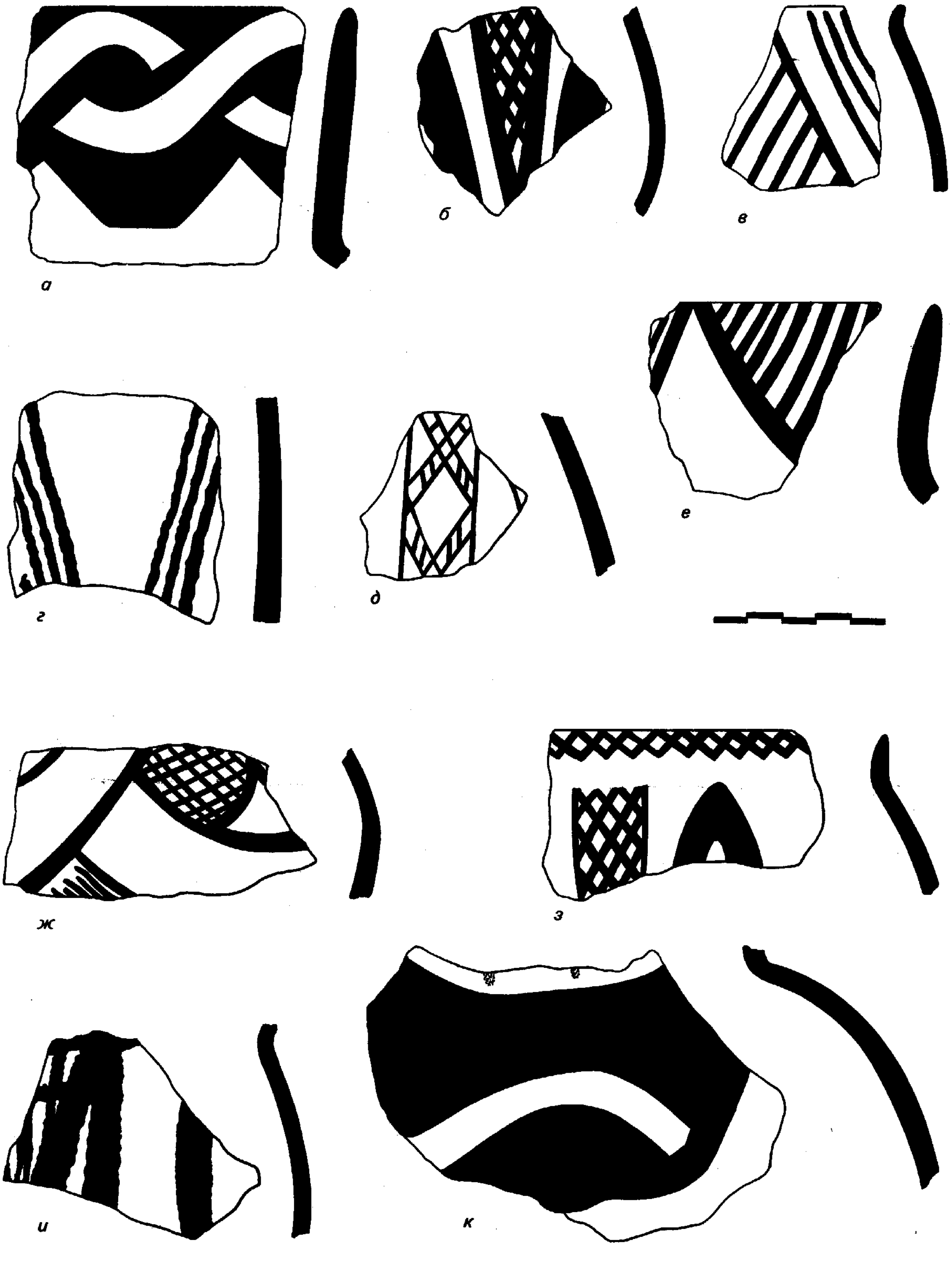

7

● *Обр. 7. Фрагменти от керамични съдове с рисувана украса: а—к — с виненочервена боя. Слатина, I строителен хоризонт. Ранен неолит. Fig. 7. Fragments de récipients céramiques à ornementation peinte: a—к — avec des couleurs de vin. Slatina, Ier horizon de construction. Paléonéolithique*

ни мотиви с косо защриховане или е представена с композицията „венец на плодородието“, а върху съдове с ниска шия — от наклонени или вертикални черти или с гъста мрежеста украса. Основните композиции са изградени от висящи триъгълни мотиви, запълнени с мрежеста украса или вертикални полуелипсовидни мотиви, изпълнени с широка лента.

Регистрирани са фрагменти от 2 или 3 тънкостенни съда с бяла ангобирана

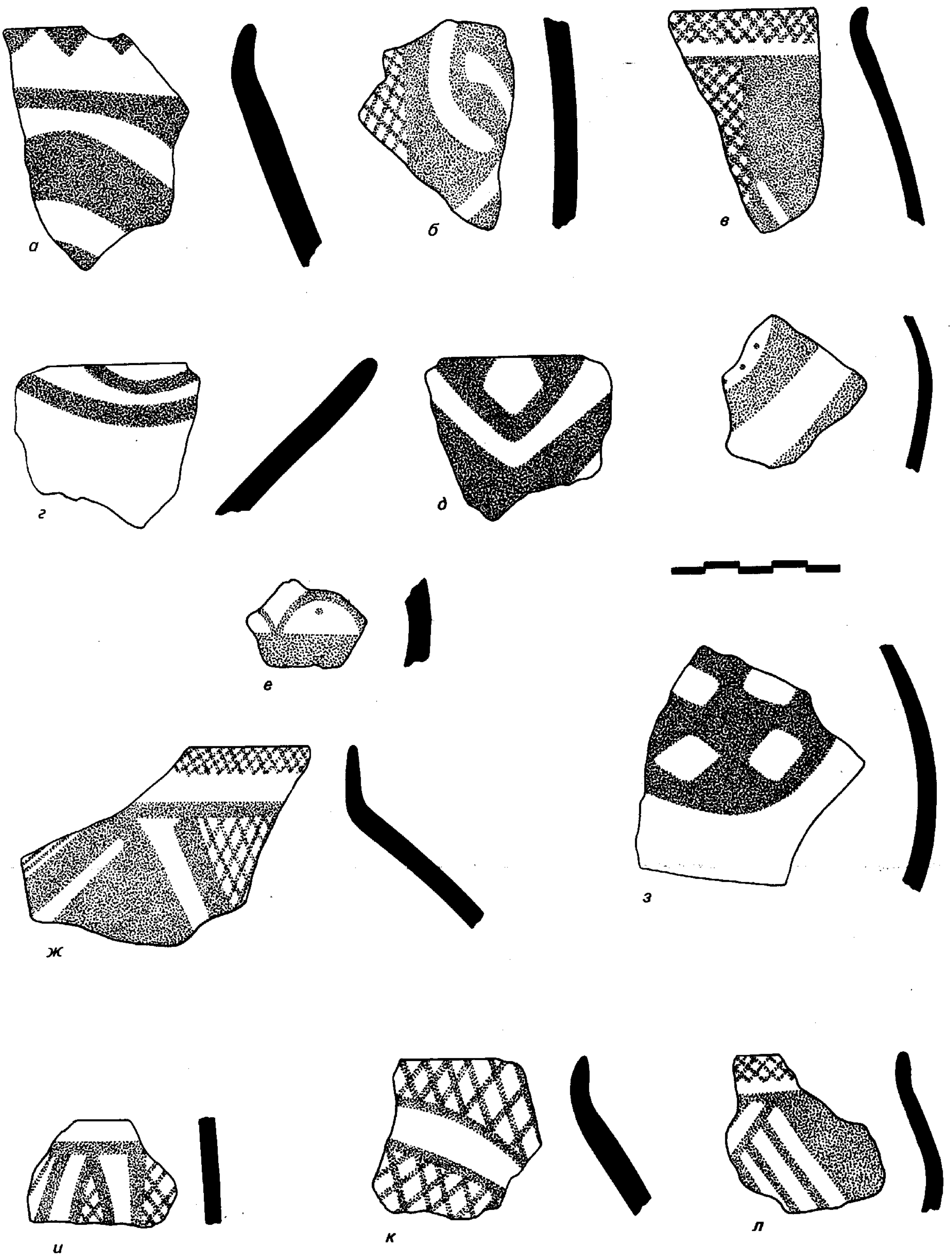

8

● *Обр. 8. Фрагменти от керамични съдове с рисувана украса: а, г, з — с жълтокафява (кремава) боя; б, в, д—ж, и—л — с бяла боя. Слатина, I строителен хоризонт. Ранен неолит. Fig. 8. Fragments de récipients céramiques à ornementation peinte: a, г, з — avec des couleurs jaune-marron (crème); б, в, д—ж, и—л — avec des couleurs blanches. Slatina, Ier horizon de construction. Paléonéolithique*

повърхност, чиято рисувана украса е нанесена със светлочервена боя. Не е възможно възстановяването на структурата на орнаменталната им украса.

При полагането на рисуваната украса, макар и рядко, е използвана и жълто-кафява (кремава) боя (обр. 8 *а, г, з*). Регистрирана е само върху съдове с червена ангобирана повърхност.

Паниците имат украса по двете страни. Върху външната страна орнаментацията

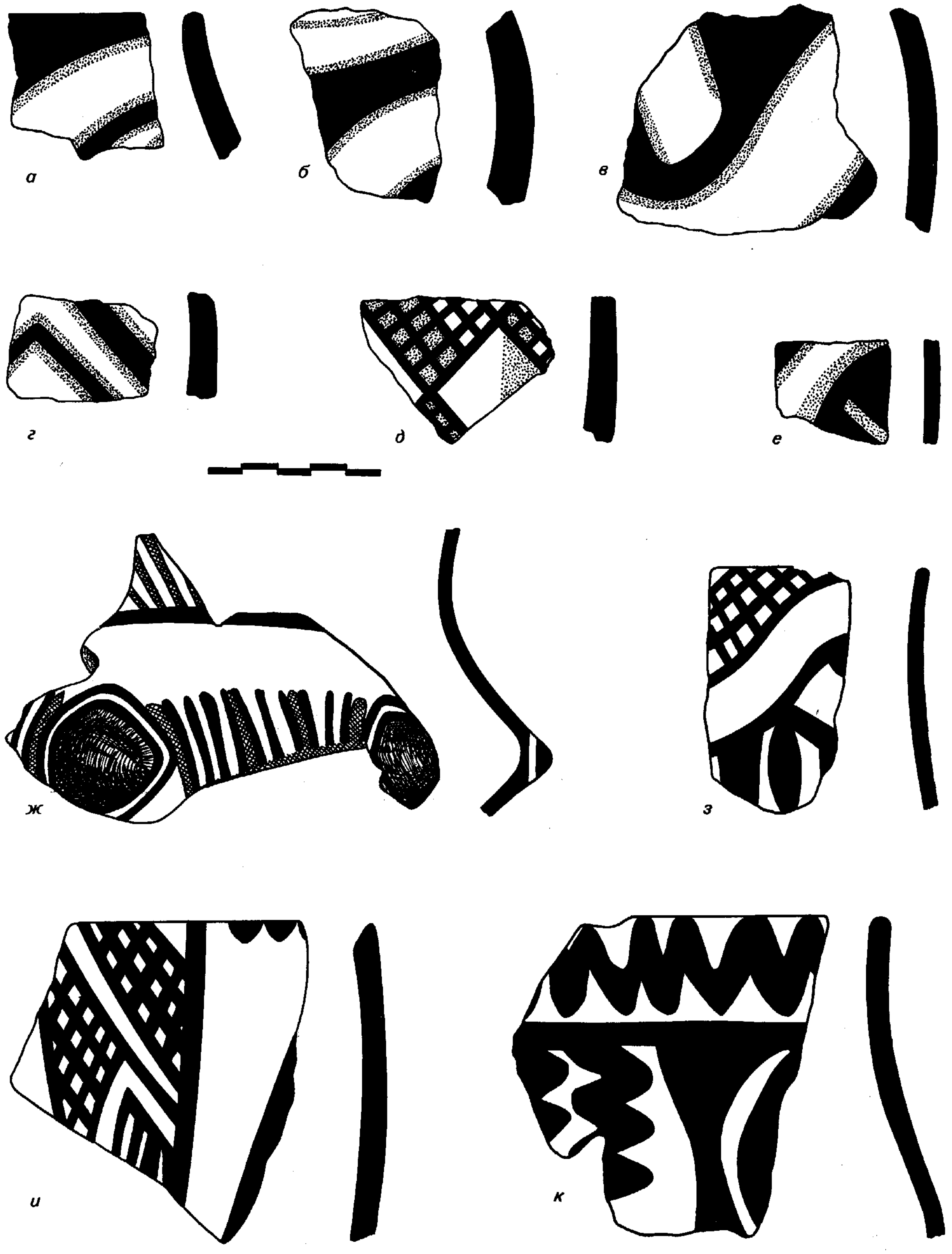

● Обр. 9. Фрагменти от керамични съдове с рисувана украса: а—ж — полихромия (а—е — с тъмнокафява и бяла боя, ж — с тъмнокафява и червена боя); з—к — с тъмнокафява боя. Слатина, I строителен хоризонт. Ранен неолит. Fig. 9. Fragments de récipients céramiques à ornementation peinte: a—ж — polychromie (a—e — avec des couleurs marron foncé et blanche, ж — avec des couleurs marron foncé et rouge); з—к — avec des couleurs marron foncé. Slatina, Ier horizon de construction. Paléonéolithique

винаги е представена с едноделна схема — основна композиция, съставена от гирляндовидни мотиви. При орнаментирането на 9 вътрешната страна е използвана същата схема — започваща от устието основна композиция, която е изградена от висящи триъгълни мотиви (вписани триъгълници, от които вътрешният е запълнен по различен начин).

При орнаментирането на купите са използвани същите мотиви и композиции, каквито са регистрирани при подобни съдове с тъмнокафява рисувана украса. Най-често е използвана едноделна орнаментална схема — основна композиция, която започва от устийния ръб или на малко разстояние под него. Основната композиция включва най-често композицията „венец на плодородието“, като оставащите полета са запълнени с мрежеста украса. Регистрирана е двуделна схема, при която двата орнаментални дяла са разграничени от тесен неорнаментиран пояс. Подустийната украса е съставена от плътни висящи триъгълници или полуелипси. Основната композиция включва композиции от фалосообразни мотиви с различно запълване и вертикални полуелипсовидни мотиви (от две вписани полуелипси).

Регистрирани са няколко фрагмента от лалевидни съдове, върху които са запазени незначителни следи от рисуваната им украса.

Най-рядко в рисуваната орнаментация е използвана бялата боя (обр. 8*б, в, д—ж, и—л*). Композициите, изпълнени с нея, са регистрирани върху съдове с червена и кафява ангобирана повърхност.

Украсата на паниците е нанесена върху двете страни и включва винаги само основна композиция, която започва от устието. Основната композиция върху вътрешната страна е съставена от двуелементни гирляндовидни и лентовидни мотиви, а върху вътрешната — от висящи триъгълни мотиви, запълнени с мрежеста украса и вертикални полуелипсовидни мотиви (от две вписани полуелипси).

Рисуваната украса на купите е нанесена само върху външната страна. В подустийния орнаментален пояс са включени гъста мрежеста украса или композиция от плътни точки, разположени в близост до устийния ръб. Основната композиция е съставена от висящи триъгълници, запълнени изцяло или с мрежа, или е представена композицията „венец на плодородието“.

Подустийната украса на лалевидните съдове е представена от едра мрежа. Основната композиция включва висящи и изправени триъгълни мотиви, запълнени с мрежеста украса.

Върху гърневидните съдове подустийната украса е представена чрез гъста мрежеста украса, а основната композиция включва висящи и изправени триъгълни мотиви. Двата орнаментални пояса са разграничени чрез неорнаментиран пояс.

В групата на ангобираната и рисуваната керамика са представени и съдове с полихромна орнаментация (обр. 9*а—ж*). Регистрирани са фрагменти с червена и кафява ангобирана повърхност. Полихромната украса е нанасяна само върху външната страна на стените на съдовете. В някои случаи е установена композицията „венец на плодородието“; изпълнена е с тъмнокафява боя, а негативните спираломеандри са кантовани с бели линии. Интересен с рисуваната си украса е един силно фрагментиран гърневиден съд с висока цилиндрична шия и четири въжести дръжки. Покрит е със светлокафява нееднородна с тестото на съда ангоба, а украсата е изпълнена с кафява и червена боя. Наличен е и фрагмент от съд с червена ангоба, чиято украса е съставена от силно начупен мотив, изпълнен със сива боя и рамкиран с бели линии (фрагментът е вторично изпечен).

Животински костни останки. При проучването на I строителен хоризонт са събрани 3869 цели и фрагментирани животински кости[8]. От тях 3507 принадлежат на домашни животни — 47 % са от говедо, 43 % — от овца и коза и 10 % — от свиня, а също и малобройни кости от куче. Дивите животни са представени от тур, благороден елен, елен рогач, сърна, дива свиня, златка, язовец, кафява мечка, лисица, вълк, бобър и дропла.

В заключение трябва да посочим, че най-горният строителен хоризонт на селището Слатина може да се синхронизира със селищата Чавдар, Перник и Гълъбник II—III, а от гледна точка на материалната култура да се причисли към група Кремиковци[9], която се очертава като междинно и синкретично явление между двата мощни етнокултурни масива в централната и източната част на Балканския полуостров — Старчево (класически период) и Караново I (втори етап).

---

[1] Петков, Н. Неолитното селище при Слатина. — Археология, 1959, 1—2, 100—105; Нови данни за неолитната култура край София. — Археология, 1961, 3, 64—73; Рисуваният орнамент през неолита в Софийското поле и близките му околности. — Археология, 1962, 3, 43—49; Станчева, М., М. Гаврилова. Човешки глинени фигурки от неолитното селище в София. — Археология, 1961, 3, 73—76.

[2] Петков, Н. Рисуваният орнамент..., с. 43, 44.

[3] Разкопките се ръководят от В. Николов, а се финансират от Музея за история на София. В проучването на I строителен хоризонт участват Е. Сиракова (1987—1988), К. Григорова (1988) и Н. Маджев (1985—1987). В настоящото предварително съобщение частите „Оръдия на труда“ и „Зооморфни изображения“ са написани от К. Григорова, „Керамични съдове с рисувана орнаментация“ — от Е. Сиракова, а останалият текст — от В. Николов.

[4] Nikolov, V. Das frühneolithische Haus von Sofia—Slatina. Eine Untersuchung zur vorgeschichtlichen Bautechnik. — Germania, 67, 1989, 1, 1—49; Die neolithische Siedlung Slatina in Sofia (Ausgrabungen im Jahre 1985). — Studia praehistorica, 10, 1990, 77—85.

[5] Всички човешки костни останки от Слатина са предадени на д-р Славчо Чолаков. Представените тук и надолу антропологични данни са от неговите проучвания, които ще бъдат публикувани на друго място.

[6] От досега разкопаната част на II строителен хоризонт произхождат човешки кости от поне още пет индивида.

[7] Nikolov, V. Das Flußtal der Struma als Teil der Straße von Anatolien nach Mitteleuropa. — Varia archeologica Hungarica, 2, 1989, S. 193, Abb. 4.

[8] Всички животински костни останки от Слатина са предоставени за изследване на проф. Шандор Бьокьони (Будапеща). Неговото предварително съобщение, от което са извлечени представените тук данни, ще бъде публикувано на друго място.

[9] Nikolov, V. Zu einigen Aspekten der Kultur Karanovo I. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Salzburg, 1989, 28—29.

Localité paléonéolithique Slatina à Sofia: premier horizon de construction (communication préalable)

V. NIKOLOV, K. GRIGOROVA, E. SIRAKOVA

(Résumé)

Depuis 1985 on étudie une partie (environ 1500 m^2) de la part Nord-Est de la localité néolithique Slatina à Sofia. Jusqu'à l'automne de 1988 ont été excaviés les vestiges du plus haut premier horizon de construction qui se rapporte à la deuxième moitié du paléonéolithique dans la plaine de Sofia — groupe de Kremikovtzi.

Vestiges architecturaux. Ont été établis les emplacements de 9 maisons. Elles étaient disposées en deux rangs presque parallèles en direction Nord—Ouest—Sud—Est, tandis que les constructions avaient un plan rectangulaire, à peu près dans les directions du monde. Elles sont construites d'après la technique traditionnelle de l'époque. Les murs et le plancher de presque toutes les maisons étaient cuits pendant le processus de la construction.

Inhumation (No 2) pose en hoker, faite entre deux maisons. Jeune homme de 19—20 ans, taille environ 1,73 m. Devant le crâne ont été découverts un canon silicieux et une double pintadère céramique. Inhumation (No 3) en pose de „grenouille", sur le ventre. Jeune fille à 16—17 ans, taille environ 1,55 m. Sans inventaire. Dans la couche, on a trouvé également des os d'homme éparpillés de 6 individus au moins.

Outils de travail. Ont été découverts des outils de pierre — haches (30), herminettes (27), mortiers (70), meules à aiguiser (30), chromels (98) et mortiers (5), outils de silex (120), outils d'os (57) — ciseaux, alènes, petites cuillères, outils céramiques — rapes, poids pour métiers à tisser.

Figures anthropomorphes. Sont représentées seulement des images de femmes debout. Les images plastiques (15) sont relativement réalistes avec une stéatopygie expressive. La partie supérieure, cependant, est courte d'une manière disproportionée. La partie inférieure est modelée presque toujours de deux morceaux d'argile tandis que la partie supérieure — d'un morceau; la cause n'est pas technologique mais doit être recherchée dans le système religieux-mythologique et rituel. Ont été trouvées également deux images anthropomorphes en forme de cône tronqué faiblement exprimé qui sont modelées d'un seul morceau d'argile. Des images anthropomorphes en relief (2) ont été établies sur des fragments de grands récipients. Sur un fragment d'un vase céramique à parois minces, couvert de dehors d'engobe marron clair, est conservée une partie d'image anthropomorphe de femme debout, peinte de couleur marron foncé. On a enregistré un fragment de vase du corps sphérique et au cou haut, étroit, sur lequel est représenté schématiquement en relief un visage d'homme. Ont été établies également des parties de 2 récipients de forme anthropomorphe. L'un représentait une femme assise — les mains sur le ventre, avec un goulot cylindrique; est conservé un grand fragment avec une image peinte du visage et un nez en relief.

Figures zoomorphes (23). Executées seulement en argile. Dans certaines d'elles on reconnaît de grands animaux domestiques cornus, brebis et chèvres. Le plus grand intérêt présente la figure de capricorne.

Petites tables cultuelles. Prédominent des tables triangulaires (140), mais on rencontre aussi des tables quadrangulaires (15).

Petits récipients à quatre parois (12). Ils ont un fond carré et des parois basses décorées à l'extérieur.

Lors des fouilles ont été trouvés également des pintadères, une plaque céramique rectangulaire avec une image géometrique incisée, une épingle d'os zoomorphe, des petits cônes céramiques, une petite perle d'os.

Récipients céramiques avec ornementation peinte. Ils sont en forme de pots, de coupes et d'écuelles, couverts d'englobe, surtout de couleur rouge. Pour la décoration étaient utilisées des couleurs marron foncé, vin rouge, marron jaune (crème) et blanche. Ont été découverts également des fragments de récipients à ornementation polychrome.

L'horizon de construction le plus haut de Slatina peut être synchronisé avec les localités Čavdar, Pernik et Gălăbnik IIe—IIIe, tandis que au point de la culture matérielle, il peut être rattaché au groupe Kremikovtzi qui apparaît comme un phénomène intermédiaire et syncrétique entre les deux massifs ethnoculturels puissants dans la partie centrale et orientale de la Péninsule balkanique — Startčevo (période classique) et Kărănovo Ier (deuxième étape).

Женски портрети от Антониновата епоха от Националния археологически музей в София (I)

РУМЯНА МИЛЧЕВА

В колекцията от кръгла скулптура на НАМ—София най-много на брой са женските портрети от Антониновата епоха. Някои от тях са недовършени, други — силно повредени; едни са примитивно изработени, други по-умело, но във всеки случай всички те далеч не притежават качествата на съвременните им столични образци, затова не намират много и точни аналогии, което затруднява определянето им. Тук ще разгледаме три паметника от тази група, а другите ще бъдат предмет на следващи публикации.

1. Женска глава capite velato (обр. 1 *а, б, в*). Намерена в градището на Ескус (дн. с. Гиген).

   НАМ—София, инв. № 6258, сега във фондация „Св. св. Кирил и Методий“. ИАИ, V, 1928, с. 370, обр. 235 (глава на Деметра); В. Попова-Мороз. Римският женски скулптурен портрет от II—III в. в България. — Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 16, 27—28 (ранно-среднохадрианова епоха).

   Главата не е лошо запазена. Липсва почти цялата дясна половина. Носът, веждата, брадичката и краищата на покривалото са очукани. На места повърхността е олющена и с драскотини. Вис.: 0,263 м; вис. от брадичката до темето: 0,21 м.

   Изработена е от дребнозърнест мрамор с жълтеникав оттенък.

Главата е леко обърната надясно, накъдето е ориентиран и погледът. Окото е премрежено от месест заоблен горен клепач, който се извива широко над очната ябълка. Долният клепач е също добре изразен. Фино пластично удебеляване нежно очертава ириса, а полукръгът, който се затваря между него и спуснатия отгоре клепач, представя гледеца. Този начин на оформяне на очната част и особено своеобразното моделиране на зеницата правят погледа замъглен и неприветлив. Лицето е пълно и с индивидуално нюансирани черти. За тях съдим по ниското чело, малката пухкава долна устна, хоризонтално изтеглената гънка под нея и тежкото двойно подбрадие. Повърхността на лицето е гладка, оживена от меко скулптираните форми, особено тези около устата. Тя е с прибрани, леко издадени напред устни, краищата на които не са контурирани. Носът е с дебели ноздри, издълбани отвътре със свредел. Вратът е къс и дебел.

Лицето на младата жена не е с присъщото за възрастта ѝ ведро изражение, а е мрачно, дори тъжно, както се вижда по

● *Обр. 1 а, б, в) женска глава от Ескус, НАМ—София, инв. № 6258. Fig. 1 a, б, в) tête de femme de Oescus, Musée archéologique national — Sofia, inventaire No 6258*

1

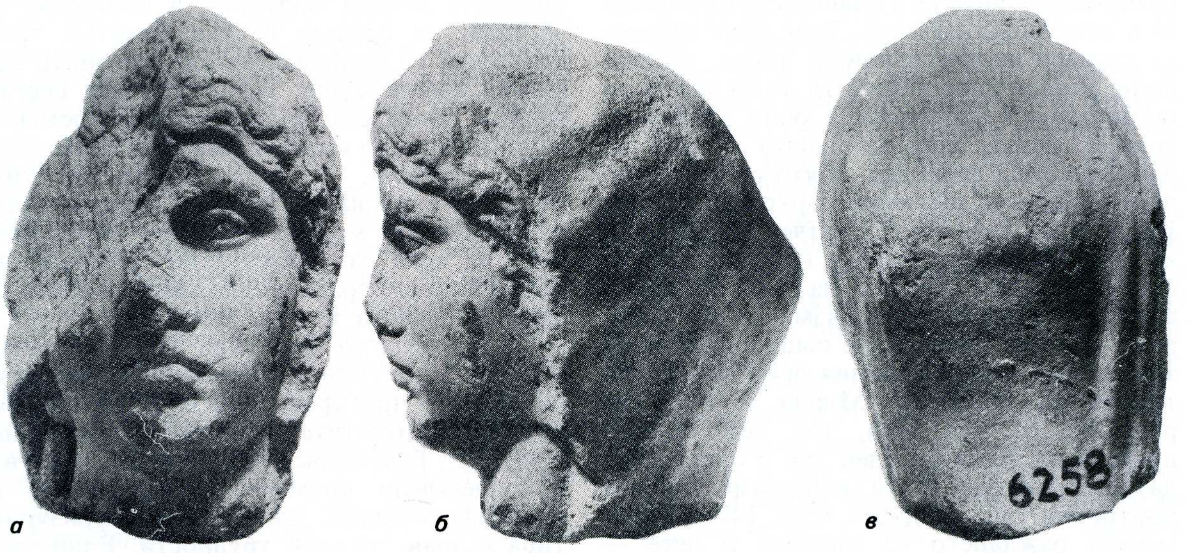

очите и извивката на устните. Това ни кара да мислим, че разглежданата скулптура е била предназначена за надгробен паметник.

Видимата част от косите са фризирани с маша и вълнообразно подредени. Същата схема имат и тези, които остават под покривалото, чиито краища се проследяват върху меките гънки на дрехата. Важен момент в реконструкцията на прическата е добре очертаният под покривалото кок. Поставен непосредствено над тила, той е, както изглежда, със закръглена форма.

Старателно изработената задна половина на главата предполага достъпа до статуята от всички страни.

Портретната характеристика дава да се разбере, че за първообраз на главата от Ескус са послужили изображенията на Фаустина Млада и Луцила. Въпросът за иконографията на тези две императрици е отбелязъл значителен напредък в трудовете от по-общ или частен характер[1]. Новите открития и състоянието на съвременните проучвания позволиха той да бъде преразгледан, което от своя страна доведе до нови и изненадващо интересни постановки, защитени в поредицата студии на К. Фитчен[2]. Създадени в продължение на близо 30 години, многобройните портрети на Фаустина Млада, дъщеря на Антонин Пий (138—161) и Фаустина Стара и съпруга на Марк Аврелий (161—180), я представят в 9 портретни типа, нещо, което е твърде необичайно за една личност. Болшинството от римските императори и императрици са имали по няколко портретни версии, т. нар. портретни типове, чиято поява е свързана със съвсем конкретни поводи (приемане на властта, чествания на юбилейни годишнини и пр.)[3] и броят им съответно се движи в едни нормални граници.

Учудващо големият брой портретни типове на Фаустина Млада е отражение на едно необикновено типологично разнообразие, което досега е и единственото по рода си в античното изкуство. Този факт изглежда странен по две причини: първо, защото касае жена, а като такава тя не би могла да играе ведуща политическа роля в обществото и, второ, защото същата е член на Антониновата фамилия, която сравнително рядко прибягва към нови портретни версии. Всичко това навежда К. Фитчен на мисълта, че този по-особен случай се нуждае от друго обяснение. Въз основа на задълбочен и прецизен анализ на нумизматичния материал авторът доказва, че съществува тясна зависимост между големия брой портретни типове на Фаустина Млада и броя на родените от нея деца, т. е. той свързва появата на всеки отделен тип с определена дата и раждане. Така например първият портретен тип, създаден през 147 г., ознаменува раждането на първото ѝ дете — Домиция Фаустина[4]. Това донася на майката и титлата Augusta и почетното право да бъдат сечени монети с нейния образ[5]. На практика установяването на тази закономерност разкри не само мотивите, залегнали в основата на портретната политика на императрицата, но и направи възможно класифицирането на всички нейни изображения в точен хронологичен ред. Констатирано бе, че 8 от 9-те монетни типа на Фаустина Млада се срещат и върху паметниците на кръглата скулптура. Непрекъснатото обновяване на портретната типология се проявява главно по отношение на прическата. Характерните начини на оформяне, които тя показва, определят своеобразието на отделните портретни версии, иначе трудно разграничими по физиономични белези[6].

Въвеждането на всеки нов портретен тип не е моден каприз, а има определена конкретна насоченост — да отбелязва идването на бял свят на всеки нов член на императорското семейство. А това, че фамилията постоянно се подмладява и укрепва с нови надеждни сили, вдъхва вяра у народа за сигурност и благоденствие[7]. Призвана очевидно да утвърждава държавната мощ, тази портретна политика продължава и при Луцила, дъщерята на Фаустина Млада. Портретите на тези две императрици явно са се ползвали с широка популярност, за което говорят множеството изображения на частни лица, създадени по тяхно подобие.

Прическата, която носи младата жена от Ескус, е позната още от ранноимператорската епоха[8], но специално в този вид тя се появява за пръв път при портретите на Фаустина Млада от 5-и тип (152 г.)[9]. При тях фризурата е характеризирана от леко накъдрени коси, които покриват калотата, и неголям кок, поставен на тила. Лишена от каквато и да е сложност, тази фризура е непретенциозна. Това все по-опростено оформяне на косите, което показват официалните женски портрети, а съответно и частните от средата на II в. нататък, чувствително ги отличава от съвременните им мъжки изображения. Техните буйни, съставени от множество къдри прически остават непроменени до края на века. Тук е мястото да отбележим, че 5-ият портретен тип отразява един важен момент в развитието на фризурната мода, а именно — изместването на кока от областта на темето (т. н. Scheitelknoten) сравнително ниско в задната част на главата или на тила[10].

Въведената от Фаустина Млада в началото на 50-те години прическа се появява и по-късно — през средата на 60-те години, но вече при портретите на Луцила от 2-ри тип (166 г.?)[11]. Това обаче не е свързано с някакви по-съществени промени, поради което и идентифицирането на тези два фризурни типа създава големи трудности. Единстве-

2

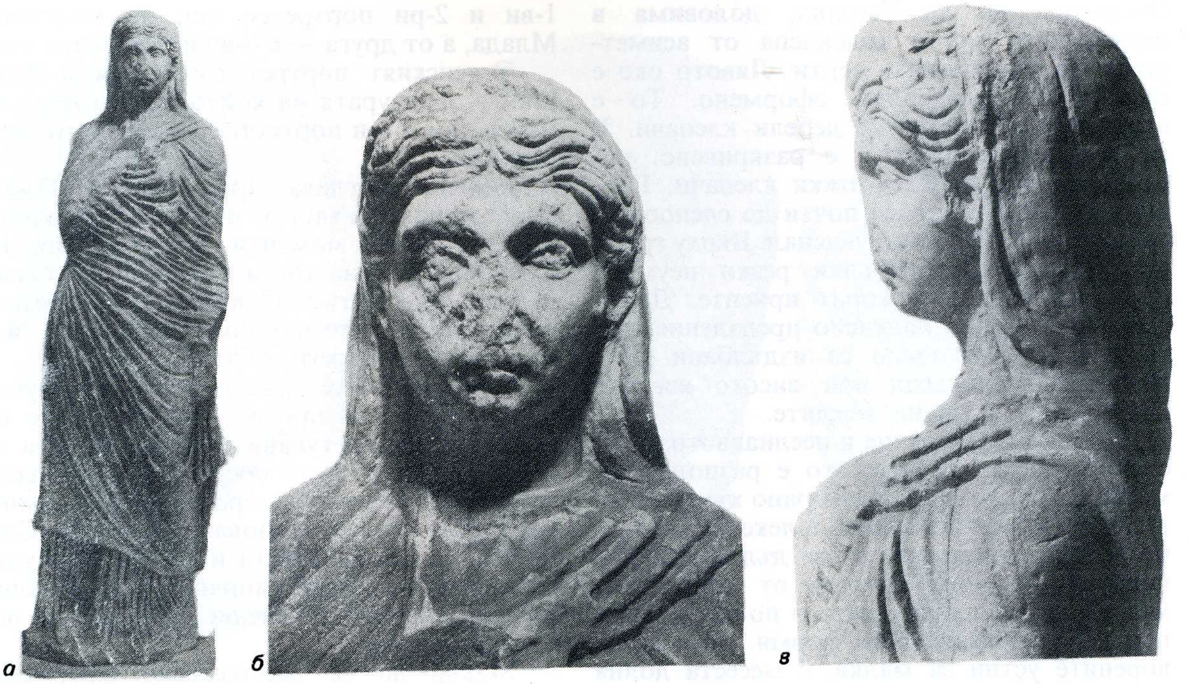

● *Обр. 2 а, б, в) женска глава от Ескус, НАМ—София, инв. № 2986. Fig. 2 a, б, в) tête de femme de Oescus, Musée archéologique national — Sofia, inventaire No 2986*

ното, което внася известна отлика между тях, е, че по правило при дъщерята косите изглеждат по-къдрави, особеност, която показва и нашата скулптура. Ето защо тя се нарежда по-непосредствено до портретите на Луцила, отколкото до тези на майка ѝ.

Портретните черти, и по-специално заоблените форми на лицето, премреженият поглед и натежалото подбрадие, също я свързват с изображенията на посочените императрици.

Типът фризура свързва главата от Ескус с цяла група паметници от третата четвърт на II в.[12]

От Ескус са известни значителен брой портрети[13], което се обяснява с обстоятелството, че градът е един от големите центрове на развито каменоделство. Паметниците показват, че в местните ателиета са работели майстори с различна квалификация и художествен усет. Така например женската глава от НАМ—София, с инв. № 6840—7024[14] е една типично занаятчийска работа, докато тази от ОИМ—Плевен[15] и тук разглежданата притежават много поголеми художествени качества. В този смисъл не е случайно, че последната намира сравнително добър паралел в женския портрет от Скидра (отнесен към късноантониновата епоха), сега в Археологическия музей в Солун[16]. Обединяват ги възрастовата им близост и сходното построение на лицето. И при двете скулптури то е с месести, меко моделирани форми и с все още свежа, ненабраздена от бръчки кожа. Близостта между тях се проявява главно в почти еднакво оформената долна половина на лицето: в контура на устните, в добре изразената гънка под тях, която ги отделя от брадичката, и в пълното подбрадие (позабележимо при портрета от Ескус). Въпреки че при женския портрет от Скидра прическата е от друг тип, трактовката на фронталните коси е подобна на тази при софийския екземпляр.

Въз основа на изложеното женската глава capite velato от Ескус следва да се датира в средно- до късноантониновата епоха.

2. Женска глава capite velato, прикрепена към торсо, което не ѝ принадлежи (обр. 2 *а, б, в*).

   Намерена в Ескус (дн. с. Гиген).

   НАМ—София, инв. № 2986.

   В. Попова-Мороз. Цит. съч., с. 30, фиг. 7 (епохата на Северите).

   Запазена е само предната половина на главата с ивица от нameталото, което е покривало косите. Носът е отчупен в основата; вратът изцяло липсва. Очуквания в областта на веждите, на дясното око и под него. На места повърхността е олющена, пропукана и с драскотини. Съвременна реставрация от гипс, която обхваща цялата задна половина на главата и врата; на места следи от залепване.

   Запазена вис.: 0,21 м.

   Изработена е от дребнозърнест мрамор с жълтеникав оттенък и кафяви петна.

Макар и във фрагментарно състояние, главата може да бъде датирана. Лицето на младата жена е закръглено и бузесто.

Отсянката на меланхолия, доловима в изражението му, е подсилена от асиметрията на портретните черти. Лявото око е сравнително нормално оформено. То е оградено от широки и дебели клепачи. В същото време дясното е разкривено, поотворено и с още по-тежки клепачи. Горният клепач е изтеглен почти до слепоочието, а долният — силно увиснал. Върху грубо изпълнените очни ябълки резки неумело очертани линии маркират ирисите. Добре личат следите на конкавно предадения гледец; слъзниците също са издълбани. Над тъжните, разногледи очи високо извиват изпъкналите дъги на веждите.

Прави впечатление и нееднаквото представяне на ушите: дясното е разположено малко по-ниско и е по-прибрано към черепа, докато лявото е по-високо и леко щръкнало. Странично от ноздрите две дълбоки гънки пресичат плавните преходи от бузите към меките части около устата и по този начин подчертават пълните им форми. Леко притворените устни са малки, с месеста долна устна. Подбрадието е заоблено и пълно.

Вълнообразно раздвижените коси, сресани на път, плътно обграждат невисокото чело. Достигнали до слепоочията, те извиват встрани и минават над ушите. Така оформеният фронтален пояс е съставен от едри снопове коса, разчленени чрез вдълбаванията на длетото. Отдясно върху някои от тях са обозначени и самите кичурчета. Прическата е увенчана от дебела плитка, поставена между челните коси и тези на темето. Тя е видимо изместена надясно. Пред ушите се спуска малък кичур коса, като отляво е по-обемно представен, а отдясно е само загатнат. За това, как е изглеждала фризурата отзад, нямаме данни, но двата елемента на запазената ѝ част са ни познати от прическите на Фаустина Млада и Луцила. Подреждането на фронталните коси при главата от Ескус е повлияно от 1-вия фризурен тип на Луцила, въведен в 165 г.(?)[17]. И при него косите не са стегнати, а падат на меки вълни около челото. Те обаче са с характерната за този тип ухообразна форма, която идва от ранните портрети на Фаустина Млада[18].

Що се отнася до плитката, то тя принадлежи на 8-ия портретен тип на Фаустина Млада от 162 г.[19]

Както се вижда, двата елемента са заимствани от две различни по тип фризури, много близки по време, но носени от две различни императрици. Подобни вариантни форми, създадени чрез обединяването на компоненти от две или повече портретни версии, се срещат и при други паметници. Тук ще се ограничим само с три примера:

а) женският бюст от Мала Азия (?), сега частно притежание[20], чиито особености на прическата го свързват, от една страна, с 1-ви и 2-ри портретен тип на Фаустина Млада, а от друга — с 4-ия ѝ портретен тип;

б) женският портрет от Музея в Кайро[21] — фризурата на който пък го поставя между 3-и и 6-и портретен тип на Фаустина Млада;

в) женската глава capite velato от Пловдив[22], видимата част от прическата на която показва общи моменти с портретите на Криспина от 1-ви тип и с тези на Фаустина Млада от 8-и тип. С първите я свързват оформените в стегнат пояс челни коси, а с вторите — плитката-обръч.

Трудно е да се каже дали в тези случаи става въпрос за проява на личен вкус от страна на портретуваните, или те трябва да се разглеждат като последица от твърде честите промени в изображенията на императриците от Антониновата фамилия. Специално за пловдивската и ескуската скулптура, които са едни типично провинциални работи, второто обяснение ни се струва по-правдоподобно.

Макар да са неестествено оформени, портретните черти също напомнят за тези на Фаустина Млада и Луцила. Свидетелство за това са формата на веждите, овалът на бузите, подбрадието и омекотената моделировка на лицето.

Портретът от Ескус следва да се отнесе към късноантониновата епоха.

3. Женска глава (обр. 3 *а, б, в*).
Местонахождение неизвестно.
НАМ—София, без инв. №.
В. Попова-Мороз. Цит. съч., с. 31, фиг. 9 (средата на III в.).
Главата не е добре запазена. Лицето е силно очукано. Брадата е пропукана. Кокът, който е бил отделно изработен, не е запазен.
Вис.: 0,32 м; вис. от брадичката до темето: 0,24 м.
Изработена е от недоброкачествен бял мрамор със среднозърнеста структура.

Тази съвсем непретенциозна в художествено отношение скулптура е принадлежала по всяка вероятност на бюст, за което съдим по запазения на врата хоризонтално нагънат край на дреха.

Лицето, чиято повърхност не е изгладена, е овално и пълно. Запазилото се от очите показва, че те са с бадемовидна форма. Челото, което е умерено високо, е леко заоблено. Главата е поставена върху издължен и много масивен врат, който изглежда като залепен към тежкото подбрадие.

Прическата е представена от разделени на път, гладко сресани коси, които падат пред ушите и се спускат ниско на тила. Отляво отделните снопове са обозначени чрез прави, непрекъснати нарези, разположени приблизително на еднакво разстояние един от друг. А отдясно, поне доколко-

3 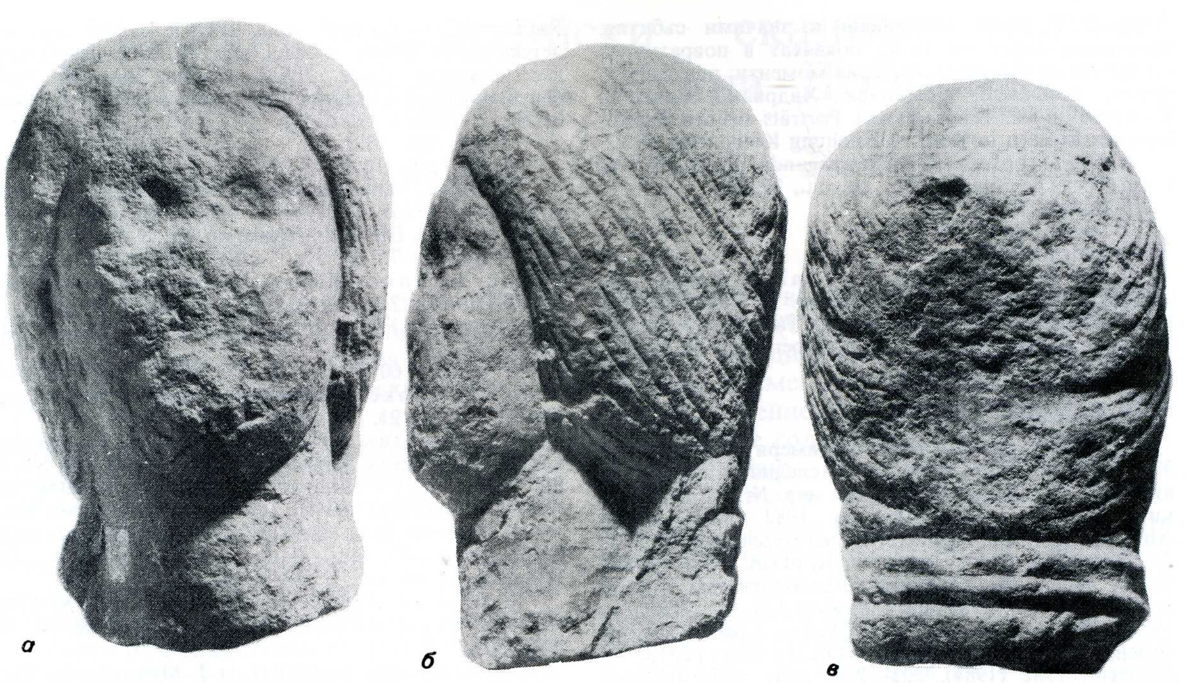

● *Обр. 3 а, б, в) женска глава с неизвестно местонахождение, НАМ—София, без инв. №. Fig. 3 a, б, в) tête de femme de lieu inconnu, Musée archéologique national — Sofia, sans No d'inventaire*

то това се вижда — контурът им е разкривен. Плоскостта на лома в задната част на главата показва, че на това място е бил разположен един сравнително голям кок, какъвто е характерен за портретите на Криспина от 2-ри тип (след 180 г.)[23]. Той е предшестван от малкия тилен кок, който се налага още при портретите на Фаустина Млада от 50-те години на II в. А големият северов кок се въвежда от Манлия Скантила и Дидиа Клара и се утвърждава в ранните портрети на Юлия Домна (193—210 г.)[24]. Ето защо средният по размери кок, носен за пръв път от Криспина, отразява преходната фаза в развитието на тази фризурна мода, която остава актуална докъм 210 г.

За иконографията на Криспина съдим главно по монетите. Въз основа на тях разграничаваме три портретни типа. Първите два от тях са засвидетелствувани и при паметниците на кръглата пластика[25]. Сигурно датирани засега са само най-ранните изображения на императрицата. Те се появяват в 178 г., за да отбележат две важни събития в нейния живот: встъпването ѝ в брак с Комод (180—192) и издигането ѝ по този повод в Augusta[26]. Кога точно и по какъв повод се появяват вторият и третият тип — все още не може да се каже. Но по всичко личи, че провежданата от Криспина портретна политика не е свързана с рожденните дати на децата ѝ, както това е ставало при Фаустина Млада и Луцила[27].

Характерната за портретите на Криспина 2-ри тип прическа е представена от два елемента: кока, за който вече стана дума, и прави, разделени на път коси, които покриват калотата и отпред изцяло ушите, т. е. точно както при главата от НАМ—София. Въз основа на това тя следва да се датира в късноантониновата-ранносеверовата епоха. Тази фризура се среща и при редица частни портрети от това време[28].

Показателно за близостта на нашия паметник с изображения на Криспина е и матроналното, с месести форми лице.

---

[1] За Фаустина Млада вж.: Bernoullii, J. J. Römische Ikonographie. II (2), Stuttgart, 1891, 189 ff.; R. Delbrueck. Der römische Sarkophag in Melfi. — JdI, 28, 1913, 299 ff.; F. Poulsen. Zwei Neuerwerbungen der antiken Porträtgalerie der Ny Carlsberg Glyptothek. — JdI, 47, 1932, 83 ff.; M. Wegner. Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Das römische Herrscherbild II (4) Berlin, 1939, 48 ff.; Същият. Verzeichnis der Kaiserbildnisse von Antoninus Pius bis Commodus, I. Teil. — Boreas, 2, 1979, S. 91; Същият. Verzeichnis ... II. Teil. — Boreas, 3, 1980, 12 ff.; За Луцила вж.: J. J. Bernoulli. Op. cit., 191 ff., 222 ff.; M. Wegner. Die Herrscherbildnisse, op. cit., 75 ff.; Същият. Verzeichnis, op. cit., I. Teil, 92 ff.; Същият. Verzeichnis, op. cit., II. Teil, 67 ff.; W. Szaivert. Zur Chronologie der Lucillaprägungen. — JNG, 30, 1980, 7—14; H-D. Schultz. Zur Chronologie der Lucilla-Porträts auf Münzen. — Wiss ZBerl, 2/3, 1982, 283—286.

[2] K. Fittschen. Katalog der antiken Skulpturen im Schloß Erbach. — Arch. Forschungen, 3, 1977, 84 ff.; Nr. 31 mit. Anm. 15; Същият. Bildnispropaganda der antoninischen Familie. — Wiss ZBerl, 2/3, 1982, S. 186; Същият. Die Bildnistypen der Faustina minor und die Fecunditas Augustae. — Abch Göttingen 3. Folge, 1982, 17 ff.; K. Fittschen, P. Zanker. Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Bd. III, Mainz am Rhein, 1983, 20 ff.; Nr. 19—23 (Фаустина Млада); 24 ff.; Nr. 24—25 Луцила.

[3] Но има и случаи, когато портретните типове са

свързани с някои по-особени и значими събития. Примерите сочат, че те се появяват в повратни за историята на Римската империя моменти: при Август, Нерон, Веспасиан, Домициан, Хадриан, Галиен и Константин, вж.: Kaisersaal. Porträts aus den Kapitolinischen Museen in Rom. Ausstellung Köln, 1986, S. 22.

[4] K. Fittschen. Bildnispropaganda, op. cit., S. 186; Същият: Die Bildnistypen, op. cit., 22 ff.

[5] Ibidem, S. 23.

[6] Ibidem, S. 37, S. 66.

[7] Ibidem, 67 ff.

[8] Вж. K. Fittschen, P. Zanker. Katalog der römischen Porträts, op. cit., S. 44, Nr. 52, Taf. 67; S. 45, Nr. 54, Taf. 68—69; S. 46, Nr. 57, Taf. 73—75.

[9] K. Fittschen. Die Bildnistypen, op. cit., 51 ff., Taf. 19—22.

[10] Ibidem, S. 52.

[11] Ibidem 78 ff, Taf. 48.

[12] Ibidem, срв. посочените примери на S. 53, Anm. 32, 33; 80 ff.; Anm. a-v; вж. и следните паметници: а) Атина, Археологически музей, инв. № 4920; A. Datsulis-Stavridis. — AEphem, 1982 (1984), S. 224, Abb. 57y; б) Атина, Археологически музей, инв. № 5260: A. Datsulis-Stavridis. — AEphem, 1982 (1984), S. 225, Abb. 58a; в) Атина, Археологически музей, инв. № 3469: A. Datsulis-Stavridis. — AEphem, 1982 (1984), S. 225, Abb. 58y; г) Атина, Археологически музей, инв. № 647: A. Datsulis-Stavridis. — AEphem, 1982 (1984), 225—226, Abb. 58б; д) Верия, Музея, инв. № 576: K. Dzanavari. — AEphem, 1985 (1987), 119 ff., Abb. 30; е) от бившата колекция на А. Кан, сега в Музея Пол Гети, инв. № 78AA332: J. Frel. Roman Portraits in the Getty Museum. Tulsa, Oklahoma, 1981, S. 73, Nr. 56 mit Abb.

[13] Вж. следните паметници: а) мъжка глава с размери, по-малки от естествените: G. Kazarov. — AA, 42, 1927, S. 340, Nr. 22, Abb. 23; V. Popova-Moroz. In: Atti della II. Conferenza Internazionale sul Riratto Romano. Roma 1984 (1988), S. 421; б) мъжка портретна статуя, НАМ—София, инв. № 1920: B. Filov. L'art antique en Bulgarie. Sofia, 1925, p. 47, Abb. 36; S. Ferri. Arte romana sul Danubio. Milano, 1933, S. 386, Abb. 532—533; в) женска глава capite velato, НАМ—София, инв. № 2986: на нея ще се спрем по-долу; г) женска глава, НАМ—София, инв. № 6840 7024, сега в НИМ: ИАИ, 12, 1939, с. 438, обр. 229 и 230; В. Попова-Мороз. Цит. съч., с. 31; Същата. In: Atti della II. Conferenza, op. cit., S. 432, Abb. 21—22; R. Milceva. — Ratiarensia, 5—6, 1991 (под печат); д) фрагмент от детска глава, НАМ—София, инв. № 7693: непубликуван; е) женска глава, НАМ—София, инв. № 7694: непубликувана; ж) женска глава, сега в ОИМ—Плевен: МПК, 2, 1986, с. 62 с обр.

[14] Вж. заб. 13 г.

[15] Вж. заб. 13 ж.

[16] Солун, Археологически музей, инв. № 2488: A. Rüsch. — JdI, 84, 1969, S. 140, P. 48, Abb. 61—63; K. Fittschen. Die Bildnistypen, op. cit., S. 54, Anm. 34 u.

[17] Ibidem, 75 ff., Nr. 1—12, Taf. 44—47; K. Fittschen, P. Zanker. Katalog der römischen Porträts, op. cit., 24 ff., Nr. 24, Taf. 33.

[18] Вж. K. Fittschen. Die Bildnistypen, op. cit., Taf. 8—14.

[19] Ibidem, 60 ff., Nr. 1—15, Taf. 35—41; K. Fittschen, P. Zanker. Katalog der römischen Porträts, op. cit., 22 ff., Nr. 21, Taf. 29—30; Nr. 22, Taf. 31.

[20] Gesichter. Griechische und römische Bildnisse aus Schweizer Besitz. Ausstellung Bern, 1982, S. 160, Nr. 67 mit Abb.; K. Fittschen, P. Zanker. Katalog der römischen Porträts, op. cit., 69 ff., Nr. 91, Listen Nr. j.

[21] Инв. № 1812: R. Brilliant. — RM, 82, 1975, S. 138 Anm. 10, Taf. 34, 3; K. Fittschen. Die Bildnistypen, op. cit., S. 49, Anm. 21.

[22] Пловдив, Археологически музей, инв. № 1176: D. Tsontchev. — Coll Latomus, 39, 1959, S. 26, Nr. 33, Abb. 33.

[23] За пръв път разпознат от J. Meischner. Zum Bildnis der Kaiserin Crispina. — JdI, 76, 1961, 188 ff., mit Abb.; M. Wegner. Verzeichnis, op. cit., II. Teil, 98 ff.; K. Fittschen. Die Bildnistypen, op. cit., 86 ff., Nr. 1—6, Taf. 53—56 (допълва листата на репликите).

[24] J. Meischner. Das Frauenporträt der Severerzeit. Diss., Berlin, 1964, 12 ff.; 30 ff., Abb. 36—40; K. Fittschen, P. Zanker. Katalog der römischen Porträts, op. cit., S. 94.

[25] За иконографията на Криспина вж.: M. Wegner. Die Herrscherbildnisse, op. cit., 74 ff., Taf. 57, 64; J. Meischner. Zum Bildnis, op. cit., 188 ff. mit Abb.; K. Fittschen. Die Bildnistypen, op. cit., 82 ff., Taf. 49—56.

[26] Ibidem, S. 83.

[27] Ibidem, 83 ff.

[28] Срв. следните паметници: а) Рим, Капитолийски музей, зала Коломбе, инв. № 680: K. Fittschen, P. Zanker. Katalog der römischen Porträts. Op. cit., S. 82, Nr. 111, Taf. 137—139; б) Ibidem, вж. и посочените примери под заб. 3.

Portraits de femme de l'époque d'Antonin du Musée archéologique national à Sofia (I)

R. MILTCHEVA

(Résumé)

L'auteur publie trois portraits de femme de la collection du Musée archéologique national — Sofia. Sur la base de la frisure et les particularités stylistiques, ils représentent comme suit: tête de femme capite velato (fig. 1 *a, б, в*) de Oescus, Musée archéologique national — Sofia, No d'inventaire 6258 — vers l'époque moyenne à la basse époque antoninienne; tête de femme. capite velato (fig. 2*a, б, в*) fixée au torse qui ne lui appartient pas d'Oescus, Musée archéologique national — Sofia, No d'inventaire 2986 — vers la basse époque antoninienne, et tête de femme d'un lieu inconnu (fig. 3*a, б, в*), Musée archéologique national — Sofia, sans numéro d'inventaire — vers la basse époque/la haute époque antoninienne.

Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

Още в края на миналия век братя Шкорпил въведоха в научно обръщение скални монашески обители от Южна Добруджа, съсредоточени по Черноморския бряг[1] и р. Суха[2]. Те не прецизират тяхната датировка и само допускат, че са обитавани най-активно в годините на Второто българско царство (XII—XIV в.). По-сетне последователите им за дълго наложиха тази хронология изобщо върху скалното манастирско строителство в българските земи, като се позоваваха най-вече върху разпространението на исихастката теория и практика през XIV в. Изследванията в най-ново време загатнаха обаче, че това в основата си вярно твърдение не важи в пълна мяра за Добруджа. Установи се например, че откритият през петдесетте години скален манастир до Мурфатлар (сега Басараби в Румъния)[3] и проучените през осемдесетте години скални монашески колонии около сухоречието Канагьол (средновековната река Дристра)[4] са възникнали през X в. и окончателно са напуснати във втората четвърт на XI в. Най-после след средата на XI в. и до втората половина на XV в. във вътрешността на Добруджа засега не са открити както следи от крепостна система и селищна мрежа, така и от живот в скалните обители[5].

Въпреки че през IV—VI в. християнството в Мала Скития има силни позиции, изследователите още не са коментирали сериозно идеята за появата на скални манастири в Добруджа през ранновизантийската епоха. Наистина както Ара Маргос[6], така и аз[7] отбелязвахме, че в няколко обители по р. Суха и Черноморското крайбрежие е открита керамика от V—VI в., но не разгледахме с нужната задълбоченост възможността някои от тях да са възникнали преди IX—X в. Тогава допусках, че този подемен материал би могъл да попадне случайно в скитовете от близките ранновизантийски кастели. И най-накрая в споменатите обители отсъстват надписи, графити, стенописи и метални находки, които да прецизират датировката. При все това появата на скални манастири в Добруджа през ранновизантийската епоха теоретически е допустима. От втората половина на IV до VI в. тук се формира стройна църковна организация, за което свидетелстват епархийските списъци[8], а отчасти и археологическите разкопки[9]. Утвърждават се и религиозни центрове, като Томи (Констанца) и Дуросторум (Силистра), покрили се със слава от светци-мъченици за новата вяра[10]. От това време са и първите сведения за разпространението на монашеството в тази зона. Твърде голяма известност по времето на император Юстиниан (527—565) си спечелват т. нар. скитски монаси[11]. Като проявяват голяма политическа активност, те нееднократно посещават Рим и Константинопол и налагат реформаторските си идеи въпреки противодействието на Юстиниан Велики. Това предполага да са имали поддръжката на по-широк монашески кръг в Малка Скития (Добруджа) и да са спечелили поне част от висшия клир. За монаси по добруджанското Черноморие се загатва и в словата на Козма Индикоплевст[12]. Пак при управление на Юстиниан Велики той описва тази зона, където среща християнски народи и много мъченици и монаси-безмълвници. При все това безспорни писмени извори, споменаващи за скални манастири в Малка Скития и Западна Втора Мизия, не можем да посочим. Наистина в „Тайната история“ на Прокопий има един абзац, който може да наведе на мисълта за скални обители на юг от Дунав, пострадали при славянските нашествия през VI в. „Нито едно място, ни планина, ни пещера (разредката моя, Г. А.) — въобще кътче от Римската империя, не остана неопустошено по това време.“[13] В случая под пещера може да се разбира скална обител, защото така се наричат килиите на много свети подвижници. Не е изключено обаче в думата да са вложени други смислови значения — примерно да е алегория на всеобхватното опустошение в южнодунавските земи. Затова е пресилено само върху цитирания пасаж да се градят категорични изводи за разпространението на скалното манастирско строителство в Добруджа през ранновизантийската епоха. Все пак трябва да отчетем, че по същото време то е факт в близкоизточните и северноафриканските провинции на империята. При това монашеството се заражда из тези земи именно в скални обители. Природогеографските дадености и чисто практически съображения са подтикнали първите отшелници в християнския свят да се уединят в скални пещери (Павел Тиверийски, Евтимий Велики, Василий Велики)[14] и изкуствени скални кухини (Антоний Велики, Макарий

Египетски)[15], с каквито изобилстват Египет и Предна Азия. През V—VI в. тук се изграждат масово и скални киновиални (общежителни) манастири, някои от които се свързват с имената на прочути личности, като Евтимий Велики, Йероним Блажени и др.[16] Обстоятелството, че споменатите монаси се превръщат в основни стълбове на църквата, както и зародилото се към тези места паломничество обясняват стремежа на найревностните християни да повторят техния подвиг. В историческата литература все още не е коментирана сериозно възможността примерът им да е заразил и монасите в Добруджа през IV—VI в. Това в много отношения се дължи на пестеливите писмени извори и отсъствието на епиграфски паметници. Засега единствената възможност за проверка на този етап са археологическите проучвания. Скалните обители обаче рядко задържат хомогенен културен пласт, а и възможностите за преизползване са очевидни.

През шестдесетте години на нашия век археолозите от Варненския музей разкопаха скален комплекс на три етажа на около 500 м западно от Аладжа манастир (обр. 1) и условно го нарекоха Катакомбите[17]. В случая твърде важно е уточнението, че проучването на дебелия хомогенен културен слой е извършено методично от професионалисти. Откритите керамични фрагменти се датират най-общо към IV—VI в., но се среща и материал от XII—XIV в. По-точно се датира една разтрошена стъклена чаша, реконструирана и определена от Ал. Минчев към IV в.[18] Първоизточникът на този тип е създаден в ателиетата на Изтока (Сирия), но по-късно подобни съдове се произвеждат и по Северното Черноморие. По форма тези чаши са подходящи за църковни кандила или части на полукандилариуми. Впрочем при разкопките са открити и метални сегменти от кандило (обр. 2). При определянето му сме улеснени от много близките по форма и конструкция кандиларии, съхранявани в колекциите на Британския музей[19] и бившата колекция Смит — САЩ

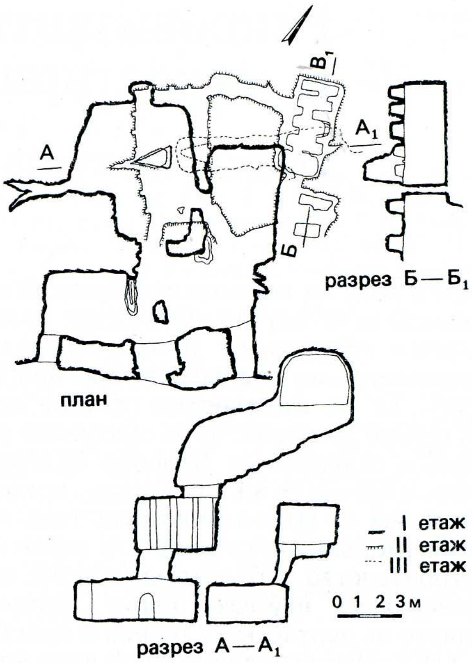

1

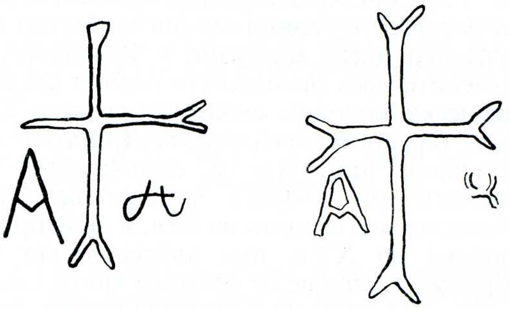

2

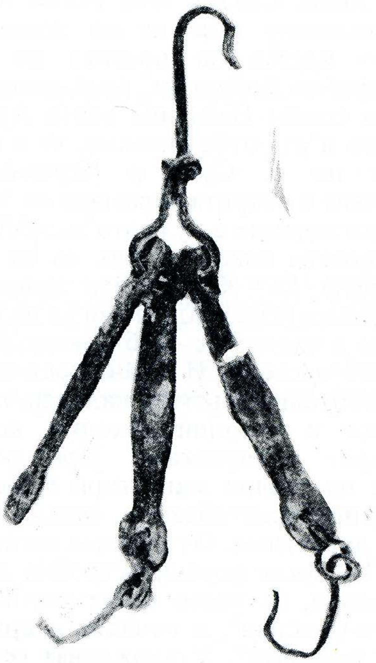

3

- *Обр. 1. План на Катакомбите до Аладжа манастир (по Г. Атанасов). Fig. 1. Plan des „Catacombes“ près de Aladža manastir (d'après G. Atanasov)*
- *Обр. 2. Раннохристиянски кръстове-графити в Катакомбите. Fig. 2. Croix-graffiti de la haute époque byzantine dans les catacombes*
- *Обр. 3. Част от раннохристиянски кандилариум, открит в Катакомбите. Fig. 3. Partie de candélabre de la haute époque byzantine, découvert dans les catacombes*
- *Обр. 4. Скален манастир в м. Яйла до с. Камен бряг (план по Г. Атанасов). Fig. 4. Monastère rupestre dans la localité Yajla près du village Kamen brjag (plan d'après G. Atanasov)*
- *Обр. 5. План на скална църква в Тюленово (по Г. Атанасов). Fig. 5. Plan d'église rupestre à Tjulenovo (d'après G. Atanasov)*
- *Обр. 6. План на скалната църква на Калиакра (по Г. Атанасов). Fig. 6. Plan de l'église rupestre de Kaliakra (d'après G. Atanasov)*

(находката е откупена в Кайро, вероятно египетска направа)[20], датирани в границите на IV—VI в.

Ранната датировка и християнският култов характер на Катакомбите се подкрепят и от две графитни изображения в голямата зала и в криптата на втория етаж (обр. 3). И в двата случая с широк контур са вдълбани големи кръстове с раздвоени краища, като в долните междурамия са изчертани първата и последната буква от гръцкия алфавит — А и Ω. Подобни кръстове се появяват из североизточните български земи най-рано към средата на IV в.[21], но голямо е разпространението им и в годините на Първото българско царство[22]. В случая обаче датировката на кръстовете от Катакомбите може да се прецизира благодарение на буквите в междурамията. Това съчетаване на христовия знак с А и Ω се появява около средата на IV в. и е масово разпространено в християнския свят докъм VI—VII в.[23] Категорично свидетелство за живот през VI в. са и откритите монети от император Юстиниан (527—565).

Катакомбите нямат отчетливо оформена скална църква и в тази връзка следва да забележим, че от втория етаж започва дълъг тунел до пътечката над помещенията, която се изкачва до върха на платото. И там се виждат руините на голяма раннохристиянска базилика[24]. Според находките, интериора и екстериора допускаме няколко възможности за датировката и функционалното предназначение на скалната обител:

Първо — Катакомбите да са дело на ранни християни от Одесос, които са потърсили безопасен приют в тази усамотена местност по време на периодичните гонения срещу тях през III—IV в. По-късно, с триумфа на християнството през V—VI в., тук е издигната голяма базилика, при което се е държало сметка за старохристиянската слава на това място.

Второ — Катакомбите да са изсечени заедно със строежа на базиликата през V—VI в. като помощни култови помещения (примерно крипти и пр.). Подобни подземни отделения има около раннохристиянски базилики в Рим[25] и у нас[26]. Допустимо е също така в скалната обител да са живеели монаси, които използвали базиликата на платото. Тук обаче трябва да отбележим, че в южната част на Катакомбите има срутвания, при които вероятно е пострадала църквата, ако, разбира се, е имало такава. Най-сетне да обърнем внимание на обширната зала в първия етаж на обителта, по средата на северната стена, на която старателно е оформена кръгла конха. Известно е, че в някои раннохристиянски църкви от IV—V в. олтарната ниша невинаги се разполага върху източната стена[27]. Затова идеята ми, че най-голямото помещение с конха

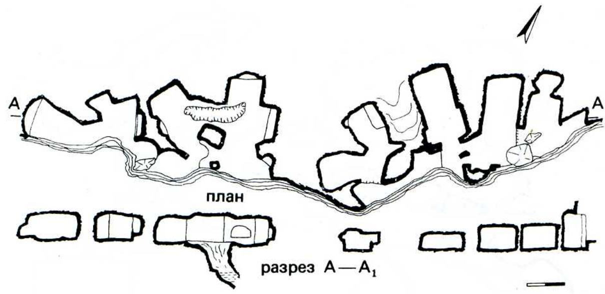

4

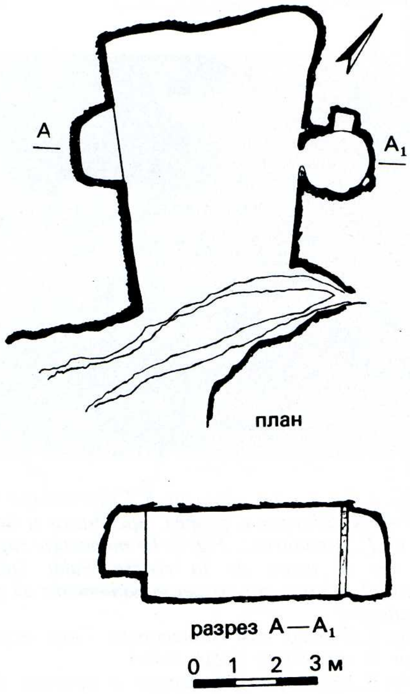

5

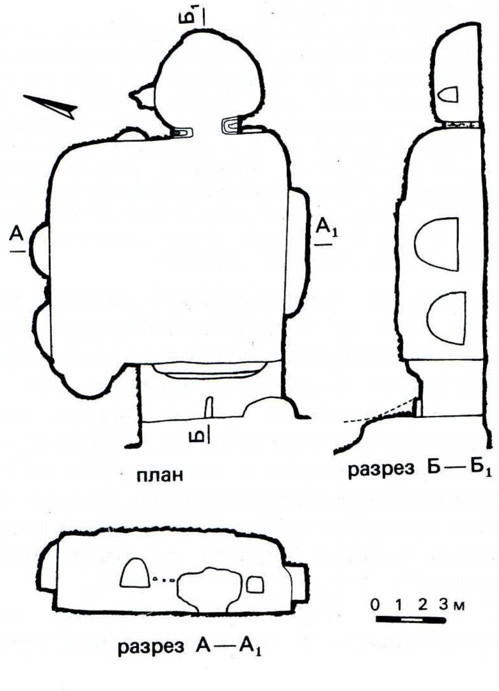

6

върху северната стена е църква, има право на живот. В интериора на останалите помещения на пръв поглед отсъстват съществени белези за датировка, функционална и етническа определеност. Впечатляват обаче необичайно големите им размери, които ги отличават от маломерните монашески килии, познати ни от Аладжа манастир и останалите средновековни скални манастири в Североизточна България. Оказва се, че тази специфика във вътрешната архитектура на Катакомбите не е безпрецедентна по Българското Черноморие. С малки изключения подобни обширни обеми имат помещенията в големите скални комплекси из района на с. Камен бряг (Яйлата), Тюленово и Нейково, Каварненско[28]. Обитаването им от един или двама монаси е малко вероятно, защото не е по силите им да изсекат такъв голям обем (дори при ползването на естествена кухина), а и нецелесъобразно е да се живее сам в помещение над 15—20 м^2. Друг сериозен аргумент за определянето на разглежданите скални комплекси като монашески обители са скалните църкви. В три от църквите с най-изразителни планове (обр. 4, 5, 6) откриваме някои архаични особености, характерни за раннохристиянската архитектура от IV—VI в., които отпадат по-късно от византийския културен кръг. Например наосите са по-широки, отколкото дълги — т. е. главната ос на църквите е ориентирана север—юг. Широк кръг проучватели приемат, че това е близкоизточна традиция (най-вече сирийска, намерила прием и в Мала Азия), формирана и масово прилагана между IV и VI в.[29] Към VI в. тя прониква в Крим, където се претворява и в скалната манастирска архитектура[30]. Своеобразни са формите и на апсидите в църквите на Катакомбите (обр. 1), Калиакра (обр. 6) и Тюленово (обр. 5). Те са почти кръгли, а в план наподобяват гръцката буква Ω. Аналози в храмовата архитектура на Балканите не са засвидетелствани, но са познати в скалното манастирско строителство на Кападокия, откъдето навярно е първоизточникът им[31]. Не е ясно кога възниква това архитектурно явление и на какви литургични изисквания е подчинено. Затруднението идва от това, че кападокийските църкви из скалите се появяват още към V—VI в., като се строят и преустрояват до XIV в. Навярно от Кападокия тази своеобразна апсидна форма се пренася в Северното Черноморие, защото я откриваме в една скална църква до Шулдан[32].

Близкоизточна или североафриканска традиция са и контраапсидите в църквите на Калиакра, Тюленово и Камен бряг (обр. 4—6), чието разпространение пак е в границите на IV—VI в.[33] Също така по особен маниер е оформен и входът към олтарните апсиди на две от черноморските скални църкви (обр. 5 и 6). Той е сравнително тесен и плътно затворен с врата, за което съдим по запазените в скалата жлебове. По такъв начин тайнствата около олтара остават скрити от погледите на богомолците, а това е в противоречие с литургиката в гръко-византийския културен кръг, където олтарната преграда е ниска, за да може ритуалът около светата трапеза да бъде видян от всички[34].

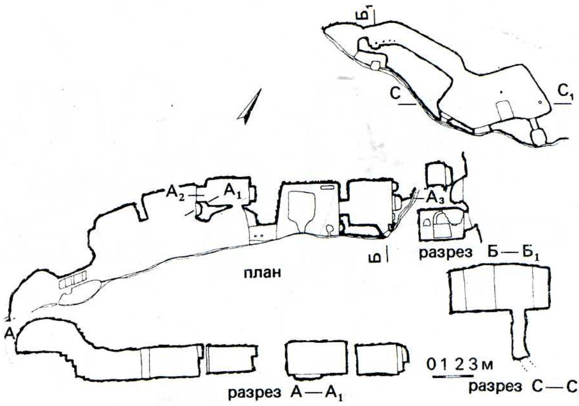

7

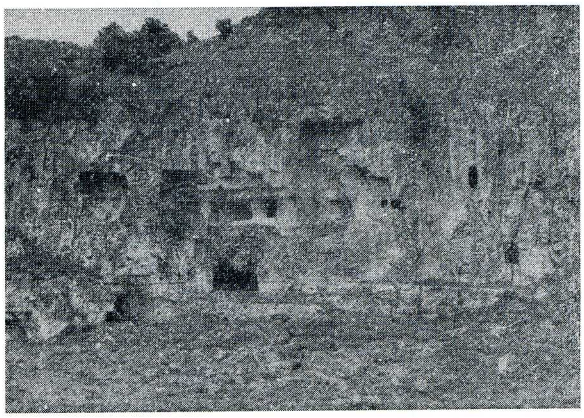

8

• *Обр. 7. Скалният манастир Гяур евлери по р. Суха (план по К. Шкорпил, разрез, преправки и добавки към плана по Г. Атанасов). Fig. 7. Le monastère rupestre Giaur evleri sur le cours de la rivière Suha (plan d'après K. Shkorpil, coupes, annexes et remaniements au plan d'après G. Atanasov)*

• *Обр. 8. Поглед към манастира Гяур евлери. Fig. 8. Vue sur le monastère Giaur evleri*

• *Обр. 9. Мартириална църква с крипти Сандъкларъ маара по р. Суха (план по К. Шкорпил). Разрези, добавки и преправки към плана по Г. Атанасов. Fig. 9. Martyrium Sandaklara avec des cryptes le long de la rivière Suha (plan d'après K. Shkorpil). Coupes, annexes et remaniements au plan d'après G. Atanasov*

• *Обр. 10. Църква № 1 в Асар евлери по р. Суха (план по К. Шкорпил). Разрези, допълнения и преправки към плана по Г. Атанасов. Fig. 10. Eglise No 1 à Assar evleri le long de la rivière Suha (plan d'après K. Shkorpil). Coupes, annexes et remaniements au plan d'après G. Atanasov*

• *Обр. 11. Църква № 2 с крипти в Асар евлери по р. Суха (план по К. Шкорпил). Разрези, добавки и преправки към плана по Г. Атанасов. Fig. 11. Eglise No 2 avec des cryptes à Assar evleri le long de la rivière Suha (plan d'après K. Shkorpil). Coupes, annexes et remaniements au plan d'après G. Atanasov*

Скални църкви с Ω-образна апсида, контраапсида и плътна олтарна преграда има в испанските провинции Алава и Тревиньо на Пиренейския полуостров[35]. Допуска се, че са изсечени от вестготите към VI—VIII в. Навярно с вестготско присъствие могат да се обяснят същите особености в скалния манастир до Мурфатлар, Северна Добруджа, отстоящ само на 18 км от черноморския бряг[36].

Архаични елементи откриваме и в плановете на скалните обители от колонията по р. Суха, която се намира на около 55 км от Добруджанския черноморски бряг. Според братя Шкорпил[37], А. Маргос[38] и Л. Бобчева[39] тези манастири са възникнали в годините на Второто българско царство (XII—XIV в.). В една моя предишна публикация за няколко новооткрити скални скита по откритите рисунки и знаци графити и предвид демографския вакуум в Добруджа между XI и XV в. изтеглих датировката на колонията с няколко века напред към епохата на Първото българско царство (X—XI в.)[40]. При едно трезво и непредубедено вникване в археологическите паметници обаче трябва да се предположи, че подобни графити могат да се изчертаят и по-късно в отдавна оформени обители.

Скалната архитектура (използвам този термин, съзнавайки предвзетостта и дискусионността му) често е условна и невинаги позволява категорични изводи. В този случай обаче виждам, че култовите помещения по Суха река са старателно изсечени и наумяват твърде много плановете, пропорциите и детайлите на зиданите християнски постройки. Това най-вече се отнася за скалните църкви от колонията (обр. 7—11, 14). Почти всички наоси са по-дълги, отколкото широки и както отбелязах по-горе, се възприемат за близкоизточна (сирийска) традиция, масово разпространена между IV—VI в. Въздействието на източната храмова архитектура се усеща и при оформянето на правоъгълните в план и поглед плоскодънни олтарни ниши на църквите до Хитово (обр. 13), Асар Евлери I (обр. 10) и параклиса на Гяур евлери (обр. 7). Навярно тук за пръв път в скалната архитектура на Балканите се срещаме с т. нар. сирийски олтар, познат в много църкви из Изтока през IV—V в.[41]

Идеята, че правоъгълните плоскодънни олтарни апсиди са пренос на сирийска архитектурна традиция в Добруджа, намира потвърждение в плана на базиликата до крепостната стена на Калатис[42]. Архитектурният комплекс около нея може би е манастирска обител. Йон Барня не коментира подобна възможност, но съвсем основателно определя базиликата от сирийски тип, като предлага твърде широка хронология — края на IV—VI в. Тази датировка може да се прецизира към края на V и най-вероятно в VI в. според добре изразените

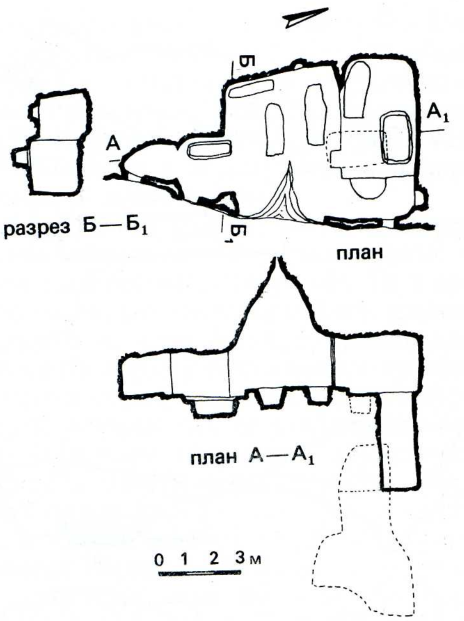

9

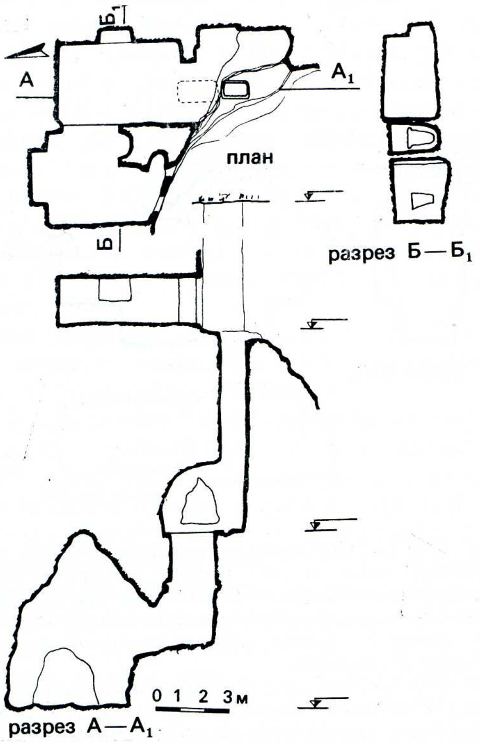

10

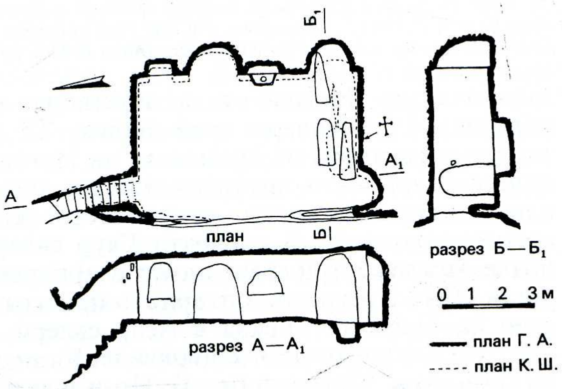

11

пастофории. Широк кръг от проучватели са забелязали, че протейзисът и диакониконът се утвърждават в храмовото строителство едва през VI в.[43] Спираме се по-подробно на този проблем, защото в скалните църкви до Хитово (обр. 13), Балик — Асар евлери I (обр. 10), Балик — Тарапаната, ориентирани по сирийски образец север—юг, правоъгълните олтарни апсиди са едноделни, което уточнява датировката към края на IV и най-вероятно в V в. По този повод следва да се поясни, че в Сирия и Месопотамия през V—VI в. едноделният правоъгълен и плоскодънен олтар е характерна особеност и за несторианските храмове[44]. За тях още е специфично дискретното разположение в трудно достъпни места, както и съзнателно създаденият полумрак. Подобна мистична обстановка цари в скалния комплекс Шаянкая под кастела до Оногур. В неговите галерии, килии и ниши, както и около тях се открива само късноантична керамика[45]. Що се отнася до несторианската ерес, то писмени извори сигурно определят нейните силни позиции в Добруджа през V в. На вселенския събор в Ефес през 431 г. сред най-отявлените привърженици на Несторий са марцианополският митрополит Доротей, дуросторумският епископ Яков и архиепископът на Мала Скития Тимотей от Томи[46]. Коментирайки подобни факти, още на времето Зайлер забелязва: „Възможно е тази теология (несторианството — б. а.), бидейки по-рационална, да е отговаряла на нуждите на средата (Долния Дунав — б. а.) като по-позитивна, отколкото мистична.“[47]

Ако се придържаме строго към плановете на източните несториански църкви, не може да не забележим някои видими отлики между тях и храмовете с правоъгълни плоскодънни апсиди по Суха река. Месопотамските имат подчертана еднокорабна базиликална форма, но силно изтеглената главна ос е изток—запад, а не север—юг. В храмовете по Суха река също така няма никакви податки за плътни олтарни прегради, които са характерни за несторианската архитектура и литургика[48]. Най-сетне споменатият от Зайлер ограничен мистицизъм в несторианската теология едва ли способства за увлечение към скалните монашески обители. Остава предположението, че в две така отдалечени една от друга зони като Долния Дунав и Сиро-Месопотания са се появили местни особености. При все това категорични изводи за несторианско скално култово строителство в Добруджа при тези факти се въздържам да утвърждавам. Белезите за сирийско влияние в скалната архитектура по Суха река обаче са далеч по-сигурни. Освен в ориентацията на главната ос при църковните наоси с плоскодънни правоъгълни апсиди то се долавя и във вдълбаните коритца в пода пред олтара на църквата до Хитово и в притвора на църквата Гяур евлери край Балик. Те са твърде характерни за храмовете на Изтока, където старинната литургия изисква ритуално измиване преди отправянето към светата трапеза[49]. В църквата Гяур евлери обаче виждаме триделен олтар с аркирани ниши. Така е устроено олтарното пространство на близката църква в Асар евлери II (обр. 11) и черноморските църкви на Калиакра (обр. 6) и Яйлата (обр. 4). Но и в трите

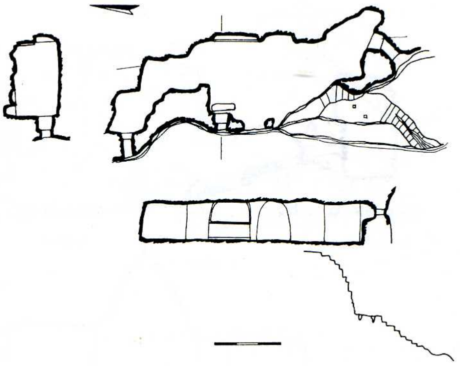
12

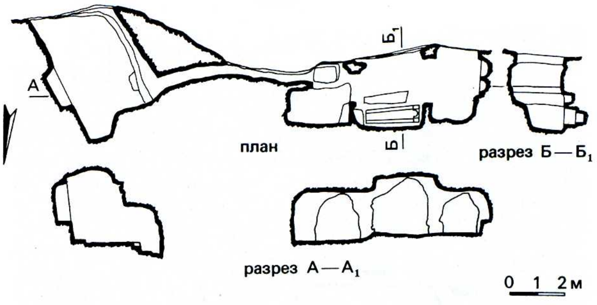

13

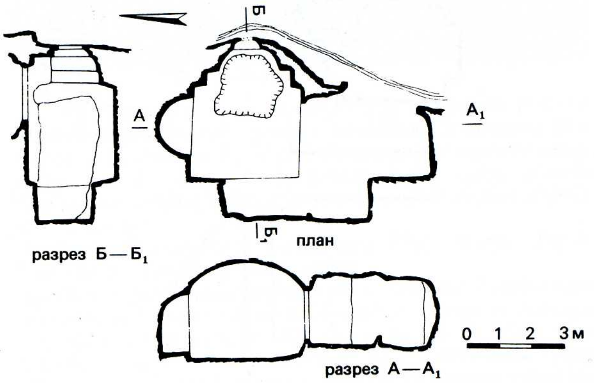

14

- *Обр. 12. Общежително помещение в Асар евлери по р. Суха (план по А. Маргос). Разрези, добавки и преправки към плана по Г. Атанасов. Fig. 12. Habilitation commune à Assar evleri le long de la rivière Suha (plan d'après A. Margos) . Coupes, annexes et remaniements au plan d'après G. Atanasov*
- *Обр. 13. План и разрези на скалния скит до с. Хитово по р. Суха от Г. Атанасов. Fig. 13. Plan et coupes de la chartreuse rupestre près du village Hitovo le long de la rivière Suha de G. Atanasov*
- *Обр. 14. План и разрези на скалния скит до с. Брестница по р. Суха от Г. Атанасов. Fig. 14. Plan et coupes de la chartreuse rupestre près du village Brestnitca le long de la rivière Suha de G. Atanasov*

случая пастофориите са допълнително и по-грубо изсечени. Тази практика на преустройството в олтарните пространства е установена и в някои кападокийски скални църкви[50]. Навярно е извършено през VI в., когато измененията в литургиката налагат протейзиса и диаконикона[51].

Сред култовите помещения по Суха река специално внимание заслужава планът на църквата до Брестница (обр. 14). Тя е сред най-старателно оформените скални храмове в Добруджа и единствена с триконхален план (южната конха е почти изцяло срутена, но мястото ѝ се долавя и сега върху пода)[52]. Този архитектурен тип се утвърждава още през V—VI в. при широкото манастирско строителство из Палестина, Сирия, Мала Азия и Египет, където има своите първообрази в такива знаменателни за ранните християнски църкви като базиликата „Рождество Христово“ във Витлеем, църквите „Св. Мария“ в Амида и Ефес, „Цела Трихора“ и „Св. Сикст“ в Рим, католикона на Червения манастир в Египет и пр.[53] Този план намира прием и в българските земи, включително в Добруджа, през средновековието — IX—XIV в.[54] Най-сетне няколкото графита по стените на църквата край Брестница[55] подсказват живот и в годините на Първото българско царство. Дали е изсечена тогава, или е възникнала през ранновизантийската епоха, а сетне преизползвана в IX—XI в., можем само да предполагаме.

Освен църквите в колонията по Суха река с увереност можем да идентифицираме крипти и заупокойни параклиси.

Като класически представители на мартириалната архитектура е гробищната църква с криптите Сандъклъ маара, разположена недалеч от кастела до с. Балик и в близост до манастира Гяур евлери (обр. 9). Този мартириален комплекс е обслужвал именно манастира, понеже подобно съоръжение в Гяур евлери отсъства, а разстоянието между двата обекта е само 300 м.

В Асар евлери криптата и параклисът също са единен комплекс, разположен на около 200 м северно от главната църква № 1. Тук докосваме проблема за т. нар. двойни църкви, за които се предполага, че са резултат от добавянето на заупокойни параклиси към същинските църкви[56]. В случая погребалният еднокорабен едноапсиден параклис с три гроба върху пода е изсечен до триапсидна църква от сирийски тип и се явява нейно естествено продължение в южна посока (обр. 11). Навярно когато е създаден (струва ми се църквата под № 2 го предхожда, понеже е много по-старателно обработена), е бил отделен от църквата с преградна стена (зидана или дървена конструкция, закотвена в жлебовете на тавана), разрушена след запустяването на монашеската колония.

Развитието на църковния ритуал и засиленият култ към светците през V—VI в. довеждат до някои непълноценни индивидуални и групови служби. Именно това налага до църквите (предимно манастирски) да се изградят допълнителни еднокорабни едноапсидни помещения — параклиси, чийто ранен прототип откриваме при манастира на Симеон Стълпник в Сирия от V в.[57] Спираме се така обстойно на проблема за параклисите, защото до църквата в Гяур евлери старателно е оформено едноапсидно еднокорабно помещение (обр. 7). Апсидата по сирийски образец е правоъгълна и плоскодънна, а притворът според манастирските изисквания и по подобие на църковния е твърде обширен.

Внимателното взиране в плановете на скалните помещения по Черноморието и Суха река навежда на мисълта, че тук са били изграждани общежителни монашески спални. Ето например големият скален манастир в Гяур евлери. Той включва църква с голям притвор, обширна крипта с 5 гробни камери, параклис с притвор и само една килия, до която се достига по 4 стъпала. Наистина извън комплекса има още 2 килии, но едва ли всичко това е по силите и за нуждите само на трима, дори шест (според уставите в килия живеят един или двама иноци) души. Над църквата обаче е открито значително по обем помещение, в което спокойно биха могли да живеят десетина монаси. Само голяма група от хора може да изсече такива обеми, да извърши толкова трудоемка работа по оформянето на водочерпната шахта и най-сетне да затопли обширното киновиално спално в мразовити дни. По подобен начин стоят нещата и в Асар евлери. И тук има голяма църква с обширен притвор, втора църква със заупокоен параклис и крипта, а уединените в подножието на крепостта килии са само две. Отново ще заострим вниманието върху старателната обработка на скалата в църквите, и особено върху трудоемкия за прокопаване шахтов кладенец, за което се изискват дългите усилия на много хора. Определено смятаме, че част от монасите, оформили и ползували църкви № 1 и 2 с криптата, са живели в най-южното помещение на Асар авлери, чиято площ надвишава 40 м^2 (обр. 12). Тук за пръв път в скалното манастирско строителство откриваме особено отходно място (latrina) в северозападния ъгъл, оформянето на което е естествено за голяма киновиална спалня. Що се отнася до плитката апсида върху източната стена, тя навярно е продиктувана от постоянните иночески молитви, допълващи общите литургии.

По-горе стана въпрос за обширните обеми на много скални помещения по

Черноморския бряг. Допускам, че някои по подобие на описаните по Суха река са съзнателно разширени, за да може в тях да се настанят повече монаси.

Създаването на подобни киновиални спални напълно е в духа на раннохристиянското монашество, което е подтиквано към тази организация от самия Василий Велики — Кападокиеца[58]. През VI в. във Византия тази структура получава правен статут, прокламиран и утвърждаван с новелите на Юстиниан Велики[59].

Наличието на общи монашески жилища не отменя съществуването на уединени отшелнически килии. Има ги в Яйлата, Гяур евлери, Асар евлери, Шаян кая и Брестница. В повечето случаи това са дооформени естествени пещери, често с ниши по стените. Явно обемът на каменоделските работи тук е напълно във възможностите на един или двама монаси.

Струва ми се, че монашеските колонии до Камен бряг и по Суха река са били в някаква зависимост с близките ранновизантийски кастели в Яйлата[60], Оногур и Балик[61]. Около последния са съсредоточени големите киновиални обители Гяур евлери и Асар евлери. Благоприятните природни дадености са допринесли Гяур евлери да се оформи като единен манастир. Отделена е само мартириалната църква с криптите, но това е само от хигиенни и моралноетнични съображения.

Асар евлери е композиран по друг начин, също резултат на природни дадености — разположението на естествените пещери, които се дообработват за култови помещения. Тук католиконът, криптата с мартириалната църква, монашеското общежитие и килиите са оформени като самостоятелни обеми, но разположени недалеч един от друг. Както и да е, според нас именно тези два манастирски комплекса, така близо до кастела Балик и един спрямо друг, са центърът на монашеския живот по Суха река. По този повод следва да посочим и определената взаимовръзка на църква № 1 в Асар евлери с живота в кастела. Става въпрос за системата от шахтови отвори, които, от една страна, свързват крепостта с църквата, а от друга, църквата, респективно крепостта, с речния бряг (обр. 10). Шахтовите кладенци с монтирани в тях дървени стълби (местата за закотвяне на гредите и сега личат по скалата) могат да служат едновременно като водочерпно съоръжение и като комуникация на монасите и богомолците с кастела и скалния храм. Подобно скално водочерпно съоръжение свързва реката с близкия кастел до с. Голеш[62]. При разчистването на последното е разкрит хомогенен културен пласт, датировката на който бе прецизирана чрез множество находки и монети към V—VI в. Чрез изсечени в скалата коминообразни скачени шахти се е осъществявал достъпът и до мартириалната църква Сандъклъ маара, разположена между кастела Балик и Гяур евлери (обр. 9). Приблизително такъв вид имат и шахтовите отвори на близкия скален манастир Гяур евлери (обр. 7). Там единият е служил за връзка между църквата и спалното общежително помещение, а вторият, сега полузасипан, е бил водочерпно съоръжение. Всичко това ни дава основание да предполагаме един общ строителен похват в района на Суха река, който най-вероятно е прилаган през ранновизантийската епоха. Прочее, находките и керамичните фрагменти, отложени в значително количество по дъната на шахтите в Голеш, Гяур евлери и Асар евлери до Балик, насочват именно към V—VI в. А едновременното оформяне на тези съоръжения и църквите трудно може да бъде опровергано. По подобен начин стои въпросът за подемния археологически материал в Катакомбите до Аладжа манастир и няколко скални обители в Яйлата и Тюленово. Докато фрагментите от ранновизантийски съдове в Клисе маара[63] и Деликъ маара (до която също се достига чрез шахтов кладенец)[64] могат да попаднат случайно, то фрагментите от ранновизантийски долиуми в Мердевенли маара и Казанлъ маара[65] са намерени in situ в нарочно издълбаните каменни легла.

Няколко думи и за етническата принадлежност на скалните обители в Южна Добруджа през V—VI в. Отсъствието на категорични писмени извори и епиграфски паметници внася в подобни разсъждения известна умозрителност, но пък, от друга страна, някои специфики в интериора и особености в храмовата литургика не бива да останат без коментар.

Неколкократно бе споменато за по-широките отколкото дълги наоси в църквите по Черноморието и Суха река, което се смята за сирийска традиция. На сирийски влияния се отдават ваните за ритуално измиване и особено плоскодънните правоъгълни олтарни ниши в няколко църкви около Балик и Хитово. Тези археологически факти са в съзвучие с много писмени извори и епиграфски паметници, в които се проследява голяма миграция през античността[66] на малоазийско и сирийско население към Добруджа, нискотото Черноморие. Според някои надписи мнозина от тях и потомците им изповядват християнската религия[67]. Предполага се, че дело на тези преселници е и представителният храм на Джанавар тепе до Варна[68]. Придвижването им от Черноморския бряг към колонията по Суха река било лесно — разстоянието не е голямо, а през V—VI в. вече са утвърдени религиозни центрове, като Бали, Оногур и Голеш[69].

Няколко черноморски скални църкви имат контраапсиди и почти кръгли в план апсиди, затворени с плътни олтарни прегради — особености, чужди за този регион. Успоредици сред скалните храмове в близкия Мурфатлар, Крим и Испания ни навеждат на мисълта, че в тях в определено време е служена готска арианска литургия. Това е много вероятно предвид големите маси вестготи, настанени в Добруджа и Североизточна България през IV—V в. под водачеството на видните ариани Улфила, Авксентий и Аудий[70]. Трябва да допълним, че сред прехвърлилите се на юг от Дунава са споменати и монаси-ариани[71]. Вестготи продължават да живеят в долнодунавските земи и след изтеглянето на армиите им от Балканите, за което изрично свидетелстват няколко писмени извора[72].

Предположението за сирийски и ариански влияния в скалните манастири из Добруджа през IV—VI в. в никакъв случай не отменя православното присъствие. Дори, напротив, смятаме, че то е основно, а арианството е временно и инцидентно явление. Преустройството на някои църкви с добавянето на пастофории е сериозен аргумент в тази насока.

И накрая за съдбата на ранновизантийските скални манастири по Черноморието и Суха река през средновековието. Продължава да стои открит въпросът за живота им в условията на езическа България между края на VII и средата на IX в., когато иконоборчеството във Византия води до появата на монашески обители в периферните ѝ зони. Нямаме безспорни сведения, че е прекъснал, но същевременно отсъстват всякакви археологически и исторически факти за непрекъснатата приемственост. На този етап поддържаме версията, че подобно на кастелите в Яйлата, Балик, Оногур, Голеш и животът в ранновизантийските добруджански скални обители секва към края на VII в. с овладяването на тази зона от езичниците прабългари и славяни.

След налагането на християнството в България през IX в. изцяло съхранените скални църкви и манастири ще да са привлекли вниманието на българите-прозелити. Откритите керамични фрагменти в Гяур евлери, Брестница и Голеш, рисунките и знаците графити из обители в Яйлата (тук се среща и знакът (|Y|), църква № 2 в Асар евлери, Голеш, Брестница загатват, че през X—XI в. тук монашеският живот навярно е възроден[73]. Смятам обаче, че континуитетът е само топографски и ако през V—VI в. обитателите са били византийци или византийски поданици, то след IX в. манастирите са приютили предимно български монаси.

Топографски континуитет има също в Аладжа манастир[74] и скалната църква на Калиакра (обр. 6)[75], но според археологическите находки и архитектурните особености тук храмовото богослужение се възражда едва към XII—XIII в.

Строеж и използване на скалните монашески обители след XV—XVI в. е невъзможно да се допусне, защото според регистри и други извори селищата около Суха река, Яйлата и Калиакра през този период са ислямизирани[76].

---

[1] К. и Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и историческо отношение. — СбНУ, VIII, 1892, 5—20.

[2] К. и Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и историческо отношение. — СбНУ, VII, 1892, 49—83.

[3] I. Barnea. Christian art in Romania, II. Bucarest, 1981, 46—90.

[4] Г. Атанасов. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. — ИНМВ, 20(35), 1984, 91—97; Същият. Няколко скални манастири в Южна Добруджа. — ИНМВ, 25(40), 1989.

[5] Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа през средновековието (X—XVI в.). — ИПр, LXVII, 2, 1991 (под печат).

[6] А. Маргос. Средновековни скални манастири по Суха река. — ИНМВ, 19(34), 1983, 127—128.

[7] Г. Атанасов. Скални манастири в крайдунавска Добруджа. — Векове, XV, 1986, 6, с. 7.

[8] Ив. Снегаров. Епархийските списъци като извор за християнизирането на балканските славяни. — ИИБИ, 6, 1956, с. 650 сл.

[9] I. Barnea. Op. cit., I. Bucarest, 1979, 21—26, 33—34; В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи. — ГНМ, IV; 1922—1925, с. 458.

[10] J. Zeiller. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain. Paris, 1918, 110—116; H. Delehaye. Saints de Thrace et Mésie. — Analecta Bollandiana, XXXI, 1912, 261—265, 272; G. Popa-Liseanu. Cetăţii Drăstarul — Silistra. Bucureşti, 1913, 84—95.

[11] I. Barnea. Op. cit., I, 15—16, 18—19; Ив. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви. С., 1944, с. 392.

[12] Т. Събев. Самостойна народностна църква в средновековна България. С., 1987, 96—97.

[13] ГИБИ, II. С., 1959, с. 50.

[14] Жития на светиите. С., 1974, 35—36, 51—52, 97; Ив. Снегаров. Кратка история..., с. 269.

[15] I. Leopoldi. Griechische Philosophie und frühchristliche Askese. Berlin, 1961, 8—9; Жития..., с. 50.

[16] Ив. Снегаров. Кратка история..., с. 47; Жития..., с. 47.

[17] Достъпът до находките дължим на Ал. Кузев, за което благодарим. Пълната публикация на паметниците вж.: Г. Атанасов, Д. Чешмеджиев. Скалният манастир до Варна (Аладжа манастир). — ИНМВ, 26(41), 1990.

[18] Ал. Минчев. Антично стъкло от Западното Черноморие (I—IV в.). II. Чаши. — ИНМВ, 24(39), 1988, с. 48, 57, табл. VII39.

[19] O. Dalton. Byzantine Art and Archeology. New York, 1961, 567—568, fig. 40, 41.

[20] R. Smith. Cross from the Ancient World. Gorning. New York, 1957, p. 211, No 420.

[21] Е. Мусакова. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. — Археология, XXIX, 1987, 2, с. 13.

[22] Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X в. С., 1980, табл. XXXVI.

[23] K. Wessel. Christusmonogramm. — In: Reallexi-

con zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, Col. 1047—1048; I. Schwarz-Winklofer, H. Biedermann. Das Buch der Zeichen und Symbol. Graz, 1975, 80—86, No 340—342; P. Diaconu. I. Barnea. Arta crestina in România, I, II. — Pontica, XIV, 1981, p. 374.

[24] Ал. Минчев. Ранното християнство в Одесос и околностите му. — ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 40, бел. 50.

[25] O. Wulff. Altchristliche und Byzantinische Kunst, I. Berlin, 1916, 23—45; С. Бобчев. История на архитектурата през средните векове. С., 1973, с. 10.

[26] Н. Танчева, Ив. Крайчев. Разкопки при с. Воден, Ямболски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 266—267.

[27] Ch. Delvoye. Apsis. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, Col. 246; I. Barnea. Le christianisme de premiers six siècles au nord du Bas-Danube à la lumière des sources littéraires et découvertes archéologiques. — In: Miscellanea bulgarica, 5. Wien, 1987, 244—246.

[28] К. и. Х. Шкорпил. Цит. съч., VII, 48—57, фиг. 1—6, 21.

[29] H. Butler. Early Churches in Syria IV to VII centuries. Princeton, 1929, 22—23, 120; А. Л. Якобсон. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Л., 1983, 77—78; Н. И. Брунов. Очерки по истории архитектуры. М., 1935, 460—468.

[30] А. Л. Якобсон. Средневековый Крым. М.-Л., 1964, с. 52, рис. 17.

[31] M. Restle. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien. Recklinghausen, II, 1967, Taf. XII—XIII; А. Л. Якобсон. Закономерности..., с. 58, рис. 29 в, 31 б,в.

[32] В. П. Бабенчиков. Пещерный комплекс Шулдана. — В: Материалы Ескикерменской экспедиции 1931—1933 гг. М.-Л., 1935, 103—104, рис. 63.

[33] A. Grabar. Martyrium. I. Paris, 1946, p. 449, 536; Ch. Delvoye. Etudes d'architecture paléochrétienne et loyrentine. II. L'Abside. — Byzantion, 32, I, 1962, 291—310, 489—507; O. Wulff. Op. cit., p. 23, 218, Abb. 16, 215—218.

[34] M. Chatzidakis. Ikonostas. — In: Reallexicon zur byzantischen Kunst, III—19, Stuttgart, 1973, Col. 326—329; Ch. Delvoye. Cancelli. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, I, Stuttgart, 1966, Col. 900—920; В. Н. Лазарев. Три фрагмента разписных эпистилев и византийский темплон. — В: Сборник статей, М., 1971, с. 121 сл.

[35] F. Saens de Urturi. Cuevas artificiales en Alava. Vitoria, 1985, 8—9; Подобни наоси, апсидни и контраапсидни форми се откриват и в зиданата визиготска църковна архитектура в Испания през ранното средновековие. Вж.: T. Uibert. Hispania. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, III—18, Stuttgart, 1973, Col. 168—180, Abb. 10—13, 16.

[36] На визиготското арианско присъствие в Мурфатлар и мурфатларската църковна архитектура ще се спрем в нарочна публикация.

[37] К. и Х. Шкорпил. Цит. съч., с. 13.

[38] А. Маргос. Цит. съч., с. 128.

[39] Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., б. г., с. 21.

[40] Г. Атанасов. Скални манастири..., 13—14.

[41] А. Л. Якобсон. Закономерности..., с. 83; Kl. Wessel. Altar. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, Col. 118.

[42] R. Vulpe, I. Barnea. Din istoria Dobrogei, II. Bucureşti, 1968, p. 475, fig. 34.

[43] N. Čaneva-Dečevska. Charakteristische Merkmale der Sakralarchitektur in Thrakien. — In: Miscellanea Bulgarica, 5, Wien, 1987, S. 251; M. Restle. Kappadokien. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, III—23, 1978, Col. 1045.

[44] А. Л. Якобсон. Закономерности..., 79—80.

[45] К. и. Х. Шкорпил. Цит. съч., VIII, 18—21, фиг. 7.

[46] K. Markov. Quelques aspects de la christianisation sur l'actuel territoire bulgare pendant la Basse Antiquité (IVᵉ—VIᵉ s.). — In: Miscellanea Bulgarica, 5, Wien, 1987, p. 103.

[47] J. Zeiller. Op. cit., 356—357.

[48] А. Л. Якобсон. Закономерности..., 79—81, рис. 43.

[49] A. Ορλανδος. Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική τῆs Μεσογειακῆς λεκάνηs. II. Αθηναι, 1954, 469—471.

[50] M. Restle. Kappadokien..., Col. 1024, 1045.

[51] Вж. бел. 43.

[52] Г. Атанасов. Скални манастири..., 10—11.

[53] O. Wulff. Op. cit., S. 28, 208, Abb. 21; С. Бобчев. Цит. съч., с. 10 сл.

[54] Н. Чанева-Дечевска. Триконхалните църкви от IX—XIV в. по българските земи. — Археология, XII, 1970, 4, 8—20, обр. 1—4, 10.

[55] Г. Атанасов. Скални манастири..., с. 12.

[56] M. Restle. Kappadokien..., Col. 1041—1044.

[57] H. Butler. Op. cit., 97—105; M. Restle. Callat Seman. — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, Col. 854—862; O. Wulff. Op. cit., S. 214, Abb. 211.

[58] J. Hussey. Byzantine Monasticism. — History, 24, 1940, 56—58.

[59] R. Janin. Le monachisme byzantin au Moyen Age: commende et typica (Xᵉ—XIVᵉ siècle). — REB, 22, 1964, p. 32.

[60] A. Salkin, D. Toptanov. Forteresse de la Haute époque byzantine au lieu dit „Jaila", près du village Kamen brjag, département de Tolbuhin. — In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 22—35.

[61] Л. Бобчева. Цит. съч., 20—21, 52—53, ил. 9.

[62] Съоръжението предстои да бъде публикувано. Сведенията за находките дължа на н. с. Ив. Василчин, наблюдавал проучването.

[63] Г. Атанасов. Няколко скални..., с. 81.

[64] К. и Х. Шкорпил. Цит. съч., VII, 51—53, фиг. 4.

[65] Пак там, 53—55, фиг. 5. Планът на Каданлъ маара не е публикуван.

[66] В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през Късната античност (IV—VI в.). С., 1959, с. 236 сл.; История на Добруджа. I. С., 1984, с. 145, 150—151; Ал. Минчев. Ранното християнство..., с. 31.

[67] В. Бешевлиев. Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. — ИНМВ, 19 (34), 1983, с. 31; В. Велков. Цит. съч., с. 237.

[68] А. Л. Якобсон. О периодизации раннесредневековой архитектуры Болгарии (IV—VI в.). — КСИА, 172, 1982, 47—49.

[69] Кратки сведения за базиликата в Оногур, вж.: Л. Бобчева. Цит. съч., с. 52. За раннохристиянските паметници от Голеш вж.: V. Pârvan. Raportul al direcţiunei muzeului de antichităţi asupra activităţei muzeului pe anne 1915. — In: ACMI, 1915, 190—208; Idem. Sur un relief inédit du VIIᵉ s. représentant la Sainte Vierge. — RBSI, X, 1924, 217—227. Откритите в Балик енколпиони се съхраняват в музеите Силистра и Добрич.

[70] В. Велков. Цит. съч., с. 234; J. Zeiller. Op. cit., 418—420.

[71] A. Schwarcz. Die Anfänge des Christentums bei den Goten. — In: Miscellanea Bulgarica, 5, Wien, 1987, 111—112.

[72] В. Велков. Цит. съч., с. 234; I. Barnea. Christian..., I, 19.

[73] Г. Атанасов. Скални манастири..., с. 12; Същият. Няколко..., обр. 2.

[74] Г. Атанасов, Д. Чешмеджиев. Цит. съч. (под печат).

[75] Църквата на Калиакра не е публикувана. За преустройства през XII—XIV в. съдим по вдълбаната в скалата камбанария.

[76] Б. Цветкова. Ценен османски източник за историята на Добруджа през XVI в. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, с. 219 сл.; Същата. Френски пътеписи за Балканите. I. С., 1975, 180—181.

Eglises et monastères rupestres de la haute époque byzantine

G. ATANASSOV

(Résumé)

Les églises et monastères rupestres étudiés en Dobroudja se rapportent ordinairement au Moyen Age bulgare — Xe—XIVe s. En effet, les colonies monacales sur la côte de Kănăgjol (Dristra) et Mourfatlar sont apparues pendant l'époque du Premier royaume bulgare, tandis que celles près de Varna (Aladža manastir) et Kaliakra sont habitées le plus activement au cours des XIIe—XIIIe s.

Dans les monastères sur le littoral de la mer Noire et de Suha reka cependant, il y a des indices témoignant qu'ils ont été formés déjà pendant la haute époque byzantine — Ve—VIIe s. Les témoignages les plus sérieux en sont les fragments céramiques découverts, les petites trouvailles (encensoirs), les monnaies (frappées sous le règne de l'empereur Justinien, 527—565) et en particulier les graffiti (croix fleuries avec A et Ω entre les bras) des Ve—VIIe s. dans l'ensemble rupestre „les Catacombes", situé à l'Ouest du monastère Aladža. *In situ* les fragments trouvés de doliums de la haute époque byzantine dans les monastères de la mer Noire — Kazanla maara et Merdevenli maara, ainsi que les vases fragmentaires des monastères sur le cours de Suha reka (Guiaour evleri et Assar evleri), orientent également la datation vers les Ve—VIIe s.

Quelque conditionnelle que soit l'architecture rupestre intérieure des églises, elle contient également des renseignements pour la précision de la datation et, par endroits, pour les influences ethnoculturelles. Les temples rupestres à Tulenovo, Aïlata et Kaliakra sont avec de larges naos, des contre-absides et des absides en forme de Ω avec des cloisons d'autel compactes, dont les parallèles se trouvent dans la construction cultuelle en Orient — Capadoce, Afrique du Nord et même en Espagne. Des conclusions plus précises sous ce rapport peuvent être formulées au sujet des églises sur le cours de Suha reka. Les naos plus larges que longs, les baignoires pour ablution rituelle et, surtout, les absides plates rectangulaires dénotent des influences d'Asie Mineure et de Syrie. Cela n'est pas étonnant, étant donnée l'émigration de la population chrétienne du Proche Orient vers le littoral de la Dobroudja témoignée par des sources écrites et des monuments épigraphiques pendant la basse antiquité.

Des observations déterminées peuvent être faites également au sujet de l'organisation monacale dans les monastères rupestres pendant les Ve—VIIe s. La présence de dortoirs communs suggère l'observation des conseils de Basile le Grand — le Cappadocien et des nouvelles de Justinien le Grand pour une vie commune des moines dans une grande habitation.

Selon nos études, la vie dans les couvents monacaux sur le rivage de la mer Noire et de Suha reka cesse vers le VIIe s. avec l'installation dans cette zone des païens — Slaves et Protobulgares. Nous pouvons parler cependant de continuité topographique, car au cours du Xe s. (à Aladža manastir et à Kaliakra après le XIIe s.) ici s'installent de nouveau avant tout des moines bulgares dont l'œuvre sont certains remaniements, nouvelles constructions, des dizaines de graffiti, et quelque part aussi, des peintures murales (Aladža manastir).

Птиците и тяхното значение за жителите на Велики Преслав (IX—X в.)

ЗЛАТОЗАР БОЕВ, НИКОЛАЙ ИЛИЕВ

У нас все още са голяма рядкост археологическите обекти, в които фунистичните останки са били обект на специални изследвания от зоолози. Още по-редки са публикациите върху орнитофауната на древните и средновековните селища в българските земи. Засега отделни археорнитологични изследвания имаме само за Нове[1], Хисарлъка[2], Външния град на Велики Преслав[3], Вътрешния град на Велики Преслав[4], средновековното селище при с. Гарван — Силистренско[5]. Публикувани са и няколко работи, в които са представени резултатите предимно от изследването на домашните копитни бозайници. В тях не се или почти не се съдържат сведения за останалите гръбначни животни, вкл. и птиците, използвани по един или друг начин от древното население по нашите земи. Такива са работите на Иванов за с. Попина (Силистренско)[6] и за Преслав[7], на Рибаров за Кабиле[8] и др.

С настоящата статия се цели да се обобщят всички налични данни за птиците от Велики Преслав — както известните досега в археологическата литература, така и тези, получени от разкопките на обекта през последните години.

Материал и методи

От Преслав Иванов публикува 415 кости от кокошка, 143 — от гъска, 305 — от патица и 32 — от пуйка, или общо 895 птичи кости; в повечето случаи не посочва минималния брой на екземплярите, което в известна степен намалява информативната стойност на представените данни. С изключение на 38 кости от кокошка, 32 — от пуйка, 25 — от гъска и 11 — от патица (датирани „края на XVI в.“) целият останал материал е от IX—X в. Освен това са изследвани и други 280 птичи кости, принадлежащи на най-малко 64 екз. птици. Новопостъпилият материал включва 78 кости от 31 екз. По такъв начин целият известен орнитологичен костен материал от Преслав възлиза на 1253 кости, 358 от които са проучени от авторите на настоящата работа. Разпределението на материала по видове и по находища в обекта е представено на табл. 1. Определянето на костните останки е извършено чрез сравняване с образци от остеологичната колекция на Националния природонаучен музей при БАН, а за някои екземпляри — и с тази на Палеонтологическия институт на АН на СССР в Москва. За най-многобройните останки (от домашна кокошка) е приведена пълна остеометрична характеристика на дългите кости (ossa longa tubulossa) с изключение на лъчевата кост (os radii), от която не са запазени останки. За всяка кост са представени стойностите на 3 остеометрични параметъра: ширина на проксималната епифиза, ширина на дисталната епифиза и обща дължина на костта според методиката на Боев[9]. Представени са минималните, максималните и средните аритметични стойности (x) и стандартното отклонение (SD) за всеки признак по Рокицкий[10]. Измеренията са вземани с шублер с точност до 0,05 mm. Подобни данни се привеждат за първи път в археозоологичната ни литература и ще представляват несъмнен интерес за изследванията на остеологичните изменения на домашната кокошка в процеса на одомашняването и разселването ѝ в Стария свят. Наименованията на видовете са по Howard, Moore[11].

Резултати и обсъждане

Видов състав и използване на птиците от населението

Към известните ни досега 10 вида птици с настоящото проучване се добавят нови 4 вида: бял ангъч (Tadorna tadorna), белоглав лешояд (cf. Gyps fulvus), голяма белочела/посевна гъска (Anser albifrons/fabalis) и сива/голяма бяла чапла (Ardea cinerea/Egretta alba). Те са представени с общо 6 кости, принадлежащи на най-малко 5 възрастни екземпляра (табл. 1). Освен 4-те вида домашни птици (кокошка, гъска, патица и гълъб) сред останките от птици в Преслав са обособени 2 основни групи представители на дивата орнитофауна — водоплаващи и дневни грабливи. Вероятно преди около 1000 г. водоемите край реките в съседство на града (Тича, Врана, Голяма Камчия) са предоставяли убежища за богата и разнообразна водолюбива орнитофауна, от представителите на която са намерени останките на най-малко 7 вида: посевната гъска, фиша

Таблица 1

Разпределение на остеологичния материал по видове и находища

Вътрешен град Вид	Външен град		и външен град		Вътрешен		Общо за обекта	
	бр. кости	миним. бр. екз.	бр. кости	миним. бр. екз.	бр. кости	мин. бр. екз.	бр. кости	мин. бр. екз.
Gallus gallus domesticus	107	20	90	14	62	16	259	51
Anser anser domesticus	28	4	20	4	8	8	56	16
Phasianus c. colchicus	9	2	1	1	—	—	10	3
Columba livia domestica	3	2	1	1	—	—	4	3
Anser fabalis (Lath.)	3	1	—	—	—	—	3	1
Anas platyrhynchos L.	1	1	3	2	—	—	4	3
Anas penelope L.	1	1	—	—	—	—	1	1
Hieraaetus fasciatus (Viell.)	1	1	—	—	1	1	2	2
Anser erythropus (L.)	1	1	—	—	—	—	1	1
Strix aluco L.	1	1	—	—	—	—	1	1
Corvus corone cornix	1	1	2	1	—	—	3	2
Circaetus gallicus (Gm.)	1	1	—	—	1	1	2	2
Tadorna tadorna (L.)	—	—	—	—	2	2	2	2
cf. Gyps fulvus (Habl.)	—	—	—	—	1	1	1	1
Anser sp.	2	2	—	—	—	—	2	2
Anser albifrons/fabalis	—	—	—	—	2	1	2	1
Ardea cinerea/Egretta alba	—	—	—	—	1	1	1	1
Anatinae gen.	1	1	—	—	—	—	1	1
Aves ordo	3	3	—	—	—	—	3	3
Всичко	163	42	117	23	78	31	358	96

(Anas penelope), малката белочела гъска (Anser erythropus), голямата белочела гъска и белия ангъч. Тези видове се срещат и сега у нас предимно като зимуващи (с изключение на белия ангъч) и са ценни ловни обекти. Два вида (малката белочела гъска и белият ангъч) понастоящем са твърде редки и са включени в „Червената книга на България“[12]. Освен това са установени и останките на една друга, неопределена по вид гъска, както и на още един вид патица, поради фрагментарността на материалите. Към групата на водолюбивите птици отнасяме и сивата (голямата бяла) чапла. Очевидно патиците и гъските се използвали като ценен пернат дивеч, докато чаплата (особено голямата бяла чапла) би могла да е добита заради красивите ѝ украсни пера (егретките), използвани широко за декоративни цели.

Дневните грабливи птици са представени от 3 вида: ястребов орел (Hieraetus fasciatus), орел змияр (Circaetus gallicus) и белоглавия лешояд. Днес тези видове в природата на България са изключително редки — всеки от тях е представен с не повече от десетина размножаващи се двойки, поради което също са включени в „Червената книга на България“[13]. Известно е, че грабливите птици са косвен индикатор за качеството на природната среда, за богатството на животинския свят и видовото многообразие, поради особеното място, което заемат като последни звена в хранителните вериги в природните екосистеми. По тази причина всички данни за миналото им разпространение представляват значителен интерес за изясняване историята на природната обстановка. У нас и на Балканския полуостров ястребовият орел и белоглавият лешояд са постоянни, а орелът змияр — прелетен[14]. Тези 3 вида, както и 8-те вида водолюбиви птици се съобщават за първи път в археозоологичната ни литература.

Вероятно като ловен обект е бил използван и колхидският фазан (Phasianus colchicus), който положително е бил представен с изчезващия в наши дни циркумевксински колхидски подвид (Ph. c. colchicus). Не е изключено обаче перата на мъжките екземпляри, както и самите птици, да са имали украсно-декоративно значение, както е било първоначално в Гърция през античността и по-късно[15].

Намирането на останките от ястребов орел би могло да е свързано с използването на тази птица за ловни цели (Боев, Илиев — под печат). От всичките 274 вида дневни грабливи птици ястребовият орел е на 13-о място по използване като обучена за лов птица[16]. Във връзка с лова с обучени хищни птици Денков[17] споменава, че „Във Велики Преслав... са открити 2... печатчета с гравирани негативни изображения на конник с птица в дясната ръка“ (с. 35). По-трудно е обяснението на използването на орела змияр и белоглавия лешояд. Присъствието на кости от тези видове сред останките от животни в Преслав може да има и случаен характер. Но можем да предположим, че маховите пера на тези птици, както и на повечето по-едри орли, са били използвани за стабилизатори на ловните стрели, към опашката на които те често били привързвани. Георгиев[18] привежда данни за испанския граф Фермин Кабалеро от 1828 г., според който в Северна България по това време все още оръжейните майстори правели стрели от (т. е. с) перата на орли и ги продавали много скъпо. За такова използване на орловите пера у нас споменава и Юхас[19].

Някои едри видове чапли както в миналото, така и през настоящото столетие в някои райони са били използвани за храна от местното население[20], което позволява да допуснем и тази възможност за намерените останки от чапли в Преслав. Въпреки че по изключение това би могло да се допусне и за сивата врана (Corvus corone cornix) и дори за горската улулица (Strix aluco), очевидно присъствието на единичните им останки сред другите кости говори за инцидентното им попадане в тях.

Според Иванов[21] делът на костните останки от домашните птици в Преслав варира от 2,9 до 16 % от целия археозоологичен материал. Ние не разполагаме с данни за общото количество животински кости, намерени в Преслав, но според нашия материал от птици домашните птици съставят 90,2 % от общото количество. По отношение на минималния брой на екземплярите този процент е значително по-нисък — 75,8 %, а на видовия състав — едва 21,0 %. Разпределението на костния материал по видове и анатомични единици е представено на табл. 2.

Таблица 2

Разпределение на остеологичния материал по видове и анатомични единици (Вътрешен град и Външен град)

Кост	Видове								Общо
	G. gallus	A. anser	T. tadorna	cf. G. fulvus	H. fasciatus	C. gallicus	A. albifrons/fabalis	A. cinerea/E. alba	
Humerus	15	—	2	—	—	—	—	—	17
Ulna	1	4	—	—	—	1	—	—	6
Carpouetacarpus	3	—	—	1	1	—	1	—	6
Sternum	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Femur	10	1	—	—	—	—	—	—	11
Tibiotarsus	25	2	—		—	—	—	—	27
Tarsometatarsus	6	1	—	—	—	—	1	—	8
Synsacrum	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Vertebra cervicalis	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Всичко	62	8	2	1	1	1	2	1	78

От приведените в табл. 1 данни се вижда, че са изследвани останките на общо 95 екз. птици, представени с 358 кости. От тях до вид са определени 348 кости от 14 вида птици. Общо са установени останките на 19 таксона, 3 от които са определени до род, а 1 — до подсемейство.

По отношение на домашната орнитофауна Велики Преслав е интересен и с още нещо. Иванов[22] съобщава за най-старите останки от пуйка (Meleagris gallopavo), намерени в България. 32-те кости според този автор принадлежали на 5 екземпляра и по този начин датират част от изследвания от него материал не по-рано от края на XVI в. В изследвания от нас материал видът не бе установен. Учудващо е отсъствието на диви (ловни и други) видове птици в изследваните от Иванов материали, въпреки че те са 2,5 пъти по-многобройни. Вероятно костните останки от тези видове не са били определени и не са били включени в публикациите му.

Оглед на костите

Внимателното оглеждане на повърхността на костите показа някои интересни подробности:

По 3 кости бяха открити ясни следи от нож: в областта на дисталната епифиза на раменните кости на белия ангъч и на тарзометатарзалната кост на домашната кокошка. Вероятно разчленяването на тялото на птиците се е извършило преди приготвянето им за храна, като частите, бедни на месо (връхните части на крилата и краката заедно със стъпалото), са били изхвърляни.

Интерес представляват и намерените следи от нагризване на костите от дребни хищници (по всяка вероятност — домашна котка, невестулка или порове). Този факт показва, че след консумацията на храната костните останки са били изхвърляни на открито място, където споменатите животни са имали достъп до все още пресните хранителни отпадъци. Ако отпадъците са се събирали на определени места, то във всеки случай те не са били покривани, което е една косвена индикация за санитарно-хигиенните изисквания на някогашните жители на Преслав.

По костите липсват следи от обгаряне, което позволява да допуснем, че птичето месо не се е приготвяло за консумация на пряк огън — по-скоро то е било варено или печено на слаб огън.

Структура и значение на птицевъдството

Обитателите на Вътрешния град на Велики Преслав си осигурявали чрез домашните птици над 78 % от птичето месо, като почти 60 % от това количество се доставяли от домашната кокошка. Населението на Вътрешния град си доставяло от птиците (общо домашни и диви) една съвсем незначителна част от консумираното месо — птичите костни останки съставят едва 3,6 % от общия остеологичен материал от животни. Тези данни се съгласуват с установеното от Иванов[23]. На домашната кокошка, отглеждана от жителите на Външния град, се падали около 66 % от дела на всички домашни птици. Както е известно, тук е живеело обикновеното население на старопрестолния град[24]. Вероятно поради по-лошото си имотно състояние възможностите на това население за лов били поограничени. Това отчасти обяснява и намирането само на 2 вида пернат дивеч в тази част от града — колхидски фазан и зеленоглава патица. (Не е изключено костните останки от последния вид да са принадлежали и на домашни птици.)

Като цяло в археоорнитологичния материал от IX—X в. домашните птици съставляват основната част от използваните птици от населението. На тях се падат общо 75,8 % от установените екземпляри и 91,0 % от всички костни останки. Около 1/4 от домашните птици са били консумирани, преди да станат пълновъзрастни, т.е. били са използвани за храна и пилета, патета и гъсета наред с възрастните екземпляри от тези видове.

Естествено във Велики Преслав по отношение на птицевъдството първостепенно значение е имала домашната кокошка, която е представена с 80,6 % от установените екземпляри на домашните птици и 94,8 % от костните им останки.

Породен състав на домашните кокошки

Значителен интерес представлява и въпросът за определянето на породната принадлежност на кокошките от Велики Преслав. Сред костния материал от този вид бяха намерени 3 кости, силно отличаващи се по своите пропорции от тези на останалите: два тарзометатарзуса на женски възрастни индивиди и един тибиотарзус. Особеното и при трите кости е, че без изменения в размерите на епифизите им общата им дължина е силно скъсена. Това ни позволява да твърдим, че те принадлежат на друга порода, очевидно характеризираща се със значително по-къси долни крайници. Това предположение бе изказано от Боев, Илиев (под печат) за единия от тарзометатарзусите, а сега се потвърждава с намирането на още 2 кости с подобни пропорции. Вероятно птиците от тази порода са били и с подребни общи телесни размери. Дребните кокошки в Югоизточна Европа са били разпространени още в I в. н. е.[25] Размерите на костите на късокраката порода кокошки от Преслав са представени на табл. 3. На табл. 4 са представени остеометричните данни за другата („обикновената“, помасовата) порода кокошки. За произхода и времето на появата на тези породи в Преслав засега можем само да предполагаме, но наличието им през IX—X в. е безспорен факт. Изчисленият троен индекс за късокраката порода за тибиотарзуса и тарзометатарзуса е съответно 0,22 и 0,20, а за „обикновената“ — 0,17 и 0,14, което показва съществуващите явни разлики в пропорциите на долните крайници на двете породи.

Сравнително високите стойности на коефициентите на вариация (табл. 4) се дължат главно на факта, че в една извадка са обединени костните материали от екземпляри от двата пола. Изключени са напълно възрастните (subadultus) и младите (juvenis) екземпляри, възрастта на които е определяна по състоянието на вкостяване на епифизите. Известно е, че при кокошевите птици само тарзометатарзалните кости (костната основа на шпората у мъжките) позволяват безпогрешно определяне на половата принадлежност. Това налага обединяването на целия костен материал от домашна кокошка в една извадка. Половият диморфизъм при кокошевите птици е много силно изразен по отношение на размерите. При банкивската кокошка — родоначалника на домашната, той възлиза на около 35 % в полза на мъжките екземпляри[26]. В нашия случай (табл. 4) коефициентът на вариация е в интервала 6,74—14,04 %, което се обуславя преди всичко от съществуващите размерни полови разлики.

Таблица 3

Измерения на костите на краката на дребната порода кокошки

Признак	Кост		
	Tarsometatarsus	Tarsometatarsus	Tibiotarsus
Ширина на проксималната епифиза	10,25	11,05	19,80
Ширина на дисталната епифиза	10,30	10,95	10,60
Обща дължина на костта	49,00	49,00	85,15

Таблица 4

Остеометрична характеристика на домашната кокошка

Кост	*Признак*[1]	n	min—max	x̄±SD
Humerus	I	20	16,65— 22,20	18,47± 1,58
Humerus	II	30	12,25— 16,80	14,27± 1,21
	III	20	62,50— 79,80	68,35± 5,93
	I	8	11,00— 14,45	11,91± 1,17
Ulna	II	14	7,10— 9,20	7,92± 0,57
	III	7	56,45— 75,70	62,64± 6,36
	I	32	13,00— 17,55	14,98± 1,23
Femur	II	33	11,65— 17,90	14,41± 1,39
	III	26	68,90— 94,40	74,06± 5,94
	I	33	14,60— 23,00	18,33± 1,95
Tibiotarsus	II	52	9,45— 12,10	10,52± 0,71
	III	17	31,40—118,25	97,98± 7,84
	I	14	10,25— 17,85	13,24± 1,86
Tarsometatarsus	II	9	10,35— 15,40	13,32± 1,82
tatsus	III	8	63,45— 84,80	70,77±10,16

[1] В графата: I — ширина на проксималната епифиза, II — ширина на дисталната епифиза, III — обща дължина на коста.

Изводи

Птиците са били широко разпространени в бита на средновековните жители на Велики Преслав. Установени са общо 15 вида, 5 от които са били домашни: кокошка, пуйка, гъска, патица и гълъб. Ловните видове са предимно водоплаващи птици от разред Гъскоподобни, добивани покрай блатата и разливите на реките край града. Те са представени от най-малко 7 вида: бял ангъч, посевна гъска, малка белочела гъска, фиш, голяма белочела гъска, една неопределена по вид гъска, както и зеленоглава патица. За последния вид е трудно да се каже с положителност дали намерените останки принадлежат на диви или домашни птици. Като ловен обект се е ползвал и колхидският фазан, но очевидно той е бил сравнително рядък дивеч.

От едрите представители на дневните грабливи птици са намерени останките на ястребов орел (2 екз.), орел змияр и белоглав лешояд. Възможно е ястребовият орел да се е използвал като обучена ловна птица. За останките на другите 2 вида, както и на сивата врана и на горската улулица се допуска, че имат случаен произход.

Домашните птици съставят 75,8 % от броя на изследваните екземпляри. Тялото на птиците (диви и домашни) е било разчленявано при приготвянето на храната, като крилата и краката са били отрязвани. Отпадъците са били изхвърляни, без да се събират в покрити буклучни ями. 91 % от всички костни останки принадлежат на домашни птици. Една четвърт от тях били използвани за храна, преди да станат пълновъзрастни.

Птицевъдството във Велики Преслав се основавало предимно на отглеждането на домашната кокошка, представена с 80,6 % от екземплярите и 94,8 % от костните останки. От нея са били отглеждани най-малко 2 породи. Едната от тях (значително по-дребна, с къси крака) е била много рядка. От нея са намерени само 3 кости от най-малко 2 възрастни женски екземпляра.

Наличието на 5 вида домашни птици е указание за разнопосочната птицевъдна дейност на жителите на Велики Преслав, независимо от факта, че те ловували на разнообразен пернат дивеч в околностите на града.

---

[1] Al. Waluszewska-Bubién, A. Krupska. Szczatki kostne ptaków ze stanoviska Novae (Bulgaria). Roczniki Acad. Roln. Pozn. CXLV. 1983, 145—154.

[2] З. Боев, Г. К. Рибаров. Птиците в бита на жителите на средновековното селище Хисарлъка (Сливен, X—XII в.). — Известия на музеите от Югоизточна България, ;XII, 1989, 207—212.

[3] Н. Илиев, З. Н. Боев. Птиците в храната на населението на Външния град на Велики Преслав (IX—X в.). Интердисциплинарни изсл. С., БАН (под печат).

[4] З. Н. Боев, Н. Илиев. Птиците в храната на населението от Вътрешния град на Велики Преслав (IX—X в.) (под печат). — Археология.

[5] З. Н. Боев. Костни останки от птици. — В: Ж. Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окр., VI—XI в. С., БАН, 1986, с. 68.

[6] Ст. Иванов. Домашните и дивите животни от градището край с. Попина, Силистренско. С., 1956, 69—95.

[7] Ст. Иванов. Храната от животински произход на обитателите на южната порта в Преслав. — ИАИ, XXII, 1959, 209—221.

[8] Г. Рибаров. Нови данни за фауната на античния град Кабиле. — Изв. на муз. от Югоизт. България, VI, 1982, 31—41; Обединяване на фауната на бозайниците в околностите на Кабиле (I хил. пр. н. е. — VI в. н. е.). — В: Поселищен живот в Тракия. Втори симп., 6—9. 10. 1986 г., Ямбол, 177—185.

[9] З. Боев. Сравнително-морфологични проучвания на чаплите (сем. Ardeidae—Aves) от България. Канд. дис. С., НПМ—БАН, 1986. 193 с.

[10] П. Ф. Рокицкий. Основа вариационной статистики для биологов. Минск, Высш. школа, 1962. 222 с.

[11] R. Howard, A. Moore. A Complete Cheklist of the Birds of the World. Oxford Univ. 701 p.

[12] Н. Боев. Малка белочела гъска Anser erythropus (L. 1758). — В: Червена книга на България. Т. 2. Животни. С., 1985, с. 58; Д. Нанкинов. Бял ангъч, пъстър ангъч, бял килифар, лисича пещерна гъска, кокотина Tadorna tadorna (L., 1758). — В: Червена книга на България. Т. 2. Животни. С., 1985, 61—62.

[13] Т. Мичев. Петнист (ястребов) орел Hieraaetus fasciatus (Vieillot, 1822). — В: Червена книга на България. Т. 2. Животни. С., 1985, с. 76; Белоглав лешояд Gyps fulvus (Hablizl, 1783). — В: Червена книга на България. Т. 2. Животни. С., 1985, 84—85; С. Симеонов. Орел змияр Circaetus gallicus (Gm., 1758). — В: Червена книга на България. Т. 2. Животни. С., 1985, 85—86.

[14] H. Heinzel, R. Fitter, J. Parslow. Eagles, Hawks and Allies: Accipitridae. — In: The Birds of Britain and Europe with North Africa and the Middle East. London, Collins, 1984, 70—89.

[15] M. Kroll. Die Einbürgerung des Fasans in Europa. — In: Der Fasan, Leipzig, 1963, 15—17.

[16] Zd. Sternberg. Sokolnictvi. Praha, 1969. 240 p.

[17] В. Денков. Древна и нова професия на грабливите птици. — В: Животни с професии. С., 1988, 34—43.

[18] В. Георгиев. Животинският свят в България през XV—XIX в. — Природа, 1987, 4, 84—91.

[19] П. Юхас. Рефлексният лък. — Изв. на Нац. военно-ист. муз., т. V, 1983, 172—189.

[20] Д. Я. Тугаринов. Сем. Ardeidae — Цапли. — В: Птици. Т. I. Фауна СССР, вып. 3. М.—Л., 1947, 194—250.

[21] Ст. Иванов. Храната от животински...

[22] Пак там.

[23] Пак там.

[24] Енциклопедия България. Т. 1. С., 1978, 624—000. 624—624.

[25] Е. А. Богданов. Курица. — В: Происхождение домашных животных. М., 1913, 376—382; Н. Боев. Декоративни дребни домашни кокошки. — В: Декоративни птици. С., 1986, 24—38.

[26] R. D. Étchécopar, F. Hüe. Gallus gallus (L.). — In: Les Oiseaux de Chine, de Mongolie et de Corée. Non passeraux. Papeete, Tahiti. Les éd. du Pacifique., 1978, p. 254.

Les oiseaux et leur importance pour les habitants de Veliki Preslav (IXe—X^{e}s.)

ZLATOZAR BOEV, NICOLAI ILIEV

(Résumé)

Sont étudiés 358 os appartenant à 95 exemplaires d'oiseaux, extraits lors des fouilles archéologiques de la capitale médiévale Veliki Preslav. Des données littéraires sont désignées également, contenant des renseignements sur des restes d'oiseaux et sur le complexe. Sont établis en tout 15 genres d'oiseaux dont 5 étaient domestiques: poule, dinde, oie, cane et pigeon. Les genres de chasse sont, avant tout, des oiseaux qui nagent, produits près des réservoirs d'eau dans les environs de la ville: tadorne de Belon, oie de moissons, oie naine, fiche, grande oie au front blanc, oie d'un genre indéterminé, ainsi qu'une cane à tête verte. Il n'est pas établi si les restes du dernier genre appartiennent seulement à des oiseaux sauvages, ou seulement à des oiseaux domestiques. Objet de chasse était également le faisan de Colchide. On a trouvé également les restes d'aigle épervier, d'aigle serpent et de vautour à tête blanche. On admet que l'aigle épervier était utilisé comme oiseau entraîné pour la chasse.

Les oiseaux domestiques composent 75,8 % du nombre des exemplaires. Environ 1/4 étaient utilisés comme nourriture avant d'être âgés. L'aviculture se basait avant tout sur l'élevage de la poule domestique. Elle est représentée avec 80 % des exemplaires et avec 94,8 % des restes osseux des oiseaux domestiques. On en a élevé au moins 2 espèces. L'une d'elles était beaucoup plus petite et avec des pattes courtes. On en a trouvé seulement 3 os de 2 exemplaires feminins plus âgés. Concernant les deux espèces sont avancées des données ostéométriques détaillées.

Критика и рецензии

J. MAKKAY. THE TISZASZOLOS TREASURE. Budapest, Akademiai Kiado, 1989, 189 p., 32 Pl.

Монографичното изследване на унгарския праисторик Янош Макай включва нова интерпретация на известните съкровища с преобладаващи златни предмети Тисасьольош и Мойград. Първото е открито във втората четвърт на XIX в., а второто става известно в началото на XX в. Те са предмет на постоянен интерес в европейската историография. Между проучвателите им се открояват имената на Н. Фетих, В. Милойчич, В. Димитреску, П. Патай и др. Интересът е обусловен не само от факта, че това са двете най-големи съкровища със златни предмети в източната част на Централна Европа от медната епоха, но и поради наличието на редица дискусионни проблеми, свързани с местонамирането им и с тяхната съдба. По тази причина Я. Макай отделя специално внимание на многобройните събрани от него документи, имащи отношение към находките, и ги включва в отделна глава на монографията (111—179). Предварително е необходимо да се отбележи, че книгата е озаглавена „Съкровището Тисасьольош“, тъй като един от основните изводи на автора е, че съкровището Мойград е най-вероятно част от съкровището Тисасьольош. Според Н. Фетих общото тегло на предметите от Мойград е 2,5 кг, а виенската част от съкровището Тисасьольош според Милойчич е с тегло 460 г.

Тисасьольош е селище в Източна Унгария по средното течение на р. Тиса. През 1839 г. близо до него, недалеч от брега на р. Тиса случайно е открито богато погребение с трупополагане. До него е намерен скелет на кон. Съдбата на откритите предмети не е една и съща. Част от тях са занесени във Виена, а друга част десетилетия остава в местните жители.

Още първият проучвател на т. нар. съкровище от Тисасьольош посочва през 1872 г., че находките са от различни епохи, но златните предмети трябва да се отнасят към медната епоха. Загадъчното съчетание на предмети от два хронологически периода — медната епоха и т. нар. миграционен период (5—6 в. н. е.) се обяснява от Я. Макай с наличието на изключително рядка ситуация, при която до праисторическо съкровище е извършено погребение от по-късна епоха (с. 36). За съжаление обаче редица от находките са известни само по описание, което изключително затруднява тяхното хронологическо определяне и разграничаване.

Въз основа на цялата събрана информация Я. Макай разделя предметите от съкровището Тисасьольош на 21 групи (36—53). Най-безспорната праисторическа част от съкровището са двете спираловидно завити златни гривни от обла тел, антропоморфният пендантив и биконичните или издължени златни мъниста (група 1—3). Те са с паралели както в ареала на култура Бодрогкерестур, така и в синхронните карпато-балкански медни култури. Посочените предмети се намират във Виенския природо-исторически музей. Според Я. Макай известните само по описание златни предмети — гривна, различни по големина халки, мънисто и най-малко 40 кръга (групи 4, 7, 8, 9, 11, 12), са също най-вероятно свързани с праисторическите находки. Специално внимание е отделено на информацията на откривателите, според която на главата на починалия е имало златен шлем (44—47). Погребението от миграционния период наистина е било с редица ценни предмети (между тях се откроява железният меч със златна ръкохватка — основание за късната датировка наред с наличието на кон до гроба), но в случая Я. Макай предполага, че се касае за праисторическа златна диадема или пластина, открита във вторична позиция. Особен интерес представлява известната по описание чаша от обсидиан, уникална за Централна Европа находка от медната епоха.

Голяма част от находките от Тисасьольош, които са известни само по описание, могат да бъдат отнесени както към праисторическата епоха, така и към миграционния период. Между тях се открояват костните предмети (група 14). Въз основа на данните за стъклено мънисто и предметите от групи 14 и 17 (урни, фрагменти от железни предмети и керамични съдове) Я. Макай допуска и трети период, който е бил застъпен в комплекса (най-вероятно сарматски).

Съкровището от Мойград, на което е посветена втората част от монографията (54—94), е с неясно местонамиране. Свързването на предметите от съкровището със селището Мойград (Трансилвания) е по устна информация на антикваря, който се е занимавал с продажбата му в началото на XX в. Редица сериозни аргументи дават основания на Я. Макай да предположи, че златните предмети от Мойград са всъщност част от съкровището Тисасьольош. На първо място унгарският праисторик подчертава факта, че за разлика от обилната документация за находките от Тисасьольош подобна документация отсъства за Мойград. Вторият важен аргумент е, че съкровището Мойград се предлага за продажба в музеите на Унгария и Трансилвания в един период (началото на XX в.), когато вече е изчезнала информацията за предметите от Тисасьольош. Особено важно е също, че докато Тисасьольош се намира в ядрото на медните култури Тисаполгар и Бодрогкерестур, то Мойград е извън ареала на тези култури. Убедителен е и аргументът, който се отнася до самия състав на съкровищата. И съкровището Тисасьольош, и съкровището Мойград се състоят от предмети, които са свързани с два точно определени хронологически периода: медната епоха и миграционния период (V—VI в. н. е.).

Я. Макай разделя златните предмети от Мойград на три групи (59—68). Първата група включва находки, които несъмнено се отнасят към медната епоха. Най-значим е антропоморфният предмет с височина 31,10 см и тегло 750 г. Това е най-тежкият известен златен предмет от ареала на културите Тисополгар и Бодрогкерестур. По своята форма — кръгла долна половина и дъговидно изрязана издължена горна част, както и според някои детайли (кръгъл отвор, два конични издатъка и четири дупчици в горната част), той е напълно аналогичен на пендантива от Тисасьольош. Към същата група се отнасят малък пендантив и сферични и биконични мъниста. Всички посочени предмети са с точни аналогии в Тисаполгар и Бодрогкерестур.

Втората група включва златни предмети, които нямат аналогии в културите Тисаполгар и Бодрогкерестур, но са с паралели в синхронните им или близки в хронологическо отношение култури от Карпато-Балканския регион и Анатолия. В нея са включени изключително интересните Т-образни антропоморфни пендантиви или диадеми, диадема от златно фолио, 4 гривни — две от гладък тел с разминаващи се удебелени краища и две от увита тел, 204 малки халки, 2 фрагментирани, спираловидно завити гривни и игла с полусферична главичка.

Безспорно най-голям интерес представлява третата група, която се състои от редица уникални предмети от златно фолио. Запазени са 54 цели или фрагментирани пластини с издължена правоъгълна форма и слабо заоблени краища. Клюновидното изразяване в един от краищата при изцяло запазените пластини позволява на Я. Макай да ги интерпретира като птица. Ръбовете са кантовани с точки в техника repoussé. По-различни са дългите тесни ленти, които според Я. Макай могат да бъдат диадеми или апликации за дрехи. Трети тип пластини, повечето от които са фрагментирани, имат ясно оформени успоредни ръбове по цялата повърхност. Те са със завити краища и с дупчици, поради което унгарският праисторик предполага, че е възможно да са апликации за гривни.

Между находките от разглежданата трета група са и антропоморфните фигурки с оформено правоъгълно тяло и издължени и заоблени в горната част глави. Според Я. Макай пластините са били апликирани към дърво. Подобна функция авторът предполага и за изключително експресивната фигурка на птица. Уникалните находки се допълват от фрагментирана обковка с цилиндрична форма на дръжка на скиптър и от предмет, сходен на тризъбците. На последния е отделен специален дял в монографията (68—94).

Важно е да се отбележи, че типологическото отделяне на праисторическата част от съкровището Мойград се потвърждава от спектралния анализ на златните предмети. Я. Макай използва публикуваните от Н. Власа резултати, според които предметите от Мойград са изработени от два вида злато. Обособените от Я. Макай групи въз основа на типологическия анализ съвпадат с групите според състава на златото. Съкровището от Мойград е в Националния музей в Букурещ.

Съществен принос в книгата е семантичното проучване на предмета от типа на тризъбците. Той е с дължина 102,8 см и с тегло 200 г. Пентандентът представлява дълга тънка пръчка (в някои части с кръгло, а в други — с квадратно сечение), в горната част на която са изтеглени едно над друго насочени нагоре по две симетрични разклонения. Я. Макай дава многобройни паралели на пентандента от синхронни или близки в културно-хронологическо отношение култури от целия Циркумпонтийски регион. Той подчертава, че в индоевропейски и индоирански контекст тризъбецът е символ на власт или е божествен атрибут. Подобна функция обосновава и за пентандента от съкровището Мойград. Необходимо е да припомня, че Я. Макай е един от привържениците на теорията, според която централноевропейските праисторически култури още от епохата на неолита са свързани с индоевропейската традиция.

Съставът на праисторическата част от съкровището Тисасьольош и Мойград позволява на Я. Макай да предложи работната хипотеза за постепенното натрупване на съкровището, като долната хронологическа граница е култура Тисаполгар, а цялостното му комплектоване и заравяне е в периода на култура Бодрогкерестур (с. 68). Авторът не изключва възможността зароненото съкровище да е свързано със светилище (с. 102).

В заключение е необходимо да посоча, че монографията на Я. Макай е един безспорен принос не само в изследването на златните предмети от праисторическите части на съкровищата Тисасьольош и Мойград, но и в проучването на културните процеси в Карпато-Балкано-Егейския регион както през медната, така и през ранната бронзова епоха. Проблем обаче поражда обстоятелството, че Я. Макай привежда многобройни типологически паралели от Циркумпонтийския регион, и особено от Анатолия и Егея, при което изхожда от една изключително дискусионна синхронизационна система. Според нея медните култури от Карпато-Балканския регион — Тисаполгар, Бодрогкерестур, Караново VI — Гумелница и т. н., се синхронизират с раннобронзовите култури от Егейско-Анатолийския регион. Това му дава основание да обясни сходството с взаимовлияние на идеи, а също и с преки културни контакти. Стратиграфските данни от Тракия и източния дял на Долнодунавския басейн обаче ясно показват, че в селищните могили културните пластове от Караново VI — Гумелница са покрити от раннобронзови културни пластове, най-често след ясно изразен хиатус. Примери за обратна стратиграфия отсъстват. От друга страна, най-ранните материали от ранната бронзова епоха в Тракия са типологически сходни с най-ранните материали от ранната бронзова епоха в Северозападна Анатолия. Поради тази причина културно-хронологическата взаимовръзка между медните карпато-балкански култури и раннобронзовите егейско-анатолийски култури е диахронна, а не е синхронна. Но тази изходна изследователска позиция на Я. Макай ни най-малко не омаловажава изключително многобройните предлагани от него паралели, тъй като тяхното наличие поставя пред специалистите назрелия въпрос за взаимовръзката между типологическите и стадиалните сходства, както и за възможността за независима поява на определени символи в праисторията.

ЛОЛИТА НИКОЛОВА

С. А. ПЛЕТНЕВА. НА СЛАВЯНО-ХАЗАРСКОМ ПОГРАНИЧЬЕ. Дмитриевский археологический комплекс. М., Наука, 1989. 285 с.

Излизането от печат на новия труд на известната съветска изследователка С. А. Плетньова върху Дмитриевския археологически комплекс е значително събитие за археолози и историци, които се занимават с ранното средновековие на Източна Европа. Ако си припомним отпечатаната преди повече от 20 г. книга „От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура“, ще видим, че някои основни въпроси, като хронология, погребален обред, етническа характеристика, керамика и т. н., са разработени предимно въз основа на непълно проучения през тези години Дмитриевски некропол. Ето защо пълната публикация на комплекса е очаквана с нетърпение от специалистите.

С право авторката отбелязва, че Дмитриевският комплекс е само първата крачка към фундаментално обобщение на всички „салтовски“ материали. Към такова обобщение може да се пристъпи след аналогичен анализ на проучените чрез разкопки паметници. Ето защо прогнозата на С. А. Плетньова, че това ще бъде дело на поколението от следващия век, не звучи песимистично.

Книгата е съставена от предисловие, увод, пет глави, списък на съкращенията и на използваната литература и съдържа 67 таблици и 119 рисунки, изпълнени от самата авторка.

От направения в Предисловието преглед на проучванията след излизането на труда „От кочевий к городам“ се вижда, че изворовата база е разширена значително. Въпреки това липсата на пълни публикации върху едни от най-важните паметници, каквито са некрополите при Верхний Салтов или хазаро-славянската крепост Саркел — Белая Вежа, оказва негативно влияние върху разработването на важни въпроси от хронологическо естество. Не са придобили широка известност и не могат да бъдат пълноценно използвани и откритите при разкопки материали.

В уводната част на книгата авторката запознава читателите с историята на проучването на Дмитриевския археологически комплекс, обхващащ градище (белокаменен замък?), три неголеми селища, свързани с него, и некропол, от които са проучени 170 гроба. От направения преглед и приложения ситуационен план (рис. 2) се вижда, че по-голямо внимание е отделено на некропола, докато в градището и в две от селищата проучванията имат по-скоро сондажен характер.

В първа глава „Белокаменен замък (градище)" се излагат резултатите от изследването на едно укрепление, разположено върху висок нос над стръмния десен бряг на р. Кароча. Укреплението се състои от няколко отбранителни линии. Първата представлява дълбок 2 м ров и висок 3,5 м вал, конструкцията на който подсказва, че всъщност става дума за полуразпаднала се белокаменна стена. Мощната външна каменна стена се съединява с по-малко масивна, също каменна, минаваща по западния край на носа. От източната стена не е запазено почти нищо. Според С. А. Плетньова върху изкуствено ескарпираната тераса в северното подножие на носа се е намирал ров. На 8 м северно от първата стена минава втората отбранителна линия, съставена от ров и землен вал. Най-външната стена според авторката произхожда от I хил. пр. н. е. и затова тук не се спираме на нейното устройство. Каменната отбранителна система е реконструирана както въз основа на конкретните наблюдения на Дмитриевското градище, така и по аналогия с добре проученото Маяцко градище. Основните изводи са, че крепостната стена не е вал, а каменно ядро. Стената е без основи и е съставена от две лица от едри камъни без спойка, между които пълнежът е от ломени камъни, укрепени с дървена скара. По въпроса за землените валове С. А. Плетньова отбелязва, че те са характерни за салтово-маяцката култура, но вероятно в гористо-степния вариант се отнасят към последния период от съществуването на тази култура.

На територията на градището не е установен средновековен, т. е. синхронен на крепостта културен пласт. Предположението, че е напълно унищожен при обработване на терена, не е доказуемо. Този странен факт авторката обяснява с функциите на крепостта като зимовище на феодал, водещ полуномадски начин на живот. Слугите и васалите на този феодал са обитавали трите селища, обкръжаващи крепостта. В едно от тях са проведени археологически разкопки, като са открити жилища, грънчарски работилници, ями за съхраняване на храни, складови помещения и др. Жилищните постройки са класифицирани по различни признаци — по дълбочина на вкопаване, план, характер на отоплителните съоръжения, конструктивни особености. Водещите диагностични признаци или комбинации от тях не са изведени, поради което не е съвсем ясна разликата между полуземлянките и т. нар. наземни или безстълбови жилищни постройки. Крайният извод на авторката е за отсъствието на устойчиви конструктивни прийоми, което е свидетелство за липса на строителни традиции. В разрез с тази констатация се явява следващото твърдение, че в „конкретни" жилища хармонично се съчетават признаци на номадския и уседналия бит на населението от гористо-степната област. Струва ни се, че жилищата по-скоро отразяват нееднородния етнически състав на населението и представляват вече съвсем формирани и установени, но различни по своя произход конструкции. Това е естествено, като се има предвид, че проучваният комплекс се намира на границата със славянския свят. При стопанските съоръжения са използвани подобни строителни принципи и те са определени като типични за гористо-степната област.

Второто селище е представено с едно жилище и прилежащата му стопанска сграда. Тук е открита и пенковска керамика.

Трета глава — „Типология и относителна хронология" — авторката изгражда въз основа на данните от некропола, тъй като находките от градището и селищата са незначителни. В този случай би било уместно най-напред да се разгледа самият некропол, чиято стратиграфия също играе немалка роля при датиране на отделните вещи. Извличането на функционално обособените групи вещи от описанието на некропола ги изолира до голяма степен от контекста на гробовете, чиято дата се разработва винаги комплексно както по признаците на погребалния обред, така и на всички останали белези. Намерените в некропола вещи са разделени на „групи, отдели, видове, типове". Всъщност става дума за видове вещи по предназначение, сред които са обособени оръжия, конска сбруя, оръдия на труда, амулети, тоалетни принадлежности, мъниста, елементи на костюма, накити и керамика. Те са придружени с няколко таблици и графики за взаимното срещане на метални предмети, както и на някои типове мъниста с метални предмети. С. А. Плетньова обстойно разглежда нападателното и отбранителното оръжие, към което причислява и накитите за колан, носени от воините. Тези накити като елемент на костюма би трябвало според нас да се разглеждат при облеклото. Въз основа на корелация на типове катарами с определени типове апликации и коланни краища авторката обособява т. нар. стилови блокове, при чието датиране съществуват много проблеми. Те не са съотнесени нито към източноевропейската, нито към средноевропейската хронологическа система. По тази причина изводът за хронологическия приоритет на втория блок, съставен от катарами — 8 тип, апликации — 5 тип, апликации с халка — 3 тип и апликации с правоъгълна рамка — 1 тип не е убедителен. Преобладаването на тези типове в некропола не доказва, че тъкмо те са се появили по-рано. Ако това, което твърди авторката, е вярно, то би трябвало да се обясни появата на находките от т. нар. първи стилов блок, които не оказват никакво влияние върху останалите. По същия начин са разгледани и украшенията на конската амуниция. Между апликациите — например на рис. 40, се срещат такива, които въз основа на паралели С. А. Плетньова отнася към първата половина на VIII в., но други, като накрайниците с орнамент „елхичка", са известни в Крим и Кавказ още в края на VII и в първата половина на VIII в. Сред публикуваните материали, свързани с облеклото, има находки с разнообразен характер и хронология — копчета, катарами, звънчета, висулки за колан, нагръдни висулки, нашивки и висулки за украса на глава. Сред тях се намира луница от V в. (катакомба № 110), аварска катарама и накрайник (катакомба № 79 без илюстрация), които се смятат за случайно попаднали в гробовете. Фибулите са неголяма и нехомогенна група. Тяхната функция в некропола не е съвсем ясна. Не е уточнена и хронологията им. Много детайлна е класификацията на всички накити — обеци, гривни, пръстени и особено на мънистата, но ни се струва, че се оперира несъвсем прецизно с понятията „вид", „тип", „отдел" и т. н.

Изчерпателно е изследвана и керамиката, разделена на три групи по технически признаци. Първата е на ръчно грънчарско колело или подправена на колело. Тя се разделя на трапезна и кухненска със съответните видове според предназначението. Чернолъскавата керамика е изцяло отнесена към трапезната и съставлява 95 % от нея. За кухненската са типични яйцевидните гърнета, изработени от глина с неорганични примеси и украсени с врязани прави линии по тялото и с коси насечки или зъбчат щамп по устията. Втората група кухненска керамика включва съдове, направени на ръка или подправени на колело. Прави впечатление, че някои форми имитират чернолъскавата трапезна керамика (рис. 54, катакомба № 70; рис. 74, катакомба № 130; рис. 68, катакомба № 8). Пенковската керамика е представена в трите познати ни от ред славянски селища по Днепър и Молдавия типа, от които два се обявяват за наследство на черняховската култура, а третият се обяснява с номадски елементи в т. нар. постчерняховска (разбирай пенковска) култура. Двойноконусовидните и със закръглени стени ръчни пенковски гърнета могат с еднаква вероятност да се изведат както от черняховската, така и от късноза-рубинецката керамика или, което е още по-вероятно, от паметниците от киевски тип. Независимо от това никъде досега тези паметници не са датирани по-късно от края на VII в.

Въз основа на целия изследван материал С. А. Плетньова разработва корелационни таблици, в резултат на които установява вътрешната хронология на некропола. Гробовете според намерените вещи са разделени на три групи — ранна, междинна и късна, които са свързани една с друга. Между ранната и късната група не са установени връзки, докато промеждутъчната е свързана главно с късната и частично с ранната. Тези три групи авторката датира от средата на VIII до началото на X в., т. е. некрополът отразява целия период на съществуването на салтово-маяцката култура. Така обособените и ясно представени на таблиците групи са убедителни и действително предлагат единствената възможност за прецизиране на датировката. Смущава обаче, както отбелязахме и по-горе, че сред металните изделия от т. нар. късна група има находки — особено свързаните с облеклото, принадлежности за колан, звънчета, гривни, пръстени и т. н., които се срещат в по-широка географска среда и се датират от втората половина или края на VII и началото на VIII в. Фибулите, чийто брой не е малък, имат най-сигурните си паралели в гробовете с трупоизгаряне в некропола при Дюрсо, отнесени несъвсем сигурно към втората половина на VIII в. Същото се отнася и до огнивата от катакомби № 106, 108, 164, 165. Тук могат да се посочат и някои типове оръжия — триръбите, т. нар. аварски тип стрели или сабята от катакомба № 126, подобна на която има във Възнесенка. Според авторката ранните вещи от края на VII и първата половина на VIII в. се срещат в късните катакомби. Обяснение за това се търси в разширяването на търговските връзки на каганата с обкръжаващия го свят. Но в същия този свят тези ранни изделия са вече анахронизъм. Логично би било да се внасят съвременни, т. е. типични за втората половина на IX и началото на X в. изделия. Не става ясно как е попаднала в селището кримска амфора от края на VII и началото на VIII в., за която в книгата не е упоменато. За нея авторката съобщава в един от поредните отчети за разкопките, обнародван в средата на 60-те години. Въз основа на тази амфора С. А. Плетньова тогава постави въпроса за предатиране на Дмитриевското селище.

На погребалния обред е посветена четвърта глава. Разгледани са последователно гробните съоръжения, които са обединени в няколко групи. Най-многочислени (152, т. е. 89 %) са катакомбите. Представено е устройството на тези съоръжения (особено рис. 89, 90, 91, 92), съставени от дромос и гробна камера. Според извършените в тях погребения те са разделени на четири групи — по количеството на погребаните, на видове — по положението на скелета, и на типове — по някои детайли в разположението на отделни части от скелета. В няколко таблици са посочени връзките между възрастово-половите данни и положението на скелетите. Вижда се, че скелетите в свито положение, поставени на една страна, са характерни за женските гробове. Установяват се и някои други ритуални особености — запълване на катакомбите с глина, частично или пълно разрушаване на скелета, поставяне на инвентара в определен порядък (рис. 98). В некропола се срещат гробове на коне, кучета, ритуално убити жени, девойки и юноши, подсипка от въглени под погребаните. Костите от животни, поставяни като жертвена храна, са типични според авторката за българските гробове, което се доказва и от расовия тип на погребаната в 109 катакомба. На табл. 57 са показани различията в погребалния обред между отделните групи. В района на некропола са проучени и три кенотафа. Често се установяват останки от поменални обреди. Открити са 78 тризни, които са разделени на три групи — само съдове, само животински кости и смесени. Първата група е най-многочислена.

Ямните гробове в некропола са само девет и се разделят на два типа по положението на скелета. Женските са в свито положение и са ориентирани с глава на запад, освен № 166, който е с южна ориентация. На с. 225 С. А. Плетньова пише, че свитите женски скелети са на аланки. Но свитото положение, както се знае от проучените в България некрополи, е характерно и за българите. В следващия пасаж на същата страница авторката утвърждава, че всички ямни гробове по всяка вероятност са принадлежали на българи. С българи се свързват и разкопаните три гроба с ниши.

Деветте гроба с трупоизгаряне, от които произхожда споменатата по-горе пенковска керамика, се свързват с нехомогенна в етническо отношение група, отделяща се от алани и българи.

Разкопките на некропола са водени на широка площ, която позволява да се установи групиране на катакомбите в седем участъка с, общо взето, ясни очертания. Детайлното разглеждане на погребалния обред установява преди всичко устойчивост на гробовете в катакомби и в същото време свидетелства за етнически смесено население. Запазват се спецификите в погребалния обред на етническите групи.

В заключителната глава авторката обобщава резултатите от изследването. Тук именно се прави опит за идентифициране на етническата общност, живяла и погребвала своите мъртви на северната граница на хазарския каганат. Според С. А. Плетньова тази общност е съставена предимно от алани, българи и потомци на „местно“ славяно-кутригурско население. Тя е склонна да вижда в тази общност опоменатите в по-късните извори аси. Българите на р. Кароча са се появили в първата половина на IX в., но същевременно с това се твърди, че брахикрани има и в ранната група гробове, т. е. във втората половина на VIII в. Твърде проблематична е датировката на трупоизгарянията, едно от които застъпва катакомба № 6. За датирането на специфичната пенковска керамика вече писахме. При трупоизгарянията обаче е намерен и един от т. нар. номадски съдове, за който в по-ранна публикация С. А. Плетньова привежда паралели от Таманското градище от края на VII в. В края на изследването се посочват — в текста и в таблиците — данни за икономическия (разбирай и социалния) статус на погребаните. За разлика от Г. Ласло авторката стига до извода, че носенето на колани не е свързано с обществено-икономическото положение на погребаните и с тяхната възраст. Единствено бойните заслуги са определяли вида на колана.

Трудът, представен в настоящия отзив, е ново голямо постижение на видната съветска археоложка С. А. Плетньова. Ние сме съгласни с нейното твърдение, че само такива пълни публикации могат в бъдеще да разрешат проблемите около салтово-маяцката култура. Тук изрично искаме да посочим детайлния анализ на материалите както в текста, така и в илюстрациите, и в многобройните сравнителни таблици. Нашите бележки са предизвикани както от някои проблеми на хронологията, произтичащи от анализа на Дмитриевския комплекс, така и от датирането и интерпретацията на аналогични материали от Дунавска България. Накратко ще припомним някои от постановките на авторката, които предизвикват известно съмнение. На първо място, смущава датирането на трупоизгарянията с намерената в тях пенковска керамика. Засега, както отбелязахме, пенковската керамика, включително и формите, представени в некропола, не може да бъде по-късна от края на VII в. От това време произхожда и доста голяма група метални изделия. Това навежда на мисълта, че алани и българи се появяват на р. Кароча по-рано от средата на V в. Буди възражение определянето на каменната крепост като „белокаменен замък“. Съдържанието на термина „замък“ е свързано с друг тип стопански и социални структури. Едва ли този „замък“ може да бъде обитаван, без да останат ясни археологически следи. Дори да приемем друго обяснение, че т. нар. белокаменни замъци са стратегически чисто военни укрепления, пак остава необяснимо отсъствието на данни — например казарми и т. н. Необяснимо е и сходството на ред елементи от паметниците на Дунавска България и

Хазарския каганат, ако продължаваме да приемаме, че културата на каганата се формира едва в средата и във втората половина на VIII в. Това сходство трудно се обяснява с преселване на групи население от каганата в България през IX в. През този период в България се наблюдава процес на унифициране на някои културни явления и като цяло културата бележи тенденция на отдалечаване от салтово-маяцките традиции. И накрая ще припомним препоръката, дадена на времето от А. К. Амброз, че публикации с пълно възпроизвеждане на комплексите в илюстрации отговарят на съвременното равнище на науката. Затова изследователят очаква при подобни публикации таблици с изображения както на гробове, така и на съпровождащите ги материали. Направените бележки нямат за цел да омаловажат постигнатото, а по-скоро търсят обяснение на проблеми, еднакви за съветската и българската археологическа наука.

СТЕФКА АНГЕЛОВА,
ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

ИВАН БОГДАНОВ. ГРОБЪТ НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ — НАЦИОНАЛНА СВЕТИНЯ. С., 1987

През 1987 г. от Издателството на Отечествения фронт излезе от печат книгата на Иван Богданов „Гробът на патриарх Евтимий — национална светиня". Книгата съдържа две глави: „Изследване" и „Коментар", приложение, резюмета на руски, немски и английски.

Авторът си е поставил благородната задача да запознае читателите с последните години от живота на българския патриарх Евтимий Търновски след превземането на Търново в 1393 г. от османските турци. Както обяснява в уводните си бележки, той смята, че: „Издирването, идентифицирането, реставрацията и опазването на старините, свързани с миналото на българския народ, е задължение на цялата българска културна общественост, а не само на шепа специалисти, както мислят някои. Горчивият опит на миналото показва, че така наречената теория на запазените периметри по отношение на старините не дава добри резултати, че тъкмо в тази област е необходимо да се изслушат повече мнения, преди да се формулират безапелационни становища" (с. 6—7). По-надолу той обяснява каква е крайната цел на неговото изследване, което впрочем е залегнало и в заглавието, отново да се постави за разрешаване проблемът относно „изоставения въпрос за гроба на последния български средновековен патриарх и бележит културно-обществен деец Евтимий Търновски" (с. 7). Авторът смята, че въпросът за гроба на Евтимий Търновски, който в началото на века е предизвикал твърде оживени научни спорове, е неразрешен и неговото разрешение „...ще хвърли светлина върху някои неясни моменти от живота и дейността на великия подвижник и същевременно ще даде възможност за утвърждаване на мястото, дето е бил погребан, като национална светиня. Историческият спомен за него ще бъде материализиран и по този начин ще бъде здраво укрепен в съзнанието на поколенията" (с. 8).

В началото Ив. Богданов разглежда въпроса за мястото, където е заточен последният български патриарх, като посочва мнението на редица изтъкнати наши учени (с. 11—12). Авторът разглежда писмените извори, на които се базира историческата наука, за изясняване на мястото, където патриарх Евтимий Търновски прекарва последните години от живота си. Това са „Похвално слово за Евтимий" на Григорий Цамблак[1], „Сказание за буквите" на Константин Костенечки, откритият в 1915 г. Ловчански (Неделчев) сборник[2] — „Бачковският поменник" от 1428 г. С откриването на Ловчанския сборник и приписката в него се слага край на споровете относно мястото на заточението на патриарха и неговите последни дни. Авторът изброява почти всички учени и изследователи, които отстояват това мнение (с. 12—13). В този случай става безпредметно да се разглежда мнението на редица учени, които оспорват Бачковския манастир като място, където е живял и погребан патриархът. Споровете им са остарели, тъй като принадлежат на миналия век (с. 17—20).

Тъй като въпросът за гроба на патриарх Евтимий отново се повдига от автора, ще дадем накратко историята на откриването на двата гроба под църквата „Св. Архангели", която се намира непосредствено на запад от притвора на голямата съборна църква „Св. Троица", изградена в 1604 г. на мястото на старата Бакурианова църква в края на XI в., именувана „Св. Богородица Патриотиса". Според описанието на автора, който се позовава на протокола на комисията, назначена от Св. Синод, „на 20. XI. 1905 г. на дълбочина 0,85 м от терена бил разкрит гроб, в който били намерени останки от архиерейска мантия, голям омофор и два епитрахила без скелет. На 8. XII. 1905 г. на дълбочина 1 м от терена в непосредствена близост до първия гроб бил разкрит втори гроб. Във втория гроб бил намерен непълен скелет, останки от монашеско облекло и свита на руло силно оксидирана и плесенясала оловна плоча. След почистването ѝ с оцет и спирт и изтъркването ѝ с вълнен парцал изпъкнал следният надпис: „Св(етие)мощи Евтимиу преос(в)е(щ)енномоу арх(иепископу) великаго гр(ада) Трън(ова) и блъгаро(м) патриар(ху)". Датировка = 1404 г., като се вземе предвид и цифровото значение на буквата (ук) между буквите, разчетена от проф. Златарски = 4 април. Тази датировка очевидно се отнася до деня, през който патриарх Евтимий е издъхнал.

В монографията на д-р В. С. Киселков „Патриарх Евтимий", издание на Св. Синод от 1938 г., се дава следното по-подробно описание на откриването на двата гроба: с. 171 — „Тук предаваме същината на това откритие според единствения официален документ. На 20. XI. 1905 г. на дълбочина 0,85 м бил открит гроб. Стените му били издигнати с тухли, а отгоре бил покрит с две плочи, измазани с хоросан. В гроба се оказали остатъци от облекло: архиерейска мантия, почти съвършено прогнила, голям архиерейски омофор, доста запазен, два архиерейски епитрахила, на които само краищата били добре запазени, и най-сетне ходила и част от горницата на обувки. Разкопките били спрени и едва на 9. XII. разкопаването било подновено. По настояване на игумена един от работниците изкъртил един камък под една от тухлените стени на самия гроб: по тоя начин се отворила една дупка, през която се виждало нещо бяло. Работникът ударил с казмата си в дупката. Последната се продънила и нещо тупнало като в празно пространство. Явно станало, че до гроба се намирал друг гроб. Присъстващият при разкопаването монах влязал в първия гроб, разкъртил образувалата се дупка, вгледал се в нея със свещ: в новия гроб той забелязал човешки кости и нещо като тояжка. Бръкнал вътре и вместо тояжка извадил една оловна плоча с размери 31/32 см, свита на руло. При по-нататъшните разкопки се установило, че оловната плоча била извадена от съседния гроб, който бил с 15 см по-дълбок. Новият гроб бил покрит с каменна плоча. Върху последната се намирали купчина човешки кости — навярно на онова предполагаемо лице, което е било погребано по-рано. Костите били поставени върху плочата, когато трябвало да се положи в същия гроб трупът на новопочиналия. И действително, когато вторият гроб бил съвършено открит, в него намерили скелет, обаче с отместени кости. Новият гроб бил обграден с местни плочи, дебели 5 см, дъното му било постлано с тухли. Заслужава да се отбележи, че една от страничните плочи не била цяла — единият ѝ ъгъл бил отчупен. На мястото на отчупения къс била поставена тухла, замазана с хоросан. Тъкмо върху тая тухла ударил работника, след като извадил камъка от първия гроб...“[3] По нататък В. Киселков пише, че под „прясното впечатление на откритието се появили и две по-големи съчинения на В. Н. Златарски и на Ст. Цанков, които написали трудовете си, като повярвали напълно на откритието[4].

Тъй като начинът на откритието събудило съмнение, а по-късно един от монасите, присъствувал на откритието, при изповед признал фалшифицирането на надписа, Св. Синод назначил нова комисия, която да направи нови разкопки на предполагаемия гроб на патриарх Евтимий. През м. април 1911 г. Богдан Филов, тогава директор на Софийския народен музей, и Й. Иванов заминават за Бачковския манастир, където предприемат проучване, и в ИБАД, т. II, 1911 г. се отпечатва статията на И. Иванов „Асеновата крепост над Станимака и Бачковският манастир“, в която се правят заключенията относно предполагаемия гроб. Според него „мисията, която поехме с г. Филова, даде отрицателни резултати“ и изброява в 10 точки съображенията си. Той не отрича възможността патриарх Евтимий да е прекарал последните години от живота си в Бачковския манастир, но смята, че откритият гроб от игумена на манастира Паисий Пастирев е „мистификация“[5].

На с. 44 И. Богданов цитира част от протокол № 55, 2, в който е записано отрицателното мнение и освен това писмото на архимандрит Макария, в което се говори за изповедта на монаха Методий, че първият гроб е бил отварян и че в него преди това е имало кости, които били намерени после върху плочата на втория гроб, и „че оловната плоча, намерена във втория гроб, била намерена от него и от тогавашния манастирски игумен йеромонах Паисий в съкровищницата... „По-нататък авторът изброява десетте точки от отрицателното заключение на Й. Иванов, като прави подробен преглед на всичко казано от него в горепосочената статия, изтъква своята аргументация относно изводите на комисията и оборва всичките десет извода, (с. 46—56). На с. 58 той пише: „Това ни дава основание да изтъкнем, че освен дето критериите на втората комисия не са изяснени и обсегът на изследването й не е пълен, поради това нейното заключение е непълно, противоречиво и недостатъчно обосновано. „На с. 68 той посочва, че Й. Иванов и Б. Филов правилно са стигнали до заключението, че надписът върху оловната плоча не е от края на XIV и началото на XV в., но ги обвинява, че „не си задават въпроса, от коя епоха всъщност разкопаният гроб произлиза и всъщност има ли мистификация, а се задоволяват само с това, че поради изповедта на йеродякон Методий откритието е опорочено“.

В основни линии мнението на Иван Богданов е следното: „При все, че нито разкритият през есента на 1905 г. гроб в Бачковския манастир, нито намереният по онова време надпис върху оловен лист според нас не са от времето на патриарх Евтимий и дума не може да става за каквато и да е мистификация, понеже се касае до вторично изграден гроб и за вторично направено погребение на смъртните останки на патриарх Евтимий вероятно в началото на XVII в.“ (с. 70). На с. 38 авторът пише: „Както гробът, така и свързаният с него надпис са от по-късно време, но макар и по-късно време, те възстановяват съществуващото по-рано положение.“ На с. 89 авторът вече съвсем категорично заявява, че „...въпросът за мястото, дето е бил погребан последният средновековен български патриарх, трябва да се счита за разрешен. Евентуалните противници на тази теза трябва да докажат, че къде другаде, ако не под олтара на черквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в двора на Бачковския манастир „Св. Богородица“ патриарх Евтимий е бил погребан. Авторът е абсолютно категоричен относно мястото на погребението. От изтъкнатите дотук факти става ясно, че макар гробът да е бил вторичен, то той е бил на същото място. От това естествено възниква въпросът, защо щом на същото място е бил гробът на патриарх Евтимий, се е налагало той да бъде отварян, костите разбъркани или извадени, част от облеклото също не на мястото си, а впоследствие в XVII в. гробът да бъде възстановяван. А възстановяване на гроба не означава, че той е вторичен. Тук авторът според нас не е наясно относно двата термина. Говори се за вторично употребен гроб и за вторично погребение, т. е. в един и същи гроб са извършени две погребения. От това следва въпросът, защо оловната плоча с надписа се е намирала в другия гроб.

Налага се да разгледаме отново какви останки са намерени в първия и втория гроб и начина за изграждане на гробовете. Според комисията в първия гроб, разкрит на 20. XI, са открити останки от архиерейска мантия, голям омофор и два епитрахила, а във втория част от скелет с монашеско облекло и оловна плоча с надпис. В бележките на с. 99, под № 27, Ив. Богданов пише, че са намерени всъщност: „два омофора — голям и малък — от еднакъв произход и старинност, един епитрахил — орар от древен произход, и един епитрахил от по-ново време, очевидно останка от друго погребение, но не и архиерейска мантия (според определението на Б. Чифлянов) (с. 112).

В книгата на В. Киселков, цитирана по-горе, останките в първия гроб са всички от архиерейски одежди — мантия, омофор и два епитрахила плюс останки от обуща. А във втория гроб — от скелет, без останки от монашеско облекло и върху покривната плоча — купчина от кости[6]. Същото описание на гробовете и находките прави и Ст. Станимиров[7].

При спасителни разкопки в Бачковския манастир акад. Кр. Миятев открива част от апсидата и северната стена на Бакуриановата църква от XI в., която е била изместена пò на север и е с по-малки размери[8]. През 1983 и 1986 г. при археологически разкопки в притвора на съборната църква „Св. Троица“ се установи, че църквата от XI в. е със сравнително по-малки размери и на мястото на сегашния притвор на църквата е имало проход между двете църкви — „Св. Богородица“ от XI в. и „Св. Арахангели Михаил и Гавраил“. Точно в този проход бяха открити 17 погребения, разположени в две редици. Гробните камери бяха изградени по три начина — с тухли, с вертикално поставени странични плочи и стени, изградени от по-дребни ломени камъни. Всички гробни ями бяха покрити с каменни плочи, измазани с хоросан. Подовете на някои от гробните камери бяха застлани с тухли. Всички гробове без изключение бяха вторично използувани. В някои от тях се намираха струпани на куп кости, в други кости липсваха и само в три гроба се откроиха цели скелети, но около тях разхвърляни кости от други индивиди. Погребален инвентар липсваше с изключение на две стъклени чашки и една глинена. Открити бяха и две монети от времето на Комнините — XII—XIII в. Начинът на изграждане на гробните камери показваше, че те са извършени по различно време, в разстояние на няколко века, но не по-късно от 1604 г., тъй като при строежа на новата църква източната стена на притвора е пресякла част от гробовете и е стъпила върху тях. Върху гробовете беше направена глинобитна замазка, върху която били положени плочите на пода на притвора. Описанието, което дава комисията, за откритите два гроба под църквата „Св. Архангели“ напълно съвпада с откритите в притвора на църквата „Св. Троица“. Освен това различието в начина на изграждане на двата гроба — единият изграден с тухли, а другият с каменни плочи, показва, че те са били изградени в различно време. Начинът на изграждане на гробовете в притвора и под църквата „Св. Архангели“, показва, че откритите през 1905 г. не могат да бъдат по-късни от 1604 г., което не отговаря на тезата на автора, че гробът на патриарх Евтимий е бил вторично изграден през XVII в.

Ако се върнем на приписката в Ловчанския сборник от края на XV и началото на XVI в., в която се казва: „Понеже храмът на (Св. Богородица) Петриотиса бе съборен до основи от владетелите на нечестивите времена, затова и гробът на светеца остава незнаен до днес“[10], ще се убедим, че тя напълно потвърждава резултатите от археологическите разкопки. При срутването на църквата строителните отпадъци не са били вдигнати, а са били разстлани, изравнени и върху тях е започнал градежът на новата църква, което бе установено при стратиграфското разкопаване на терена. Поради това при изграждането на новата църква не са били открити и не са били отваряни. Това показва, че никой не е търсил гроба на патриарх Евтимий и той е останал неизвестен. Гробовете под църквата „Св. Архангели“ също останали неизвестни, вероятно никой не е предполагал, че там може да има такива, а и те не са били засегнати при разрушаването на Бакуриановата църква, тъй като малката църква изобщо не е била разрушавана, а строителните отпадъци от голямата църква не биха могли да попаднат над гробовете, едно, защото двете църкви били на разстояние една от друга и защото поднаосното и подолтарното пространство са били покрити от втория етаж на църквата, което би попречило руините от голямата църква да затрупат т. нар. първи етаж на „Св. Архангели“, и то до такава степен, че гробът на патриарха да остане неизвестен.

Като имаме пълно доверие на приписката от Ловчанския сборник, смятаме, че гробът на патриарха трябва да е бил пред апсидата на голямата църква или евентуално вътре в църквата, ако това не противоречи на църковните канони.

На същото мнение е и В. Киселков в книгата си „Патриарх Евтимий“, който казва: „Над гроба на патриарха не е могло да гори кандило, тъй като е изчезнал под развалините на монастирската църква още през XV в. Отпосле пък, когато църквата била възстановена, никой нито се е погрижил за него, нито пък е бил в състояние да посочи мястото му.“[1] Ст. Станимиров също изказва съмнение относно плочата с надписа и пише: „Както поменахме, патриарх Евтимий живял в Бачковския манастир около 9 години. Той умрял в 1402 г. и бил погребан в храма или около храма. До такова заключение идваме въз основа на приписката в Ловешкия ръкопис. А това значи, че след като манастирският храм се разрушил, гробът бил затрупан, защото бил в храма или около храма, та останал неизвестен.“[12]

Относно надписа, намерен на оловната плоча, освен В. Златарски, който явно е приел безрезервно откритието и напълно му повярвал, нито един от изследователите не го приема за автентичен, както и самият Ив. Богданов, който смята, че е от XVII в. (с. 79).

По въпроса за старинността на надписа трябва да се спомене и мнението на В. Киселков в горепосочената книга: „. . . че откритието на монастирския игумен е една обикновена мистификация, извършена не толкова от родолюбива ревност, колкото от суетно лично тщеславие. В полза на това говори фактът, че не много след откритието един от монасите, който бил посветен в мистификацията, самоволно признал това пред своя духовен началник.“[13] В. Киселков посочва и откъде е взет според него текстът. „По-вероятно е съставителят на бачковския надпис да е използувал не толкова многолетствието за Евтимия в Бориловия синодик, колкото съответната ектения по софийския препис на Евтимиевия служебник-ектения, която била добре позната в науката. Съставителят на бачковския надпис само не се досетил да измени окончанията на думите евтимиу и преусвещеному, за да ги превърне от дателни форми в родителни, както се е налагало от началната прибавка „св. мощи“[14].

Налага се да посочим някои неточности в текста и непознаване на терминологията. На с. 7, а и по-нататък, Ив. Богданов пише, че Евтимий Търновски е „последният български средновековен патриарх“. Прието е терминът „средновековен“ да се употребява за „средновековни накити“, „средновековни гърнета“, „средновековни находки“, но „средновековен патриарх“. При описанието на предполагаемия гроб на патриарха той прави следното описание: „гробът“ се намира под олтара на издигнатата на пиластри манастирска черква „Св. Архангели Михаил и Гавраил“, което издава, че авторът не е наясно с термина „пиластър“, а на с. 32 — „. . . поради което в нишата (фиридиката) на една от подпорните пиластри“ — също се вижда, че терминът, „фиридика“ не е употребен правилно — фиридиката е ниша в олтара на църквата.

Има неточности и във фактологията. На с. 12 се съобщава, че „. . . при завладяването на Родопския край от турците през 1363 г.“ Годината, която се сочи, е старо схващане. Според новите изследвания Родопите и Тракия са завладяни между 1373—1375 г.[15], а на с. 75 е допусната грешка, като се сочи, че Григорий Бакуриани е основал манастира през XV в., а не в XI в.

Като систематизираме всичко казано дотук, можем да направим следните обобщаващи изводи относно предлаганата от Ив. Богданов теза, че гробът на патриарх Евтимий се намира под олтарното пространство на църквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил“:

1. Откритите два гроба под църквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ според описанието на първата комисия са изградени по два различни начина — гроб № 1 от тухли, гроб № 2 — от каменни плочи, което е указание за различното време на изграждането им. Авторът е пренебрегнал този факт, въпреки че в същото обвинява Й. Иванов и Б. Филов, но това би му попречило да обясни защо плочата с надписа се намира във втория гроб.

2. Останките от архиерейските одежди в гроб № 1 не принадлежат само на едно лице, с което авторът е съгласен. Двата омофора са комплект и се носят от лице със сан епископ, митрополит, архиепископ, патриарх, според мнението на Б. Чифлянов в края на книгата (с. 112). Тогава си задаваме въпроса, ако това е възстановеният гроб на патриарха, както смята авторът, как да си обясним наличието на два епитрахила, единият от които е от по-ново време, които не са принадлежали на лице с горепосочения сан. Не следва ли от това, че гробът е използуван два пъти — един път, като в него е погребан епископ — какъвто може да бъде някой от игумените на манастира, и втори път — друго лице от манастира. Смесването на архиерейски одежди с други е недопустимо, ако се приеме, че това е гробът на патриарха. Освен това Ив. Богданов на с. 101, бел. 37, обявява, че патриарх Евтимий бил погребан в обикновен филон, а останки от такава дреха в протоколите и в „мнението“ на Б. Чифлянов не се споменава да е намирано.

Като описва находките, открити в двата гроба, Ив. Богданов пише, че в гроб № 1 не са намерени кости, такива са открити само в гроб № 2. Но на с. 100, бел. 36, той пише: „трябва да се посочи усилието намерените в гроба (за кой гроб) смъртни останки (кости) да бъдат обявени за мощи, за свещени. Вниманието следователно се е насочило не към гроба, като материализация на историческия спомен за великия подвижник, а към намерените кости, част от които могат и да не принадлежат на покойния патриарх Евтимий, понеже гробът му е бил възстановен след големи разрушения и е напълно допустимо да е станало смешение между неговите кости и костите на покойника, погребан в съседния гроб.“ Тук авторът изпада отново в противоречие, като се опитва да обясни наличието на втория гроб и костите, открити в него и върху него, и по такъв начин би могъл да ни обясни как е разбрал, че част от костите в гроба са на патриарха.

3. В цялото изложение се говори, че откритият гроб № 1 е възстановеният гроб на патриарха през XVII в. Никъде обаче не се дават обяснения, защо именно в XVII в. се е наложило да бъде възстановяван гробът, след като в края на XV и началото на XVI в., когато споменът за патриарха бил все още жив, гробът му останал „незнаен“, както сочи преписката в Ловчанския сборник, а именно в XVII в. по неизвестни причини се възстановява гробът на патриарха. Най-малко XVII в. е времето, когато ще се възстановява гробът, тъй като по това време монасите в манастира в по-голямата си част са гърци следствие политиката на цариградския патриарх Кирил Лукарис (с. 98). Малко останалите български монаси едва ли ще са знаели къде е гробът на патриарха, а още по-малко ще започнат да изграждат гроб от тухли пред очите на гърците. Нали именно с това Ив. Богданов обяснява защо надписът не бил поставен на видно място, а бил скрит в гроба, и то в гроб № 2.

4. Още едно противоречие се среща в доказателствата на надписа, намерен в гроба, че оловната плоча, на която е написан надписът, е силно корозирала, тъй като дълго време е била в съприкосновение със земята, както

показва експертизата[16]. Оловната плоча е стара и това е съвсем логично, щом като е част от оловните плочи, покривали старата Бакурианова църква. Авторът обаче се опитва да ни докаже, че когато през XVII в. са направили надписа върху нея, тя не е била корозирала, а това е станало от съприкосновението ѝ със земята в гроба. Но сам той на с. 50 пише: „Основателно се предполага, че при възстановяването на стария храм в началото на XVII в. оловните плочи, с които храмът някога бил покрит, са били пренесени в зимника и зарити, за да не бъдат намерени от турците и използувани за направа на куршуми. Фактите не се нуждаят от коментар.

В резултат на всичко казано дотук няма никакви основания да се приеме, че именно сочения от Ив. Богданов гроб е на патриарх Евтимий; това противоречи на историческата истина.

Българската историческа наука отдавна е приела въз основа на историческите факти, че патриарх Евтимий Търновски е бил заточен в Бачковския манастир, в него са преминали последните му години и там е бил погребан под развалините на сегашната църква „Св. Троица“. За това изрично се споменава в Ловчанския сборник: „Понеже храмът (Св. Богородица) Петротиса бе съборен до основи... затова и гробът на светеца незнаен остава до днес.“

---

[1] П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидков, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 217, 225.

[2] Ю. Трифонов. Живот и дейност на Константина Костенецки. С., 1943, 291—292.

[3] В. Киселков. Патриарх Евтимий. С., 1938, с. 171.

[4] Пак там, с. 173.

[5] Й. Иванов. Асеновата крепост над Станимака и Бачковският манастир. — ИБАД, II, 1911, с. 217.

[6] В. С. Киселков. Цит. съч., 171—172.

[7] Ст. Станимиров. Бачковският манастир от 1086 до 1402 г. — Духовна култура, XX, 9/10, с. 278.

[8] Кр. Миятев. Една важна находка в Бачковския манастир. — ИАИ, XX, 1957, 316—321.

[9] Археологическите разкопки са проведени от Р. Морева.

[10] Ю. Трифонов. Цит. съч., с. 292.

[11] В. С. Киселков. Цит. съч., с. 170.

[12] Ст. Станимиров. Цит. съч., с. 279.

[13] В. С. Киселков. Цит. съч., с. 173.

[14] Пак там, с. 175 и сл.

[15] История на България. Т. III, 353—354.

РОСИЦА МОРЕВА

Образуване на българското археологическо дружество в София

За основаването на Българското археологическо дружество в София досега се знаеше, че това е станало на 16 декември 1901 г., като „самата идея за дружество е била внушена, както изглежда, от Успенски през време на посещението му в България през 1900 г.“[1] Тези твърдения се нуждаят от сериозна корекция. Това показват поместените по-долу извлечения от протоколите на Светия синод и дописки в „Църковен вестник“.

В края на 1899 г. Ф. И. Успенски, директор на Руския археологически институт в Цариград, се обърнал с писмо до Българската екзархия в Цариград с предложение да се основе археологическо дружество в България, което да има като задача да се издирват и приберат всички паметници, с каквито била пълна страната. Грижата за създаване на такова дружество трябвало да поеме църквата.

На 1 декември 1899 г. с писмо № 1635 Българската екзархия препраща писмото на Ф. И. Успенски до Светия синод в София за разглеждане и съответно решение. От своя страна Светият синод в заседанието си от 5 февруари 1900 г. разглежда поставения въпрос, отнася се положително към предложената идея и поема инициативата за създаване на такова дружество. За целта било възложено на професорите от Висшето училище Л. Милетич и В. Златарски да дадат мнение, какво трябва да се направи за основаване на предметното дружество.

На 28 март 1900 г. проектът за устав на археологическото дружество бил разгледан и обсъден на заседание на Светия синод. Този проект предвиждал изучаване на археологията във всичките ѝ клонове, както и разпространение на археологически знания в страната. Същевременно, тъй като Ф. И. Успенски при посещението си в София изявил пред митрополит Симеон желание да се запознае с подготвяния устав, Светият синод решил проектоуставът да се изпрати на Българската екзархия в Цариград, за да може руският учен да се запознае с него.

Една дописка в „Църковен вестник“ от 7 април 1900 г. осведомява българската общественост за археологическото дружество и хвърля допълнителна светлина върху подготовката за неговото основаване. Тук се говори, че инициативата е на Ф. И. Успенски. Светият синод считал, че в това дружество трябва да влязат „всички наши учени мъже, висшите чиновници и всички ученолюбиви лица, които биха могли да подкрепят морално и материално усилията на нашите учени да издирят, приберат и изучат паметниците на миналото, с каквито е обилно нашето отечество“. От страна на Светия синод решението било съобщено на професори от Висшето училище лично от самоковския митрополит Доситей, председателстващ по това време Синода. Самият проектоустав бил изготвен от проф. В. Златарски.

Чрез Българската екзархия проектоуставът бил изпратен на Ф. И. Успенски. Последният направил своите бележки по него. На 10 август 1900 г. с писмо № 997 Екзархията препратила въпросните бележки на Светия синод.

На заседание на Светия синод на 14 декември 1900 г. тези бележки били обсъдени и приети. Било взето решение проектоуставът да се преработи съобразно бележките на Ф. И. Успенски и едва след това да се разгледа въпросът за учредяване на дружеството.

Дописка в „Църковен вестник“ от 7 юли 1901 г. осведомява обществеността, че Светият синод е разгледал окончателно проектоустава за образуване на Българско археологическо дружество в столицата и решил предвид лятната ваканция да се свика събрание през есента. В това събрание да се поканят „професорите, директорите, писателите, висшите сановници, първенците и пр. любители“ за обсъждане и приемане на устава, както и за записване на членове.

Друга дописка в „Църковен вестник“ от 17 ноември 1901 г. осведомява, че събранието за учредяване на археологическо дружество се свиква на 25 ноември 101 г. в 3 /2 часа подир пладне в салона на „Славянска беседа“, като за целта били изпратени писма до „известни ученолюбиви и родолюбиви граждани“ от столицата с покана да посетят събранието.

На 30 ноември 1901 г. „Църковен вестник“ информира, че събранието действително се състояло на 25 ноември, неделя. От поканените 300 души присъствали „повече от 120 души досточтими интелигентни граждани“. Събранието било открито от митрополит Симеон, който в кратка реч информирал присъстващите, че идеята за основаване на дружеството била дадена от един уважаем чужденец археолог, а проектоуставът бил изработен от проф. В. Златарски. За председател на събранието бил избран митрополит Симеон, а за помощник — проф. В. Златарски.

Идеята за образуване на археологическо дружество била посрещната с възторг. Изказали се мнозина учени и общественици. Особено възторжен бил проф. Ив. Шишманов, който казал, че това събрание за българската археология означава същото, което книгата на Отец Паисий за българската история.

След прочитане на проектоустава от проф. В. Златарски станали оживени разисквания. Едни настоявали за строго научна дейност, а други — за широка и всеобхватна работа. Накрая било решено да се избере комисия от 12 души, която под председателството на митрополит Симеон да изготви окончателния проект за устав, след което да свика второ събрание.

На 30 ноември 1901 г. в Синодалната палата под председателството на митрополит Симеон се състояло първото заседание на комисията. Било възложено на Л. Милетич, Ив. Шишманов, В. Златарски и А. Митов да изработят необходимия проект. На 12 декември с. г. било свикано второ заседание на комисията, което обсъдило и приело окончателния текст на проектоустава. На това заседание било решено проектът да се отпечата в 300 екземпляра и да се раздаде предварително на участниците във второто общо събрание на дружеството.

На 16 декември 1901 г., неделя, в салона на Висшето училище се провело второто заседание на археологическото дружество. Председател отново бил митрополит Симеон. Проектоуставът бил докладван от Ив. Шишманов. След обстойно обсъждане уставът бил приет член по член.

На 23 декември 1901 г. било проведено трето общо събрание на Българското археологическо дружество, на което било избрано ръководство от девет души с председател проф. Ив. Шишманов. Били записани и нови членове.

В началото на 1902 г. председателят на Българското археологическо дружество отправил покана до различни лица в София и провинцията да се запишат за членове. С това дружеството престанало да бъде само софийско и започнало да действува и като общонационално.

На 19 февруари 1902 г. в аудитория №10 на Висшето училище било свикано ново събрание на Българското археологическо дружество, което приело правилник за вътрешния ред. С това организационните мероприятия на дружеството приключили и то се заело вече с осъществяване на своите непосредствени задачи. Отпаднала и опеката на Светия синод. Българското археологическо дружество в София действувало вече като самостоятелна гражданска организация.

Приложение:

5 февруари 1900 г. Светият синод одобрява предложението на Ф. Успенски, подкрепено и от Българската екзархия, да се основе археологическо дружество в България. Възлага на професорите Л. Милетич и В. Златарски да проучат и дадат мнение по въпроса.

Протокол №2, §12. Писмото на Св. екзархия от 1 декември м. г. №1635, придружено с писмото на директора на Руския археологически институт в Цариград г. Успенски, по въпроса за основаване едно археологическо дружество в България, което да си тури за цел да помага да се издирят и приберат всички паметници, с каквито била пълна България. Грижата за основанието на такова едно дружество да вземе църквата.

Св. синод напълно усвои мисълта да вземе той инициативата за съставянето на археологическо дружество с посочената цел, и затова реши: Председателствующий да призове господа Л. Милетича и В. Златарски, професори при Висшето училище, да им съобщи тази мисъл и да ги прикани да дадат мнение като какво може да стане, за да се основе предметното дружество. След това Св. синод отново ще се повърне на въпроса.

ЦДИА, ф. 791, оп. 1, а. е. 9, л. 168^{а}—169

28 март 1900 г. Светият синод разглежда проекта за устав на археологическото дружество и решава да го изпрати на Ф. Успенски в Цариград за мнение.

Протокол №32, §4. Проекта на устава за основаването на едно археологическо дружество в София, което да има за цел изучаването археологията в богохранимото княжество във всичките ѝ клонове и разпространението на археологическите знания в страната.

Понеже г-н Успенски, директор на императорския Руски археологически институт в Цариград, при последното си тук пребиваване изявил желание при високопреосвещенnаго митрополита Симеона да види проекта на устава, реши се, последният да се изпроводи на Негово блаженство екзарха с молба да го представи на г. Успенски и после заедно с мнението, което би дал по него, да го повърне в Св. синод.

ЦДИА, ф. 791, оп. 1, а. е. 9, л. 275^{а}

7 април 1900 г. Дописка в Църковен вестник за инициативата на Ф. Успенски да се създаде археологическо дружество в България, подкрепата на Светия синод на тази идея и възлагането на проф. В. Златарски да изготви проект за устав.

Възползуван от едно писмо, отправено до черквата от многоучения мъж г. Ф. Успенски, директор на Руския археологически институт в Цариград, Св. синод мери да вземе инициативата да се състави в столицата археологическо общество, което да си тури за задача да изучи българската земя в археологично отношение. Идеята на Св. синод е в дружеството да влязат всички наши учени мъже, висшите чиновници и всички ученолюбиви лица, които би могли да покрепят морално и материално усилията на нашите учени да издирят, приберат и изучат паметниците на миналото, с каквито е изобилно нашето отечество. По синодално решение, председателствующият Св. синод, Негово високопреосвещенство св. самоковски митрополит г. Досит е разменил мисли с някои от господа професорите на Висшето училище по идеята. Както можахме да научим, г. В. Златарскич по покана на Св. синод, е съставил проект за устав на проектираното археологично дружество. Обичаме да вярваме, че честитата мисъл ще добие живот, ще се развие и укрепне под грижите на черквата така, както и просвещението у България почна първите си дни по неин почин и, благодарение на нейните неустанни материнско грижи и нейната морална подкрепа, възроди благочестивия български народ.

Църковен вестник, г. I, бр. 1 от 7 април 1900 г.

14 декември 1900 г. Светият синод разглежда и одобрява бележките на Ф. Успенски върху проекто-устава на археологическото дружество.

Протокол №82, §1. Писмото на Св. екзархия №997 от 10 август т. г., с което в отговор възвръща проекто-устава на Археологическото дружество в България заедно с направените по него бележки от г. Успенски, директор на Руския археологически институт в Цариград.

Св. синод усвои бележките на г. Успенски и реши съобразно тях да се приготви проектът на устава. След това ще се занимае с въпроса за учредяването на дружеството.

ЦДИА, ф. 791, оп. 1, а. е. 10, с. 156

7 юли 1901 г. Дописка в Църковен вестник, че Светият синод е одобрил окончателно проекто-устава на Българското археологическо дружество и насрочва учредителното събрание за есента.

Св. синод разгледал окончателно проекто-устава за съставянето Българско археологическо дружество в столицата и постановил да се свика през есента събрание от г. г. професорите, директорите, писателите, висшите сановници, първенците и пр. любители, което да прегледа и приеме устава, като отвори книга за записване членове. Събранието се отлага за през есента поради ваканционното време; през това последното време повечето от лицата, които се предполага да вземат участие в съставянето на археологическото дружество и да бъдат негова душа, отсъствуват от столицата.

Църковен вестник, г. II, бр. 13 от 7 юли 1901 г.

17 ноември 1901 г. Дописка в Църковен вестник за насрочване учредителното събрание на археологическото дружество и обсъждане на изготвения от проф. В. Златарски проект.

Още миналата година Светият синод бе взел инициативата да се състави в България археологическо дружество, което да си тури за цел да издири, събере и запази от развала всички старини на отечеството, както и да съдействува да се изучат от компетентни мъже запазените старини и паметници. Синодалните архиереи размениха, по идеята за дружеството и целта му, на няколко реда мисли с някои от нашите професори и учени и, по покана на Св. синод, г. В. Златарски, професор във Висшето училище, съставил един проект за устав на бъдещото дружество. В едно от последните си заседания Св. синод се занимавал отново с идеята за дружеството и постановил да свика на 25-и того в салона на Славянската беседа събрание, в което да се турят основите на археологическото дружество. С тая цел Св. синод ще отправи тези дни до известни ученолюбиви и родолюбиви граждани в столицата окръжно писмо, с което ще ги покани да почетат с присъствието си събранието. Заседанието ще се открие часа на 3 1/2 подир пладне.

Църковен вестник, г. II, бр. 32 от 17 ноември 1901 г.

30 ноември 1901 г. Дописка в Църковен вестник за провеждане на първото събрание на археологическото дружество, обсъждане на неговите цели и задачи.

Св. синод бе поканил повече от 300 души софийски граждани да почетат с присъствието си събранието, което се свиква в неделя, на 25-и того у Славянска беседа, за да се разменят мисли по идеята да се турят основите на едно археологическо дружество в България. На поканата на Св. синод се отзоваха повече от 120 души досточтими интелигентни граждани. Салонът на Славянска беседа, който е виждал много събрания, често и помноголюдни, пръв път, струва ни се, вижда в стените си събрание, в което побелели достопочтени наши дейци, които вече движат българската мисъл. Белите коси правеха събранието особено внушително. Заседанието се откри часа на 2 1/4 подир пладне от Негово високопреосвещенство св. варненски и преславски митрополит и синодален член г-н Симеон, който пръв и найрано бе дошъл в Беседата. С къса реч Негово високопреосвещенство отвори събранието, като очерта как се е породила идеята за основаването археологическо дружество и с какво присърце приел тази идея Негово блаженство екзарха и Св. синод, твърдо уверени че тя ще се възприеме и усвои от всички интелигентни българи. Идеята за основаването на археологическо дружество в България, дадена от един уважаем чужденец археолог, се предава на днешното събрание, което представлява столичната интелигенция. В желанието си да представи по-ясно идеята и да улесни делото на днешното събрание, Св. синод помолил г-н В. Златарски да състави един проекто-устав, какъвто и се изработи. Като покани присъствуващите да поемат идеята и да разменят мисли по нея, Негово високопреосвещенство помоли събранието да избере изпомежду си временен председател, който да ръководи разискванията. Г-н Ст. Бобчев благодари на Негово високопреосвещенство за честитата инициатива на Св. синод и предложи на събранието да помоли Негово високопреосвещенство да заеме председателското място и да ръководи разискванията. Предложението се посрещна с бурни ръкопляскания и с акламации от събранието. За помощник на Негово високопреосвещенство се предложи г-н професор В. Златарски, който също се прие с акламации Негово високопреосвещенство благодари на събранието за честта, с която го удостоява, и покани ония, които желаят да вземат думата и се изкажат по идеята за археологическото дружество и по целта на събранието. Негово високопреосвещенство добави, че изработеният от г-н Златарски проекто-устав за археологическо дружество е на разположение на събранието.

Пръв взе думата г-н д-р Ив. Шишманов. В прочувствувани и хубави думи той изказа своята благодарност и признателност към Св. синод и към служителите на църквата за идеята да се основе археологическо дружество в България. Едно дружество, което ще има за задача да изнамери, запази и изучи всички паметници и старини, които скрива нашето отечество в земята си, ще състави епоха в нашия културен живот. А че такива старини и паметници изобилствуват в нашето отечество, доказват разкопките в Абоба, които хвърлят нова светлина върху нашата история. Той изказа възхищението и радостта си, че Св. синод, представителят на нашето духовенство, следва да работи в пътя на просвещението, набразден от Паисия, който пръв тури искрата на просвещението и възраждането. Паисий почна с историята, а неговите достойни приемници дават идеята да се заловим със събиране, запазване и изучаване археологията на България. Той цени високо идеята, която Св. синод предлага на българските интелигентни мъже. Д-р Шишманов свърши, като заяви, че той се резервира да говори по целта на археологическото дружество, кога чуе устава.

По предложената идея говориха едно по друго г.г. Мишев, Бобчев, Митов, П. Славейков, Ст. Костов, Иширков, Н. Саранов, Ляпчев, Алтънов, Страшимиров, Златарски, Д. Хранов, Камбуров, Йордан Наумов и пр. Разискванията, които излязоха доста продължителни, ставаха по две точки: по конституирането на дружеството и по неговата цел. Едни, които излизаха от мисълта, че идеята е позната на събранието, предложиха преди всичко да се запишат господата, които желаят да бъдат членове на дружеството, а после да се прочете уставът и да станат разисквания по него; други настояваха по-напред да се прочете уставът и да се избере една комисия, която да го преработи, ако би че в него има нещо да се допълни и видоизменя. Последното мнение се прие и г-н В. Златарски прочете проекто-устава.

Подир прочитането на устава станаха оживени разисквания по целта на дружеството. Говорителите се разделиха по схващането целта. Едни от говорителите намираха, че целта на дружеството е много специална и строго научна и че такава цел иска в дружеството да влизат само учени и специалисти историци и археолози. Те настояваха целта да бъде по-скромна, та да бъде достъпна за всички интелигентни неспециалисти, именно: дружеството да си тури за цел да изброди, събере и запази от развала всички старини, а изучаването на старините и издаването на списание по археология да се изпусне от целта. Други от говорителите бяха на противно мнение: те казваха, че целта, тъй както е схваната в проекто-устава, не трябва да плаши никого. Широката цел, напротив, има нужда и от специалисти, и от учени, и от любители интелигентни, и от селския учител, и от свещеника, па дори и от селянина. Дружеството трябва да заинтересува всички и всеки да съдействува за целта му според силите си: едни ще открият някой паметник, други ще съдействуват да се запази, трети ще го опишат, четвърти ще го изследват, изучат и пр.

Подир craналите разяснения по целта на дружеството, предложи се 1) да се избере дванадесеточленна комисия, която да изработи проекто-устав, като вземе за основа изработения, и 2) подир избирането на комисията да се запишат ония, които желаят да бъдат членове на дружеството. В комисията се избраха следните лица: г. г. Добруски, д-р Шишманов, Митов, Иширков, П. Славейков, капитан Радев, Ст. Костов, генерал Агура, Мърквичка, Милетич, Бобчев и В. Златарски. Събранието помоли Негово високопреосвещенство да запази председателското място, като остави на грижата му да свика второ събрание, когато комисията бъде готова с проекто-устава и да свика и председателствува заседанията на комисията.

Църковен вестник, г. II, бр. 33 и
34 от 30 ноември 1901 г.

8 декември 1901 г. Дописка в Църковен вестник за заседание на комисията за изработване на устав на археологическото дружество

Дванадесеточленната комисия за изработване устав на археологическото дружество държала първото си заседание на 30-и ноември в Синодалната палата под председателството на Негово високопреосвещенство св. варненски и преславски митрополит г-н Симеон. На заседанието присъствували всички членове, с изключение на двама. Възложило се на г.г. Милетич, Шишманов, Златарски и Митов да изработят устава и да го представят в комисията за разглеждане.

Църковен вестник, г. II, бр. 35 от 8 декември 1901 г.

15 декември 1901 г. Дописка в Църковен вестник за приемане на устава на археологическото дружество от избраната комисия и насрочване общо събрание на дружеството

На 12-и того дванадесеточленната комисия, натоварена да изработи устав за археологическото дружество, държа в Синодалната палата под председателството на Негово високопреосвещенство св. варненски и преславски митрополит г-н Симеон последното си заседание. В това заседание се прегледа и прие окончателно изработеният проект. В неделя часа на 2 подир пладне ще стане главното събрание, в което ще се приеме уставът, ще се конституира дружеството и ще се избере настоятелство. Заседанието ще стане в салона на Висшето училище, зад двореца. За улеснение при разглеждане устава, последният се отпечата в 300 екземпляра. Вече са разпратени нужните покани.

Църковен вестник, г. II, бр. 36 от 15 декември 1901 г.

212 декември 1901 г. Дописка в Църковен вестник за проведеното събрание на археологическото дружество, на което бил приет устава и насрочено ново общо събрание за избор на ръководство

В неделя, на 16-и того, в салона на Висшето училище стана второто общо събрание на археологическото дружество. Събранието стана под председателството на Негово високопреосвещенство св. варненски и преславски митрополит г-н Симеон, председателствуващия Св. синод. Разгледа се изработеният от дванадесеточленната комисия проекто-устав. Докладчикът на комисията г-н д-р Шишманов прочете проекто-устава. Станаха живи разисквания върху приемането на устава — едни говорители настояваха да се приеме уставът изцяло за една година, а други — да се чете член по член и приеме. Преодоля мнението на последните. Проектоуставът се чете и разисква член по член и се прие.

На 23-и того ще се състои трето общо събрание на археологическото дружество. Събранието ще стане под председателството на Негово високопреосвещенство св. софийски митрополит г-н Партений, член на Св. синод. Дневният ред на събранието ще бъде: 1) избиране на настоятелство, и 2) записване нови членове.

Църковен вестник, г. II, бр. 37 от 22 декември 1901 г.

16 февруари 1902 г. Дописка в Църковен вестник за разпратени писма и устава на археологическото дружество до лица в София и провинцията с покана да станат негови членове

Председателят на Българското археологическо дружество г-н д-р Ив. Шишманов отправил до разни лица в столицата и провинцията писма, в които ги кани да се запишат за редовни членове на дружеството. При писмото е приложен уставът на дружеството и една пощенска карта, която получателят, ако приема да бъде член, трябва да подпише и повърне. Редовните членове плащат годишно 6 лева.

Църковен вестник, г. II, бр. 44 от 16 февруари 1902 г.

23 февруари 1902 г. Дописка в Църковен вестник за събрание на Българското археологическо дружество, на което бил приет правилник за вътрешния ред

На 19-и того Българското археологическо дружество свика членовете си на заседание в аудиторията № 10 на Висшето училище. Предмет на заседанието бе да се прегледа и приеме изработеният правилник за вътрешния ред на дружеството. Правилникът, с някои незначителни изменения, се прие.

Църковен вестник, г. II, бр. 45 от 23 февруари 1902 г.

---

[1] Б. Филов, Ф. И. Успенски като археолог. — VIII отчет на Българския археологически институт в София за 1928 г. С., 1929, 40—41; Същият. Историческа бележка за Българското археологическо дружество — ИБАД, IV, 1914, с. 242.

П. ПЕТРОВ

Тотьо Иванов (1947—1990)

На 3 април 1990 г. след дълго и мъчително боледуване почина Тотьо Генев Иванов, кандидат на историческите науки, научен сътрудник в Историческия музей, Разград.

Роден е на 17 април 1947 г. в Габрово. Основното и средното си образование завършва в родния град, след което през 1967 г. се записва в Историческия факултет на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“ (сега ВТУ) — Велико Търново. Като студент още от първия курс проявява трайни интереси в археологическата наука и най-вече към праисторията. Активен участник в кръжока по археология, ръководен тогава от професор Станчо Ваклинов, той работи на различни обекти в страната — Казанлък, Девня, Велико Търново, Търговище, Велики Преслав, в Родопите. В продължение на няколко сезона е помощник на Хенриета Тодорова в разкопките на селищната могила при село Голямо Делчево, Варненско.

През 1971 г. Тотьо Иванов се дипломира и постъпва в отдел „Археология“ на Разградския музей, където остава да работи до смъртта си. През 1981 г. Специализираният научен съвет му присъжда научната степен „кандидат на историческите науки“, а през 1983 г. Научният съвет на АИМ при БАН го избира за научен сътрудник II степен по праистория. Неговите професионални интереси към проблемите на праисторията насочват към избора на тема за дисертация „Погребалният култ през неолита и халколита в България“. В завършения си вид тя представлява оригинално изследване и прави съществен принос в обобщаването на материала. По време на работата си над нея, след многобройни участия в колективи Тотьо Иванов започва самостоятелни разкопки на селищната могила и некропол край село Радинград, Разградско. За пет години — от 1974 до 1977, и през 1980 г. разкопава напълно този паметник и само преждевременната смърт попречи на пълното му монографично издаване. Предварително обаче в две статии на немски и руски език, както и в един албум с пространен текст Тотьо Иванов представя частични резултати от проучванията. Освен статиите, които написва по темата на кандидатската си дисертация, той публикува няколко паметника от района на Разград. Сред тях има и тракийски находки, което донякъде предопредели по-нататъшните му занимания. И когато в началото на 80-те години започва проучването на култовия комплекс край с. Свещари, Тотьо Иванов се включва активно в тях, при което благодарение на добрата му професионална квалификация е определен за заместник-ръководител на колектива. Резултат от участието му в тази експедиция е написването на раздела „Археологически проучвания“ в монографията „Свещарската гробница“, издадена на чужди езици от издателство „Свят“. Смъртта прекъсва по-нататъшната му работа по проучването на новооткритите обекти от комплекса, но това, което остана, се отличава с много добро познаване на паметника, прецизно приложена методика и обективно отразяване на получените резултати.

Особено е активна музейната дейност на Тотьо Иванов. Още с постъпването си на работа той започва регистрация и маркиране на археологическите обекти в тогавашния Разградски окръг. Освен известните от дотогавашните обхождания той открива нови паметници, най-вече праисторически. По-късно ръководи уреждането на временни и постоянни експозиции, фотоизложби във връзка с различни юбилеи и форуми. Участвува и в уреждането на българска изложба в Германия. Неизменно е присъствието му на национални, регионални конференции и симпозиуми, както и на някои международни научни прояви.

Тотьо Иванов си отиде от нас твърде рано и остави кратък списък

на научна продукция. Той обаче беше и остава образец на прецизен разкопвач и добросъвестен изследовател. В писаното от него мъчно ще се намери неубедителен аргумент, погрешно обяснение или повърхностна мисъл. Въпреки тежкото заболяване той продължи да участвува в разкопките на култовия комплекс край Свещари. Води ги по същия начин, както когато беше съвсем здрав. Постоянните сърдечни кризи не променят и характера му. До последните часове от живота си остава верен на своята доброта, колегиална етика и превъзходното си чувство за хумор. С тази преждевременна смърт губим не само квалифицирания специалист, но и чудесния човек Тотьо Иванов.

Списък на публикациите

1. Два късноенеолитни идола от с. Кривня, Разградско. — МПК, кн. 1, 1973.

2. О некоторых сторонах погребального обряда и представлениях о загробном мире во время неолита и халколита. SP, 1—2, 1978 г.

3. Две бронзови оръжия от Разградски окръг. — Археология, 1979, кн. 1, 29—35 (в съавт. с Ив. Панайотов).

4. Проблеми на археологическите проучвания в Разградски окръг. — Сб. Материали за Разград и Разградско. Разград, 1977 (в съавторство с А. Маргос и Ст. Стоянов).

5. Два култови съда от Разградско. — Изкуство, кн. 9—10, 1981, 71—77.

6. Тракийски бронзов релеф от гр. Кубрат. — Изкуство, кн. 3, 1982.

7. Радинград — селищна могила и некропол. С., 1984. 31 с., 12 табл., 47 фиг.

8. Погребалните обреди на ранноземеделските племена у нас като извор за социална информация. — ИМСев. България, Т. IX. 23 с., 6 табл.

9. Многослойное поселение близ с. Радинград, Разградского района. — SP, IX, 1985.

10. Tell Radingrad. — Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, Band XIII, München, 1982, 166—174, 222—227.

11. The thracian tomb near the village of Svestari. S., 1986 (в съавторство с Ал. Фол, М. Чичикова, Т. Теофилов).

СТ. СТАНИЛОВ

Защитени дисертации

Красимира Добрева Карадимитрова. *Култът на трите нимфи в Долна Мизия и Тракия (днешна България)* — кандидатска дисертация. Рецензенти: ст. н. с. Златозара Гочева, проф. д-р Христо Данов.

Сред многоликия и разнообразен религиозен живот в Долна Мизия и Тракия определено място заема култът към трите нимфи — тема на научното изследване. Дисертационният труд се състои от увод, три глави и заключение (текст — 172 с., каталог и илюстрации).

Уводните страници са отредени за историографски преглед, представяне на изворовата база и методически бележки с оглед непосредствената цел на работата — определяне на специфично тракийските черти в култа на трите нимфи и мястото му в цялостния религиозен живот на траките.

Глава първа е посветена на проникването и разпространението на култа в предримската епоха. Анализирането и въвеждането в научно обръщение на нови изворови данни от произведения на редица антични писатели (Атеней, Страбон, Аполодор, Хезихий и др.) налагат извода, че в тракийските земи култът на трите нимфи е тясно свързан с този на Дионис. Тази констатация е основание за предположението относно неговото проникване едновременно с инфилтрирането на култа към Дионис от Мала Азия, първоначално по Егейското крайбрежие в края на бронзовата епоха и се определя като първи период от развитието на култа.

Вторият период се свързва с установяване троичността на изображенията на изследваните божества в техните фигурални паметници в рамките на VIII—VI в. пр. н. е. От този период са и първите фигурални изображения на трите нимфи, открити вън от изследваната територия, но с иконография и надписи, свидетелстващи за посветителни траки.

Глава втора „Иконография на паметниците от римската епоха“ предлага пълна иконографска схема на паметниците с изображения на трите нимфи. Паралелно са разгледани основните групи паметници от гръкоримския свят и тези, открити в Тракия и Долна Мизия. На този принцип оброчните плочки са разделени на четири основни типа.

В глава трета „Характер на култа в неговите области на разпространение“, въз основа на комплексен анализ на всички видове паметници е очертана картината на култа в отделните области на разпространението му, като текстът е структуриран по параграфи. Първоначално е разгледана спецификата на изследвания култ в провинция Тракия. Достига се до извода, че в преобладаващата си част паметниците са открити вън от градските центрове и до края на езичеството паметниците на трите нимфи почти не проникват в градовете, а тези от малките селища и светилища имат хронологически приоритет.

Очертана е картината на култа в провинция Мизия в отделните райони, характеризираща се с относителна малобройност на паметниците в сравнение с Тракия и хронологически приоритет на тези от градовете спрямо същите от селата, което дава основание да се счита, че тук култът прониква отчасти през римската епоха заедно с настаняването на първите римски войници и ветерани.

Разглеждане спецификата на култа на трите нимфи налага извода за неопределящото му значение в религиозния живот на населението на западнопонтийските градове.

В заключение са очертани три области на разпространение на култа във всяка провинция. В Тракия първата област обхваща източната ѝ част до Филипопол, характеризираща се с относителна малобройност на паметниците, но с иконография, характерна само за тракийските земи. Втората област — в централната част на провинцията до територията на Сердика, където нимфите се почитат като общи покровители, даряващи здраве, живот, плодородие, благополучие и безсмъртие. Третата област обхваща териториите на Пауталия и Сердика, според изследвача контактна зона по отношение инфилтрирането на култа.

В провинция Долна Мизия също са разграничени три области: 1) Територията между р. Цибрица и р. Янтра, където степента на романизация е най-висока и култът към трите нимфи е без определящо значение за религиозния живот на областта; 2) Добруджа с териториите на Марцианопол и Никополис ад Иструм с установено преповтаряне на иконографски схеми и аспекти, характерни за Югозападна Тракия;

3) Района на Понта, без гръцките градове — колонии със слабо разпространение на култа.

Георги Георгиев Атанасов. *Скални монашески обители в Добруджа (IV—XIV в.)* — кандидатска дисертация. Научен ръководител: ст. н. с. Тотю Тотев. Рецензенти: ст. н. с. I ст. Димитър Овчаров, ст. н. с. Маргарита Ваклинова.

Дисертационното изследване се явява като обобщение на резултатите от документирането и публикуването на 99 скални църкви, килии, крипти, скитове и манастири в Добруджа, съставна част от християнската култура и единствени представители на късноантичното и средновековно манастирско строителство.

Представеният за защита труд съдържа увод, пет глави, заключение и каталог (303 машинописни страници), както и албум, включващ 4 карти и 86 табла.

С цел пълното и всеобхватно представяне на позитивния археологически материал по темата със съответните обяснения за добиването на определени исторически изводи дисертантът постига изпълнението и решаването на редица задачи: пълно документиране на разглежданите археологически паметници с обстойни описания, планове, разрези, карти и пр.; извеждане на цялостна информация за скалната архитектура от плановете, интериора, детайлите в църквите, скитовете и манастирите; изследване на подемния археологически материал от обителите, доколкото той спомага за уточняване на датировката; документиране и интепретация на рисунките-графити, стенописи и епиграфски паметници по стените на скалните помещения и възможностите, които предлагат за хронологическата и етническа определеност; поставяне на обителите в естествената им археологическа и историческа среда; определяне функционалното предназначение на всеки обект, група обекти и характера на монашеската организация за отделните колонии и региона; съпоставяне скалните манастири в Добруджа със скалните манастири в други части на България и останалия християнски свят.

Четирите основни глави се предхождат от една общоисторическа, в която се определят предпоставките за появата и разпространението на скалните монашески обители в Добруджа. Посветена е на сложната съдба на християнството и християнската култура в Добруджа от късната античност до късното средновековие.

В глава втора са разгледани скалните обители по Добруджанското Черноморие, от възникването им, през ранновизантийската епоха, по време на прекъсването на активния монашески живот към VII в. с формиране на българското ханство до зрялото средновековие.

Обект на специално изследване (глава трета) е монашеската колония от скални обители по Карагьол (Дристра) и съседните сухоречия. Колонията е разположена по бреговете на средновековната река Дристра, край която през IX—XI в. е минавал важен път, свързващ столиците Плиска и Преслав с найголямата дунавска крепост Дръстър.

Глава четвърта е посветена на един от най-спорните паметници на християнската култова архитектура в средновековна България — скалния манастир до Мурфатлар (Басараби — Централна Добруджа). Привеждат се всички мнения, засягащи датировката и етническата определеност на обекта. Подлагат се на преоценка становището за оформянето на манастира от проторомъни и византийци към последната четвърт на X в. За целта се коментират основните групи археологически паметници, които носят информация за хронология и етническа определеност.

В глава пета „Монашеската колония от скални обители по река Суха", на базата на новооткрити обители и сондажни проучвания първоначалната късна датировка е коригирана. Обръща се внимание на обстоятелството, че почти всички обители по Суха река са в подножието на ранновизантийски кастели, които през V—VI в. се утвърждават и като регионални християнски центрове. Откритите множество находки свидетелстват за християнизацията на българското население и възобновяване живота на ранновизантийските кастели през IX—XI в.

Г. ВЛАДИМИРОВА

Книгопис

Общи съчинения

Аврамов, Иван. Поява и развитие на градовете до края на античността. — Год. ВИАС—София, 34, 1990, № 2, 255—274.

Арнаудов, Георги. Илиенци — древното и новото. — София, 1990, № 8, 5860.

Атанасов, Георги. Към историческата география на Южна Добруджа. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 241—250.

Географски карти.

Атанасов, Георги Георгиев. Скални монашески обители в Добруджа (IV—XIV в.). Автореферат на дис... „канд. на ист. н." С., 1990. 21 с.

Божков, Атанас. Българско изобразително изкуство. С., Септември, 1988. 548 с. с ил.

От късната античност до съвременността.

Рец.: Kiril Popov et Ekaterina Zaharieva. — Bulg. hist. rev., 1990, No 4, 95—99.

Бойчев, Ясен и Цветан Георгиев. Тайните на остров „Свети Иван". — Дарители, 1990, № 2, 38—39.

Археологически проучвания.

Бояджиев, Димитър. Веселин Бешевлиев на деветдесет години. — Съпостав. езикозн., 1990, № 1, 100—104.

Съдържа и библиография на трудовете му.

Бракалова, Симеонка. Историческо развитие на пътната мрежа и на селищата в Добруджа. — Архит.—теор., ист., 1989, № 6, 15—29.

Давидов, Ангел. Научният принос на професор Иван Гълъбов. — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 7—14.

Двата бума на българската подводна археология. — Мор. свят, 1990, № 5, 6—9.

Джингов, Георги, Ана Балканска и Мария Йосифова. Калиакра. Т. 1. Крепостно строителство. С., БАН, 1990. 206 с. с ил.

Укрепителни системи на Тиризис — Акре — Калиакра.

Енциклопедия на изобразителните изкуства в България. Т. 2. М—Р. С., БАН, 1987. 527 с. с цв. ил.

На много места в тома паметници на изкуството от праисторическата, античната и средновековната епоха.

Койчева, Кина. Археологически разкопки в Габрово. — Год. музеите Сев. България, 14, 1988, 59—76, 9 с. прил.

Меламед, Андрей. Археологическа експедиция „Банско". — Струма, № 1, 1990, 105—109.

Ненов, Николай. Модерна техника в морските дълбини. Приложение на хидроакустически методи [в морската археология]. — Мор. свят, 1990, № 5, 9—12.

Пеев, Радой. Историческата местност Сперла край Бухово. — София, 1990, № 6, 40—41.

Материали и паметници от праисторическата, античната и средновековната епоха.

Русева, Б. In memoriam. А. М. Вагонер почина на 64-годишна възраст. — Нумизматика, 1990, № 2, с. 48.

Станчева, Магдалина. Старини под стъпките ни. Между халите и „Пиротска“. — София, 1990, № 10, 10—11.

Станчева, Магдалина. Старини под стъпките ни. Площад „Св. Крал“ — пресована история. — София, 1990, № 11, 4—5.

Тотев, Тотю. Археологически данни за хронологическите граници на живота в чашата на язовир „Виница“ край Преслав. — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 32—35.

От неолита до XIV в.

Харбова, М. Изследване на формирането и развитието на териториални общности чрез графически модели (XII — XIX в.). — Год. ВИАС—София, 34, 1990, № 2, 181—208.

Чохаджиев, Михаил Доброславски (1948—1985). — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 25—26.

По повод смъртта му. Със списък на научните му публикации.

Д-р Йорданка Юрукова — член-кореспондент на Американското нумизматично дружество. — Нумизматика, 1990, № 4, с. 46.

Dobrudža. Etudes étno-culturelles. Sofia, Ed. de l'Acad. Bulg. des sc., 1987. 238 p.

От IV до XIV в.

Рец.: Радослав Василев. — Археология, 1990, № 2, 60—61.

Velkov, Velizar. Nessèbre. Sofia, Sofia-Presse, 1989. 103 p. ill.

Издадена на френски, немски, руски и английски език.

Праистория

Авилова, Л. И. Конференция „Археология и лингвистика: индоевропейская проблема“. — Сов. археология, 1989, № 2, 280—286.

Състояла се в Москва на 18 и 19 декември 1986 г.

Доклади върху етнокултурните процеси през праисторическата епоха в Югоизточна Европа, респ. българските земи.

Авински, Владимир. Шифърът на вековете: Алфаметриката в Стоунхедж и в паметниците на българската култура. — София, 1990, № 10, 36—37.

В мегалитните паметници.

Аврамов, Иван. От Йерихон до Константинопол. 3. Урбанизационната революция. — София, 1990, № 4, с. 4.

Исторически преглед от неолита до античността.

Боев, Златозар и Георги Рибаров. Орнитофауната на потъналото селище при Урдовиза (дн. Китен) от раннобронзовата епоха. — Археология, 1990, № 2, 53—57.

Георгиева, Петя Г. Етнокултурни промени през преходния период между каченно-медната и бронзовата епоха на територията на Северна България. Автореферат на дис... „канд. на ист. н.“ С., 1986. 30 с.

Кънчев, Кънчо. Кремъчни скали в Североизточна България и тяхната експлоатация [през неолита и халколита]. — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий“. Резюмета. Т. 3. История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, с. 48.

Кынчев, К. Еще раз к вопросу о функциях скребов. — Сов. археология, 1989, № 2, 241—244.

Мерперт, Н. Я. и А. А. Молчанов. Структура протофракийских поселений раннего бронзового века в свете данных археологии и античной традиции (Опыт интеграции источников по древнейшей истории Юго-Востока и Юга Балканского полуострова). — В: Проблемы изучения древних поселений в археологии, М., 1990, 11—31.

Николов, Васил. Моделът на пещ от Слатино: опит за интерпретация. — Археология, 1990, № 2, 32—37.

Станев, Петър Иванов. Археологически данни за духовния живот през неолита в басейна на река Янтра. — Год. музеите Сев. България, 14, 1988, 5—20, 7 с. прил.

Тодорова, Хенриета. Праисторически културни блокове и етнокултурни комплекси на Балканския полуостров. — Бълг. етнография, 1, 1990, № 5, 3—15.

Чохаджев, Михаил. Културни връзки на „западнобългарската култура с рисувана керамика“. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 5—24.

Неолит.

Brukner, B. Contribution to the investigation of connections and relationships among the populations of Southeast Pannonia, the central part of the North Balkans and the area north of the Black Sea between 4000—3000 B. C. — Rad Vojvodanskog muzeja, 1987, No 30, 33—42.

Културни взаимоотношения през неолита и началото на халколита и с българските земи.

Chapman, J. C. The early Balkan village. — В: Neolithic of Southeastern Europe and its near eastern connections. Internal. conference Szolnok—Szeged 1987. Budapest, 1989, 33—53. (Varia archaeologica hungarica, 2).

Hiller, Stefan. Tell Karanovo. — В: Die ersten Bauern.: Pfahlbaufunde Europas. Forschungsberichte zur Ausstellung im Schweizerischen Landesmuseum und zum Erlebnispark, April — Sept. 1990. Bd. 2: Einführung. Balkan und angrenzende Regionen der Schweiz. Zürich, 1990, 77—86.

Hiller, Stefan et Vassil Nikolov. Tell Karanovo 1989. Vorbericht über die 6. Kampagne der Österr.-Bulg. Ausgrabungen am Tell von Karanovo. Salzburg, Inst. für Alte Geschichte u. Altertumsforschung der Univ. Salzburg, 1989. 25 p. ill. (Schriftenreihe des Instituts für Alte Geschichte und Altertumskunde der Univ. Salzburg. Reihe 1: Vorlaüfige Berichte und Vorlagen, N. 8).

Höneisen, Markus. Die jungsteinzeitlichen Räder der Schweiz: die ältesten Europas. — In: Das Rad in der Schweiz vom. 3. Jh. vor Christus bis um 1850. Katalog zur Sonderausstellung des Schweizerischen Landesmuseums, Zürich 1989. Zürich, 1989, 13—22.

Хронология на находки на колела от Швейцария, Балканския полуостров (респ. България), Егея, Мала Азия.

Kozlowski, Janusz K. Le paléolithique supérieur en Europe. — Les dossiers d'archéologie, 1991, No 156, 64—71.

Пещерата „Бачо Киро“.

Nikolov, Vassil. Das Flußtal der Struma an der frühneolithischen Straße von Anatolien nach Mitteleuropa. — In: Die ersten Bauern. Pfahlbaufunde Europas. Forschungsberichte zur Ausstellung im Schweizerischen Landesmuseum und zum Erlebnispark, April—Sept. 1990, Bd. 2: Einführung. Balkan und angrenzende Regionen der Schweiz, Zürich, 1990, 63—69.

Pavuk, J. et A. Bakamska. Beitrag der Ausgrabung in Gălăbnik zur Erforschung des Neolithikums in Südosteuropa. — In: Neolithic of Southeastern Europe and its near eastern connections. Internal. conference Szolnok — Szeged 1987. Budapest, 1989, 223—231 (Varia archaeologica hungarica, 2).

Schwartz, Ch. A. On greenfield's Balkans archaeology. — Current anthropology (Chicago), 30, 1989, No 5, 634—637.

Скотовъдството през неолита според анализа на остеологичния материал от Балканския полуостров.

Sherratt, A. G. Two new finds of wooden wheels from Later Neolithic and Early Bronze Age Europe. — Oxford Journal of Archaeology, 5, 1986, No 2, 243—248.

Една от находките произхожда от могилно погребение от Плачидол.

Todorova, H. et T. Dimov. Ausgrabungen in Durankulak 1974—1987. — In: Neolithic of Southeastern Europe and its near eastern connections. Internat. conference Szolnok—Szeged 1987. Budapest, 1989, 291—310. (Varia archaeologica hungarica, 2).

Todorova, Henrieta. Ein mitteäneolithisches Haus aus Poduene (Sofia) aus der Vinča D_2 Zeit. Beograd, 1990, 155—165.

Extr. de: Vinča and its World. (Symposia of the Serb. Ac. Sc. and Arts, vol. LI. Dep. of Historical Sciences, book 14.)

Todorova, Henrieta. Das Frühneolithikum Nordbulgariens im Kontext des ostbalkanischen Neolithikums. — In: Die ersten Bauern. Pfahlbaufunde Europas. Forschungsberichte zur Ausstellung im Schweizerischen Landesmuseum und zum Erlebnispark, April—Sept. 1990, Bd. 2: Einführung. Balkan und angrenzende Regionen der Schweiz. Zürich, 1990, 71—76.

Todorova, H. Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. München, C. H. Beck, 1981. 66 p., 9 Abb., 37 Taf. (Prähistorische Bronzefunde, IX, 14).

Рец.: I. Ecsedy. — Acta archaeologica Ac. Sc. Hung., 1984, No 36, 307—308.

Античност

Аврамов, Иван. От Йерихон до Константинопол. 4. От Испания до Нил. — София, 1990, № 5, с. 5.

Исторически преглед на урбанизацията от V в. пр. н. е. до късната античност.

Апостолов, Кирчо. Теренни проучвания в местността Калето край Омуртаг. — В: Петнадесети пролетен колоквиум „Проф. д-р Пеньо Русев“, Велико Търново, април 1989 г. Резюмета. Ч. 1. Исторически науки. Велико Търново, 1989, 4—5.

Крепост и неукрепено селище от късната античност(IV—V в.).

Атанасов, Георги Атанасов. Късен халщатски некропол при село Правенци, Шуменско. — Год. музеите Сев. България, 14, 1988, 21—35, 5 с. табл.

Василева, Дафина. Тракийската гробница край гр. Мъглиж. Метод на проектиране. — Техн. мисъл, 1990, № 2, 75—80.

Василева, Мария. Етрурия. — Родна реч, 1990, № 6, 58—60.

Изкуството на древните етруски.

Василева, Мария. Към цялостното възприемане на света. — Родна реч, 1990, № 5, 58—61.

Античното изкуство.

Владимирова, Г. Защитени дисертации: [1. Людмил Фердинандов Вагалински. Спортни състезания и гладиаторски игри в тракийските земи, I—IV в. Дис… „канд. ист. н.“; 2. Кръстина Минчева Панайотова. Погребални обреди и гробни съоръжения в гръцките колонии по българското Черноморие VI—I в. пр. н. е. Дис… „канд. ист. н.“]. — Археология, 1990, № 2, 63—64.

Влахов, Кирил. Тракийски тържища в езикова светлина. — Филология, 1989, № 21—22, 42—53.

Гергова, Диана. Свещената територия на тракийските гети. — Отечество, 1990, № 6, 28—29.

Господинов, Константин. За някои пътища и селища в Югоизточна Тракия според Равенския космограф. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985, Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 83—91.

Димитров, Марин П. Феноменът. Въздушният град. — Мор. свят, 1990, № 6, 7—9.

Антични градове около днешния Балчик.

Долмова-Лукановска, Мария. Тракийското селище на хълма Царевец. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 60—76.

Йорданов, Кирил. Политически отношения между траки и скити. — Векове, 1990, № 5, 5—12.

Йорданов, Стефан. Тракийската соларност и култът на Херос Перкон (Проблемът за системния характер на тракийската митология). — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 27—41.

Калужская, И. А. и В. Л. Цимбурский. Международный симпозиум „Античная балканистика VI“ (V Международный конгресс по фракологии). — ВДИ, 1990, № 4, (195), 223—228.

Калчев, Красимир. Жилищната архитектура в Августа Траяна (II—VI в.). — В: Петнадесети пролетен колоквиум „Проф. д-р Пеньо Русев“. Велико Търново, април 1989. Резюмета. Ч. 1. Исторически науки. Велико Търново, 1989, с. 4.

Квинто, Лидия. Келтски материали от III в. пр. н. е. в тракийското селище на Царевец. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 55—68.

Лазаров, Лъчезар. Аполон и Меркурий в Дългополския музей [Варненска обл.]. — Векове, 1990, № 5, 76—78.

Маразов, Иван. Мит, ритуал и изкуство. (Царска идеология и изкуство в Древна Тракия — V—III в. пр. н. е.). Автореферат на дис. „…д-р на изкуствознанието“. С., 1986. 68 с.

Марков, Васил. Водоснабдяването на тракийските крепости през първо хилядолетие пр. н. е. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 42—46.

Милчева, Р. Трета международна конференция по проблемите на римския портрет. — Археология, 1990, № 2, с. 63.

Монтана. Т. 1. С., БАН, 1987. 90 с. с ил.

Рец.: Hans Krummrey. — Klio, 72, 1990, No 1, 318—321.

Петков, Иван. Пчеларство у траките. — Пчеларство, 1990, № 5, 21—23.

Русева-Слокоска, Л. XV международен лимес конгрес в Англия. — Археология, 1990, № 2, с. 62.

Сердика. Т. 2. Археологически материали и проучвания. С., БАН, 1989. 163 с. с ил.

Рец.: Теофил Иванов. — Военноистор. сб., 1990, № 6, 120—122.

Станчева, Магдалина. Старини под стъпките ни: Случайни находки [от Сердика]. — София, 1990, № 12, 4—5.

Стефанова, Красимира. Нови данни за археологическата карта на Казанлъшкия район. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 148—150.

Находки от елинистическия и римския период.

Танчева-Василева, Н. Разпространение на култа към Изида, Атис и Сарапис във военния лагер Кабиле (по паметници на костната пластика). — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 77—82.

Тачева, Маргарита. Походът на тракийския цар Ситалк през 429 г. пр. н. е. — Военноистор. сб., 1990, № 6, 3—13.

Тодоров, Иван. Тракийското племе кени. (Значението на тракийското племе кени и историческото развитие на Балканския полуостров през III—II в. пр. н. е). — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 47—54.

Фол, Александър. Микенска Тракия. — Стрелец-2, 1990, № 1, 10—13.

Фол, Александър. Началото на опознаването в Европа III в. пр. н. е. — III в. от н. е. (Пред Втория българо-югославски симпозиум по история на палеобалканските племена между Адриатическо и Черно море'91). — Векове, 1990, № 4, 36—42.

Goceva, Zlatozara et Manfred Oppermann. Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae. Leiden, E. J. Brill, 1979. XV. 122 p., LXXII pl. (Corpus Cultus Equitis Thracii, 1).

Idem: Monumenta inter Danuvium et Haemum reperta. Leiden, E. J. Brill, 1981. XVII. 176 p., LXXXIV pl. (EPRO, 74).

Рец.: T. Nagy. — Acta archaeol. Ac. Sc. Hung., 1984, No 36, 317—319.

Junkelmann, Marcus. Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat in archäologischem Experiment. Mainz am Rhein, 1986. 313 p., 80 Taf., 31 Farb u. 126 Schwarzweißabb. (Kulturgeschichte der antiken Welt, Bd. 33).

Рец.: Румен Иванов. — Археология, 1990, № 2, 58—59.

Orsted, Peter. Roman Imperial Economy and Romanization. A Study in Roman imperial administration and the public lease system in the Danubian provinces from the first to the third century A. D. Copenhagen, Museum Tusculanum press, 1985, 415 p.

Press, Ludwika et Tadeusz Sarnowski. Novae. Römisches Legionslager und frühbyzantinische Stadt an der unteren Donau. — Antike Welt, 21, 1990, No 4, 225—243.

Wolff, Harmut unter Mitarbeit von

Velizar Velkov. IV. Moesia Inferior und Thrakien. — In: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 1, Klett—Cotta, 1990, 600—638.

Средновековие

Антонова, Вера. Късното средновековие (XII—XIV в.) в района на Шуменския край. — Год. музеите Сев. България, 14, 1988, 49—58.

Атанасов, Георги. Локализирането на средновековни крепости в Южна Добруджа въз основа на археологически проучвания. — В: Петнадесети пролетен колоквиум „Проф. д-р Пеньо Русев", Велико Търново, април 1989 г. Резюмета. Ч. 1. Исторически науки. Велико Търново, 1989, 8—9.

Атанасов, Георги. Отново за етническата принадлежност на ранносредновековните църкви и манастири до село Мурфатлар (дн. Басараби). — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий". Резюмета. Т. 3. История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, с. 18.

Баръмов, С. Д. Някои съображения по проблема за Калояновото погребение. — В: Юбилейна науч. сесия „150 год. от рождението на Васил Левски". Науч. трудове. Кн. 2. Военни науки. Воен. история и история на България. Велико Търново, 1987, 174—178.

Бонев, Стойчо. Трапезна сграфито керамика от Преслав. — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий". Резюмета. Т. 3. История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, с. 83.

Ботов, Кирил. Календарна сцена върху сграфито съд от Търновград. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 115—123.

Боджиев, Стефан. По въпроса за произхода на парабемите на преславските църкви. — Арх.-теор., истр., 1989, № 6, 3—14.

Венедиков, Иван. Златният стожер на прабългарите. С., Наука и изкуство, 1987. 319 с.

Рец.: Анастасия Воденичарова. — Бълг. етнография, 1, 1990, № 5, 62—63.

Витлянов, Стоян. Обществено-икономически предпоставки за развитието на железообработването в Средновековна България. — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий". Резюмета. Т. 3. История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, с. 84.

Вьжарова, Живка. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг (VI—XI в.). С., 1986. 204 с. с ил.

Рец.: Witold Hensel. — Archaeologia Polona, 28, 1990, 227—229.

Грозданов, Цветан. Студии за Охридскиот живопис. Скопје, 1990. 238 с. с ил. (Културно-историческо наследство на СР Македонија, 27).

Джингов, Георги. Археологически приноси към историята на Рилския манастир. — Археология, 1990, № 2, 1—11.

Димитров, Павлин. Към културната и социалната характеристика на българския феодален град през XIII—XIV век (по данни от сграфито керамиката). — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий". Резюмета. Т. 3. История, философия, полит. икономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, с. 64.

Дончева-Петкова, Людмила и Стефан Смядовски. Кръст енколпион реликвиар на цар Георги Тертер. — Археология, 1990, № 2, 45—52.

Йотов, Валери. Бронзова апликация с човешко изображение от Южна Добруджа. — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий". Резюмета. Т. 3. История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, 7—8.

От VIII—X в.

Йотов, Валери. За ранносредновековните амулети. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 96—101.

Кондова, Нели и Славчо Чолаков. Динамика на демографските процеси в средновековна България. — Бълг. етнография, 1, 1990, № 5, 25—32.

Льокак, Патрик. За един капител от Великата лавра във Велико Търново. — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий". Резюмета. Т. 3. История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, с. 65.

Матанов, Христо. Кога и как е била превзета София от османците. — София, 1990, № 10, 11—13.

По писмени, археологически и нумизматични данни.

Момчилов, Димчо. Окопът „Еркесия" и средновековните пътища в Карнобатско. — Векове, 1990, № 4, 63—70.

Момчилов, Димчо и Цоня Дражева. Средновековна еднокорабна църква край село Съединение, Сунгурларско. — Духовна култ., 1990, № 5, 27—30.

Момчилов, Димчо В. Средновековни земеделски сечива и инструменти от фонда на Градския исторически музей — Карнобат. — Бълг. етнография, 14, 3—4, 57—64.

Момчилов, Димчо. Средновекоковни пътища и крепости в Карнобатска планина и нейните южни подножия. — В: Петнадесети пролетен колоквиум „Проф. д-р Пеньо Русев", Велико Търново, април 1989 г. Резюмета. Ч. 1. Исторически науки. Велико Търново, 1989, с. 19.

Нахапетян, Валентина и Анатолий Шамрай. Митологичен сюжет върху раннобългарско изделие от Подонието. — Археология, 1990, № 2, 41—45.

Овчаров, Тодор. Изображения на птици и животни по сграфито съдове от Търновград. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 123—134.

Панайотов, Николай. Мюсюлмански паметници с християнски мотиви от Североизточна България. — Археология, 1990, № 2, 11—31.

Петров, И. И. Нови данни за крепостта при с. Мезек в светлината на последните археологически проучвания. — В: Юбилейна науч. сесия „150 год. от рождението на Васил Левски". Науч. трудове. Кн. 2. Военни науки. Воен. история и история на България. Велико Търново, 1987, 166—173.

Материали от XII—XIV в. от крепостта Неутзикон.

Плетнева, Светлана. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., Наука, 1989. 286 с. с ил. и табл.

Рец.: Станислав Станилов. — Векове, 1990, № 5, 89—92.

Плетнева, С. А. Стратиграфические исследования в древней болгарской столице — Плиске. — В: Проблемы изучения древних поселений в археологии. М., 1990, 99—127.

Ракшев, В. Жилищната традиция през периода на турското установяване и присъствие на Балканите и в Мала Азия. — Год. ВИАС—София, 34, 1990, № 2, 313—322.

Рашев, Рашо. Към топографията на Плиска и Преслав. — Векове, 1990, № 5, 69—72.

Славчев, Петър. Археологическа проблематика в проучването на средновековно Търново през последните двадесет години. — Год. музеите Сев. България, 14, 1988, 77—86.

Станилов, Станислав. Метални гарнитури за колани от Първото българско царство (VII—XI в.). С., БАН, и др., 1991. 16 с. с ил.

Стефанова-Георгиева, Красимира. Особености на сграфито керамиката в Югоизточна България XII—XIV в. — В: Петнадесети пролетен колоквиум „Проф. д-р Пеньо Русев", Велико Търново, април 1989 г. Резюмета. Ч. 1: Исторически науки. Велико Търново, 1989, с. 9.

Тотев, Константин. Две нагръдни икони с Йоан Богослов. — Векове, 1990, № 5, 20—22.

Произхождащи от Шуменската крепост и от крепостта край Демир капия — средновековния Просек, съхранявани в Археологическия музей — Скопие.

Тотев, Константин. Зооморфни метални находки от Североизточна България. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 102—109.

От Първата и Втората българска държава. Произхождат от Преслав, с. Вълнари и Калиакра.

Тотев, Константин. Неизвестна творба на стеатитовата пластика от Красен. — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий“. Резюмета. Т. 3: История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, с. 44.

Тотев, Константин. Прабългарски сребърен амулет от Великотърновско. — В: Петнадесети пролетен колоквиум „Проф. д-р Пеньо Русев“, Велико Търново, април 1989 г. Резюмета. Ч. 1. Исторически науки. Велико Търново, 1989, 5—6.

Тотев, Тотю. Нови наблюдения и материали за Преславската керамична икона. — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий“. Резюмета. Т. 3. История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, 87—88.

Тотев, Тотю. Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. — Старобълг. лит., 1990, №22, 3—13.

Чешмеджиев, Димо. За образа на Кирил Философ от църквата в с. Лява река, Пернишко. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 158—161.

Датирана в XVII в.

Янков, Димитър. Нови проучвания на „Ески джамия“ в Стара Загора. — В: Петнадесети пролетен колоквиум „Проф. д-р Пеньо Русев“, Велико Търново, април 1989 г. Резюмета. Ч. 1. Исторически науки. Велико Търново, 1989, 6—7.

Предатира я най-рано в третата четвърт на XV в.

Michailov, Stamen. Les figurations dites „Kamennye baby“ et leur survivance tardive dans le culte funéraire chez les Bulgares. — Bulg. histor. rev., 1988, No 4, 55—68.

Рец.: Димитър Овчаров. За българската антропоморфна култова каменна пластика. — Векове, 1990, № 4, 43—44.

Les outils dans les Balkans du Moyen Age. Vol. 1 et 2. G. Ostuni. Nomenclature et formes. Texte et planches. Paris, 1986. 380 p. + 1032 p. pl. (Documents et recherches sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique. Vol. XIV et XV.)

Материали и от българските земи.

Рец.: Иван Божилов. — ИПр, 1990, № 9, 97—98.

Sabev, Ilia et Maia. Iconografia bizantina [Албум]. S. 1. a. 12 цв. ил.

Икони от XII до XVIII в. и от България.

Werner, J. Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, 1984. 47 p. ill.

Рец.: Cs. Balint. Zur Identifizierung des Grabes von Kuvrat. — Acta archaeologica Ac. Sc. Hung., 1984, No 36, 263—269; Scanád Bálint. Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat. — Acta Orientalia Ac. Sc. Hung., 42, 1988, No 2—3, 377—389.

Нумизматика

Аладжов, Живко. Оловни висулки-печати от Велики Преслав. — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий“. Резюмета. Т. 3. История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, 34—35.

Божкова, Бистра. Ауреуси от периода на Тетрархията от фонда на Археологическия музей—София. — Нумизматика, 1990, № 2, 15—20.

Божкова, Бистра и Марин Димитров. Съкровище от римски монети от края на III—началото на IV в. от района на Балчик. — Нумизматика, 1990, № 4, 3—10.

Бъчваров, Иван. Класификация на владетелските инсигнии, представени върху средновековни български монети. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 135—147.

Владимирова-Аладжова, Дочка. Късноантични златни монети от Шуменската крепост. — Год. музеите Сев. България, 14, 1988, 37—42.

Съдържа и каталог на монетите.

Владимирова-Аладжова, Дочка. Някои наблюдения върху златното монетосечене през V век. — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий“. Резюмета. Т. 3. История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, с. 26.

Владимирова-Аладжова, Дочка. Ранновизантийски екзагии — предназначение, функция, система. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 151—157.

Дочев, Константин Иванов. Монетосечене и парично обръщение в Търново (1185—1393 г.). Автореферат на дис… „канд. на истор. н.“ С., 1987. 23 с.

Драганов, Д. Колоквиум „100 години гръцко монетно дело“, Бинц/Рюген (ГДР). — Нумизматика, 1990, № 4, с. 45.

Йорданов, Иван. Печенегия — в българските земи през XI век. — В: Юбилейна науч. сесия по случай 25-годишнината на ВТУ „Кирил и Методий“. Резюмета. Т. 3. История, философия, политикономия, етнография, география. Велико Търново, 1988, с. 36.

По моливдовул от Силистра от XI в.

Квинто, Лидия. Отново за оловните тежести от Плиска. — Нумизматика, 1990, № 4, 24—27.

Ковачева, Теодора. Римски и ранновизантийски златни монети от фонда на ИМ—Плевен. — Нумизматика, 1990, № 4, 11—18.

Кожухаров, Росен. Нов тип псевдоавтономна монета от Хадрианопол. — Нумизматика, 1990, № 2, 13—14.

Лазаров, Лъчезар. Колективна монетна находка от с. Невша, Провадийско. — Нумизматика, 1990, №2, 28—44.

Пенчев, Владимир. Нови екземпляри от колективната находка от имитации на анонимни византийски монети (XI в.), открита в с. Златарица, Еленско, през 1939 г. — Нумизматика, 1990, № 4, 19—23.

Станчев, Димитър. Римски републикански монети от с. Батин, Русенско. — Год. музеите Сев. България, 14, 1988, 43—47, 5 с. табл.

Филипова, Фионера. Антични монети от разкопките на вила рустика до с. Макреш, Видинско. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 92—95.

Филипова, Фионера и Невен Илиев. Нумизматични данни за историята на Видинския санджак през XVII в. — В: Петнадесети пролетен колоквиум „Проф. д-р Пеньо Русев“. Велико Търново, април 1989 г. Резюмета. Ч. 1. Исторически науки. Велико Търново, 1989, с. 14.

Филипова, Фионера и Панайот Шидеров. Съкровище от западноевропейски и турски сребърни монети от с. Пешаково, Видинско, от XV—XIX в. — Нумизматика, 1990, № 4, 28—44.

Хесапчиев, Румен. Третата страна на монетата. — Нумизматика, 1990, № 2, 44—48.

Цочев, Марко. Колективна находка от бронзови монети от с. Камен, Великотърновско. — Год. музеите Сев. България, 14, 1988, 87—111, 9 л. табл.

Шьонерт-Гайс, Едит. Монетосеченето на Августа Траяна. — Нумизматика, 1990, № 2, 8—13.

Dimitrov, Kamen. The Contacts of Thrace during the Early Hellenistic Age. Reflected in Some Coin Hoards. — Bulg. histor. rev., 1990, No 4, 47—65.

Laurent, V. Le corpus des sceaux de l'empire Byzantin. T. II. L'administration centrale. Paris, CNRS, 1981. 740 p., 48 pl.; *G. Zacos.* Byzantine Lead Seals. Vol. 2. Completed and ed. by John W. Nesbit. Bern, Benteli Publischers, 1984, 1985. 543 p., 100 pl.; *N. Oikonomides.* A Collection of Dated Byzantine Lead Seals. Washington, Dumbarton Oaks, 1986. 175 p.

Рец.: Иван Божилов. — ИПр, 1990, № 10, 69—71.

Rousseva, Boriana. La circulation monétaire en Thrace pendant la haute époque hellénistique d'après un certain nombre de trésors trouvés en Bulgarie. — Revue numismatique, 1990, No 32, 17—27.

Touratsoglou, Ioannis. Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit. Berlin etc., W. de Gruyter, 1988. 353 p., 2 Tabl., 57 Taf.

Находки на монети на Тесалоники и от българските земи.

Епиграфика

Божкова, Анелия. Нови синопски амфорни печати от резервата „Сборяново“, Испериxско. — Археология, 1990, № 2, 37—41.

Велков, Велизар. Ζιχιλεβα Συχιλαβα — дн. Велико Търново? — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 76—82.

Според писмени и епиграфски материали (старобългарски надпис от Царевец от XIII—XIV в.).

Гълъбов, Иван. Бележки за епиграфски паметници от Несебър. — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 135—144.

Препеч. от: Изследвания в чест на акад. Дечев, 1958.

Гълъбов, Иван. Български надпис от Царевец от началните години на турското владичество. — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 109—112.

Препеч. от: Археология, 1967, № 2.

Гълъбов, Иван. Един малко известен надпис от времето на Срацимира. — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 120—128.

Препеч. от: Бълг. ез., 1956, № 3.

Гълъбов, Иван. Асеновият надпис от 1230 година и неговите епиграфски проблеми. — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 97—108.

Гълъбов, Иван. Нов средновековен български епиграфски паметник. — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 113—119.

Препеч. от: Изв. Нар. музей — Варна, 13, 1977.

Гълъбов, Иван. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 145—157.

Препеч. от: Археология, 1975, № 4.

Гълъбов, Иван. Ямболският надпис. — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 129—134.

Препеч. от: Ез.-етногр. изследвания в памет на акад. Стоян Романов.

Джамбов, Иван. Първият писмен паметник, открит при разкопките на средновековната крепост „Аневско кале“ край Сопот. — В: Пролетен колоквиум, 11. Велико Търново. 1985. Юбилеен сб. на възпитаниците на Ист. фак. Велико Търново, 1985, 110—113.

Надпис-графит на старобългарски език върху глинен съд.

Дончева-Петкова, Людмила. За някои типове кръстове-енколпиони с надписи. — Нумизматика, 1990, № 2, 21—27.

Кызласов, И. Л. Древнетюркская руническая письменность Евразии. (Опыт палеографического анализа). М., Инст. археологии СССР, 1990. 175 с.

Москов, Моско. Сребърен пръстен с рунически знак. — Векове, 1990, № 5, 73—75.

Открит през 1987 г. при с. Лозево, сега квартал на Шумен.

Петков, Кирил. Още веднъж за надписите от село Невша, Варненско. — Бълг. ез., 1990, № 1, 46—47.

Попконстантинов, Казимир и Величка Константинова. За два оловни амулета с апокрифни молитви от X в. — В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 28—31.

Райчевски, Стоян. Хидронимия и цветова символика по българските земи.—Мор. свят, 1990, № 7, 34—36.

Теодосиев, Никола. За четенето и датировката на надписа от Кьолмен. — Нумизматика, 1990, № 2, 3—8.

Теодосиев, Никола. Свещените дарове на одриските царе. — Векове, 1990, № 4, 15—18.

Надписите върху съдовете от Рогозенското съкровище.

L'Année épigraphique 1988. Paris, Presses Univ. de France, 1991. 390 p.

Надписи от Горна и Долна Мизия на с. 257—264.

Beschewliew, Weselin. Απολλων Κενδρισος. — В: Αρμος. [Юбилеен том в чест на проф. Н. И. Мутсопуло по случай 25 год. преподавателска дейност]. Thessaloniques, s. a., 363—365.

Dizionario epigrafico di antichità romane. Vol. 5 — Fondato da Ettore de Ruggiero. Roma, Ist. ital. per la storia antica, 1990.

5. Fasc. 4. Macedoniae (figlinae) — Macellum. 1990. p. 97—128.

5. Fasc. 5. Macellum — Macomades. 1990. p. 129—160.

И в двете свезки надписи със сведения за българските земи.

Mocsy, A. Lateinische cognomina als Geschichtsquelle: zwei Typen der provinzialrömischen Kultur. — Acta archaeol. Ac. Sc. Hung., 1984, No 36, 197—222.

И от провинции Горна и Долна Мизия.

Velkov, V. Cohors II Lucensium equitata in Moesia and Thrace. — Acta archaeol. Ac. Sc. Hung., 1989, No 41, 247—256.

Музейно дело и консервация

Василев, Васил. Музейна експозиция в Килифарево. — Год. музеите Сев. България, 14, 1988, 327—328.

Овчаров, Тодор. Онагледяване на обучението по археология. — Пробл. висш. образ., 1990, № 1, 55—56.

Петрова, М. Т. Югоизточната ъглова кула на Шуменската крепост (хипотетична реконструкция). — Год. ВИАС—София, 34, 1990, № 2, 323—334.

Стефанов, Йордан. „Сборяново“ — уникален историко-археологически резерват. — Съвр. показател, 1990, № 24, 53—54.

Фол, Валерия. Културно-историческо наследство на територията на община Банско. — Струма, 1990, № 1, 100—104.

Връзката между археологическите паметници и вярванията.

Antike Bronzeplastik aus Bulgarien. [каталог на изложба]. S. 1. a. 128 p. ill.

Der thrakische Silberschatz aus Rogozen, Bulgarien. [Каталог на изложба]. S., Komitee für Kultur der VR Bulgarien, 1988. 202 p., 165 photogr.

Съдържа: R. Katinčarov. Die Thrakische Stammesbildung im Licht der Archäologie, 13—18; A. Fol. Der geistige Umschwung in Hellas und Thrakien, 19—28; I. Marazov. Neue Deutungen thrakischer Denkmäler, 31—46; V. Nikolov. Der Fund von Rogozen und seine Zusammensetzung, 46—50.

СТ. БЛАГОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Тома Петров — Термини и репери в хронологията на кастела Ятрус, възел в римския лимес по долното течение на Истър.................... 1

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Васил Николов, Кунка Григорова, Емилия Сиракова — Ранонеолитно селище Слатина в София:първи строителен хоризонт (предварително съобщение)........................... 13
Румяна Милчева — Женски портрети от Антониновата епоха от НАМ в София (I)............ 27
Георги Атанасов — Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа...... 33
Златозар Боев, Николай Илиев — Птиците и тяхното значение за жителите на Велики Преслав (IX—X в.)............................... 43

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Лолита Николова — J. Makkay. The Tiszaszolos treasure. Budapest Akademiai Kiado, 1989, 189 p., 32 pl.................................. 49
Стефка Ангелова, Людмила Дончева-Петкова — С. А. Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс М., Наука, 1989, 285 с. 50
Росица Морева — Иван Богданов. Гробът на патриарх Евтимий — национална светиня. С., 1987....................................... 53

ПРЕГЛЕД

П. Петров — Образуване на българското археологическо дружество в София................ 57
Ст. Станилов — Тотьо Иванов — (1947—1990)... 60
Защитени дисертации.............................. 61
Книгопис... 62

TABLES DES MATIERES

Thomas Petrov — Termes et repères dans la chronologie du castel Yatrus, nœud le limes romain sur le cours inférieur d'Istăr....................... 12

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Vasil Nikolov, Kounka Grigorova, Emilia Sirakova — Localité paléoneolithique Slatina à Sofia: premier horizon de construction (communication préalable)................................... 26
Roumiana Miltcheva — Portrait de femme de l'époque d'Antonin du Musée archéologique national à Sofia (I)................................... 32
Gueorgui Atanassov — Eglises et monastères rupestres de la haute époque byzantine dans la Dobroudja du Sud........................... 43
Zlatozar Boev, Nicolai Iliev — Les oiseaux et leur importance por les habitants de Veliki Preslav (IXe—Xe s.)................................. 48

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Lolita Nikolova — *J. Makkay*. The Tiszaszolos treasure. Budapest, Akademiai Kiado, 1989. 189 p., 32 pl.. 49
Stefka Anguelova, Ludmila Dontcheva-Petkova — С. А. Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. Димитриовский археологический комплекс. М., Наука, 1989. 235 с. 50
Rosica Moreva, Иван Богданов. Гробът на патриарх Евтимий — национална светиня. С., 1987.. 53

REVUE

P. Petrov — Formation de la société archéologique bulgare à Sofia................................ 57
St. Stanilov — Totio Ivanov — (1947—1990)....... 60
Dissertations soutenues........................... 61
Bibliographie..................................... 62

Технически редактор Донка Костова
Коректор Румяна Илиева

Дадена за набор на 6. VI. 1991 г. Подписана за печат на 11. XII. 1991 г. Печатни коли 8,50 Издателски коли 7,93
Формат 60×84/8 Издателски индекс 13037 Тираж 1030 Поръчка № 395

Фотонабор — Издателство на БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам. гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, проф. ИВАН МАРАЗОВ, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА

Литературен сътрудник — ГАБРИЕЛА ВЛАДИМИРОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. „Ал. Стамболийски“ 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6. Тел. 71-31

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W POZNANIU
III
431267

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 9,50 лв.